

О.В.Зінченко

*Б.М.Чичерін – провідний
теоретик
лібералізації Росії
(друга половина ХІХ – початок
ХХ століть)*

МОНОГРАФІЯ

*ХАРКІВ
Видавництво «НТМТ»
2010*

ББК 66.05
З 63
УДК 94"19/20"(470+571)

Друкується за рішенням
Науково-технічної Ради Української інженерно-педагогічної
академії
(протокол № 5 від 25 січня 2010 р.)

Рецензенти:

Ячменіхін К.М., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри
всесвітньої історії Чернігівського національного
педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка;

Осіпова Н.П., доктор філософських наук, професор, професор кафедри
соціології та політології Національної юридичної академії
імені Ярослава Мудрого.

Зінченко О.В.
З 63 Б.М.Чичерін – провідний теоретик лібералізації Росії (друга
половина XIX – початок XX століть) : Монографія. – Харків:
НТМТ, 2010. – 134 с.

ISBN 978-617-578-003-9

У монографії доктора історичних наук О.В.Зінченко розглянуто концепції видатного правознавця, історика, філософа Бориса Миколайовича Чичерина (1828 – 1904) з питань лібералізації Росії, перетворення країни на конституційну монархію, скасування кріпосного права.

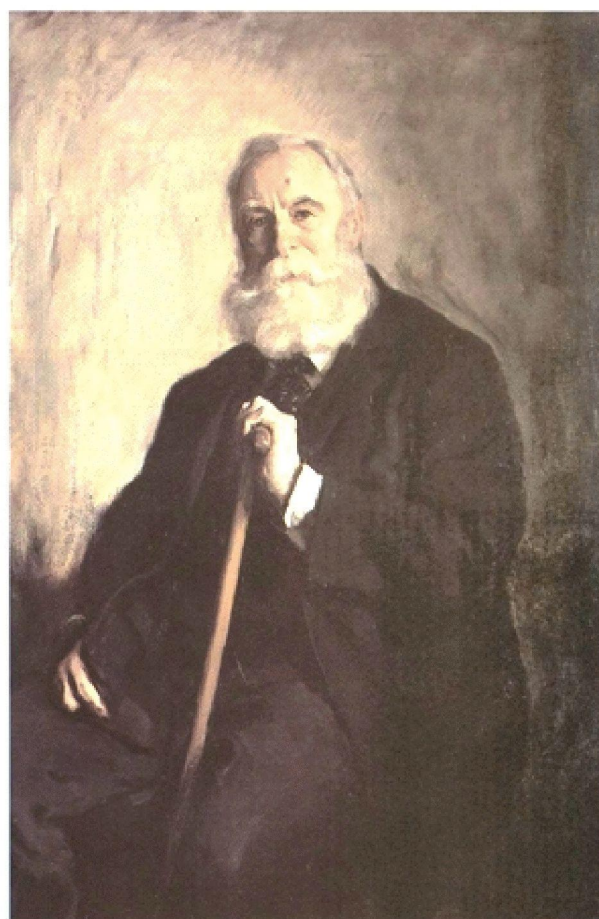
Видання буде корисним для юристів, істориків, політологів, соціологів, філософів, студентів, викладачів та науковців, державних та громадсько-політичних діячів, усіх, хто цікавиться історією та проблемами російського лібералізму.

ББК 66.05

ISBN 978-617-578-003-9

© О.В.Зінченко, 2010

*Портрет Б. М. Чичеріна.
В. Сєров. 1903 р.*

*Моїм батькам
присвячую*

ПЕРЕДМОВА

В монографії Олени Володимирівни Зінченко висвітлюється актуальна і комплексно недосліджена історична наукова проблема, а саме мова йде про особливості, сутність і значення внеску Бориса Миколайовича Чичеріна в започаткування та розвиток ліберального руху Російської імперії упродовж 50-х років XIX – початку XX століть, опрацювання його основоположних програмних положень. Зазначена актуальність порушеної проблеми носить багатовекторний характер. У нашу реформаторську добу постає потреба у перегляді історичних концепцій, оцінок різних науково важливих подій, явищ минулого, позицій, поглядів та практичної діяльності державних та громадсько-політичних діячів, обґрунтування необхідності та рекомендації реформ і перетворень в системі державного устрою Російської імперії, майнових відносин різних класів та станів, а також громадсько-політичних прав людини.

Не менш важливим виявляється і необхідність висвітлення тих проблем, які свідомо замовчувалися через причини ідеологічного характеру. Це стосується і такої комплексно недослідженої проблеми в історії Російської імперії, як внесок її філософа, правознавця, історика Бориса Миколайовича Чичеріна в лібералізацію країни. Авторка монографії, на підставі аналізу низки джерел різноманітного характеру, ретельно досліджує історичні умови та особливості боротьби засновника «державницької школи» в російській історіографії, першого російського політолога Б.М.Чичеріна за перетворення Російської імперії на правову державу у вигляді конституційної монархії дуалістичного типу.

О.В.Зінченко доходить цілком обґрунтованих висновків, які полягають у наступному. Б.М.Чичерін усередині 50-х років XIX ст. зробив вирішальний внесок у започаткування ліберального руху, відіграв визначальну роль у наданні йому організованості, цілеспрямованості та ідейно-теоретичної озброєності. Він вперше в історії російського лібералізму висунув конкретну і реальну для втілення в життя програму ненасильницького обмеження абсолютизму в Росії і перетворення її на правову державу. Це справило важливий вплив на скасування кріпосного права. Після цього вчений обґрунтував необхідність підтримки з боку ліберального табору здійснюваних урядом реформ. Коли ж уряд почав згортати реформаторську діяльність, Б.М.Чичерін виступив за нагальне обмеження абсолютизму. Він доводив необхідність ліквідації сільської общини, створення середнього класу, розвитку громадянського суспільства. Чичерінські тези «сильна влада та ліберальні заходи», «поступовості історичного процесу», «дуалістичного правління» знайшли практичне застосування у реформуванні системи державного управління 1905-1907 рр. Теза «сильна влада та ліберальні заходи» зберігає свою

практичну значущість сьогодні і в Україні, де, через відсутність сильної влади, яка користується підтримкою громадськості і забезпечує законність дій усіх органів влади, гальмується процес побудови правової держави та ефективної ринкової економіки. Болісно на внутрішньополітичне становище в Україні впливає і фактична відсутність у ній середнього класу, що відчутно гальмує процес політичного і економічного розвитку суспільства та держави, формування визнаної усією країною громадської думки та політичної культури.

О.В.Зінченко комплексно дослідила порушену проблему, її монографії властиві наукова новизна, переконлива обґрунтованість і достовірність сформульованих положень та висновків.

Маємо сподівання, що дослідження знайде свого читача не тільки серед професійних істориків і юристів, а й у колі політологів, соціологів, філософів, державних та громадсько-політичних діячів.

***Доктор історичних наук, професор
Костянтин Ячменіхін.***

РОЗДІЛ І.

Б.М.ЧИЧЕРІН В ЛІТЕРАТУРІ І ДЖЕРЕЛАХ

§ 1. Б.М.Чичерін в історіографії

Сьогодні, в умовах побудови в Україні сталої правової держави, набувають науково-теоретичної, політичної і практичної значущості перевірені історичною практикою ідеї переходу суспільства від тоталітаризму та авторитаризму до громадсько-політичного самоврядування. У зв'язку з цим особливу цінність складає досвід боротьби правознавця, історика, філософа і першого російського політолога, автора концепцій правової держави та громадянського суспільства Бориса Миколайовича Чичеріна (1828-1904 рр.) за лібералізацію Російської імперії.

Актуальність теми визначається і тим, що багатющий творчий спадок Б.М.Чичеріна безпідставно замовчувався, а надане у радянській історіографії лайливе визначення «буржуазний історик та правознавець» переходило з підручника до підручника у якості вироку. Саме тому без всебічної об'єктивної оцінки творчості Б.М.Чичеріна, його участі у громадському русі у лавах ліберального табору неможливо у повному обсязі зрозуміти історію та особливості ліберального руху, як й усього визвольного руху Росії в цілому.

Важливим аспектом значущості теми виявляється необхідність деідеологізації історичної науки, очищення її від пов'язаних з теорією класової боротьби нашарувань, тенденційних штампів, перекручень, пошуку об'єктивності в оцінці сфальсифікованих явищ та характеристики історичних фактів, подій, імен, що протягом багатьох десятиліть замовчувалися.

Нарешті, актуальність теми диктується необхідністю комплексного вивчення минулого, особливо таких широких проблем, якою є ліберальний рух, його сутність, учасники та представники, що не вміщувались у рамки теорії класової боротьби і не розглядалися радянською історіографією.

Історіографія порушеної проблеми виникла відразу ж після виходу у світ перших наукових та публіцистичних творів Б.М.Чичеріна. Вона складалася з двох непримиренних напрямків, що були властиві російському визвольному руху після Кримської війни 1853-1856 рр. – революційного та ліберального. Її започаткували ідейні супротивники вченого О.І.Герцен та М.Г.Чернишевський, а з іншого боку, соратники ліберального руху. О.І.Герцен суперечливо оцінював погляди та діяльність Б.М.Чичеріна. Він вважав його глибоко і всебічно освіченим вченим, який

осягнув закономірності історичного розвитку і ефективно впливає на процес формування в Росії громадської думки та її змісту. З іншого боку, О.І.Герцен називав його «мандарином літератури», «гранітним прогресистом», «становим приставом», «квартирним наглядачем», «приписаним до наукових фабрик та схоластичних заводів кріпаком», обмеженим доктринером, який натягує на себе «західну тупість» [29, с.162, 197, 408; 31, с.203; 49, с.81; 46, с.88-89; 34, с.8; 23, с.249, 253]. Він писав, що Б.М.Чичерін ставить уряд вище народу, вбачає ідеал системи державного управління в «імператорстві» і одночасно схиляється перед державними теоріями заходу. Видавець «Колоколу» називав історичну та правову концепцію Б.М.Чичеріна «кримінальною релігією» і звинувачував його у прагненні до громадського порядку «з царем зверху і катом знизу», за якого, вирішуючи усе за народ, керує «каста жреців-чиновників та ченців-доктринерів» [23, с.253].

Разом з тим, різко засуджуючи ніби то реакційні позиції Б.М.Чичеріна у ліберальному русі, О.І.Герцен в особистому листуванні з ним прямо визнавав його інтелектуальну вищість, здатність опрацьовувати науково мотивовані програми перетворень Росії, пізнавати закони суспільного розвитку, реалістично прогнозувати майбутнє країни [23, с.251-253]. Він констатував, що Б.М.Чичерін повів за собою «три чверті» колишніх прибічників пропагованих «Колоколом» ідей, «захопив з собою дев'ять десятих друзів» видавця цієї газети [27, с.452].

М.Г.Чернишевський також визнавав рідкі обдаровання Б.М.Чичеріна як вченого, підкреслював його світлий і сильний розум, широкі і ґрунтовні знання, вірний і незалежний погляд на науку, вміння самотійно прокладати у ній шляхи [256, с.568-569; 246, с.644]. У своїх літературних примітках 1856-1858 рр. М.Г.Чернишевський називав Б.М.Чичеріна найбільш впливовим автором наукових і публіцистичних праць, які, за його висловом, «найпомітніше впливали на оживлення російської літератури». Він підкреслював, що твори Б.М.Чичеріна викликали полеміку з питання про походження та сутність російської сільської общини, до якої втяглися усі серйозні журнали і навіть центральні газети, і виявились непереможною зброєю у боротьбі західників проти слов'янофілів, що марно намагались спростувати обґрунтовані молодим вченим висновки [247, с.728; 251, с.731; 249, с.910-911]. В той же час М.Г.Чернишевський стверджував, що Б.М.Чичерін абсолютно не розуміється на сутності демократії, абсолютизму, аристократії, у нього відсутній вірний (зрозуміло, з точки зору М.Г.Чернишевського – О.З.) погляд «на ці головні предмети його міркувань», що «Чичерін не здатний бути публіцистом, а здатний бути лише вченим схоластом» [263, с.657-658; 261, с.824; 251, с.731; 247, с.728; 262, с.618; 259, с.65; 255, с.73]. Вихваляючи численні праці вченого, М.Г.Чернишевський одночасно звинувачував його у реакційності, прагненні до дикого придушення прогресивного громадського руху Росії 50-х років XIX ст. [255, с.72-73].

Услід за М.Г.Чернишевським Г.В.Плеханов вважав, що ані діяльність Б.М.Чичеріна, ані його твори не мали жодного значення у боротьбі за громадський прогрес [196, с.186-187]. Легальний марксист П.Б.Струве підтримував цю думку. Він підкреслював «охоронну завзятість» Б.М.Чичеріна і призначав йому місце на «украй правому фланзі» російського життя визвольної доби. За словами П.Б.Струве, Б.М.Чичерін занадто схиляється перед засадами влади та державності, що грає на руку «темним силам реакції» [226, с.92-93]. В.І.Ленін дав суперечливу оцінку поглядам Б.М.Чичеріна. Він називав його світилом науки світового масштабу поряд з В.І.Вернадським та Д.І.Менделєєвим, цинив його «як далекого від всілякої романтики у питаннях наукового дослідження реаліста» [156, с.368; 223, с.52], а з іншого боку, його ліберальні погляди називав «гнилизною» [145, с.55-56].

Ліберальний напрямок в історіографії порушеного питання також не був вільним від суперечливості. К.Д.Кавелін відмічав безсумнівні достоїнності молодого вченого. Він підкреслював велике практичне значення опублікованої магістерської дисертації Б.М.Чичеріна «Обласні установи в Росії у XVII ст.» у розвитку вітчизняної історіографії та формуванні громадської думки країни. «Книга п. Чичеріна, – писав професор у рецензії на неї, – є дуже втішною перевіркою того, якими швидкими кроками просувається у нас вперед вивчення нашого внутрішнього побуту і визріває наше народне самоусвідомлення» [103, с.507].

З іншого боку, К.Д.Кавелін суперечливо оцінював висновки Б.М.Чичеріна стосовно сільської общини. У 1876 р. він називав їх «надто цінним внеском в історіографію» і одночасно заявляв, що «пояснення п. Чичеріна втратило значення» [102, с.220-221]. Це пояснювалось протилежними поглядами вчителя і учня на роль общини в житті країни після 1861 р. Професори-слов'янофіли М.І.Крилов, І.Д.Беляєв та Г.Б.Бланк цілком відмітали висновки, яких доходив Б.М.Чичерін та інші західники 50-х років XIX ст. [138, с.25-102; 6; 7; 8; 12].

Важливе значення праць Б.М.Чичеріна у розвитку вітчизняної історіографії і формуванні громадської думки протягом другої половини XIX ст. у загальних рисах відмічали П.М.Мілюков [172; 171], О.О.Корнілов [124, с.200], А.Ф.Коні [120], М.О.Гершензон [51, с.17, 115, 161], Є.М.Трубецької [228, с.2], Н.М.Титович [241, с.50, 52, 66]. Наприкінці XIX – на початку XX ст. низка правознавців, що представляли неоліберальний рух, згадували внесок Б.М.Чичеріна у його розвиток. П.О.Рейснер писав про вплив на формування правової думки Росії праць Б.М.Чичеріна «Філософія права» та «Курс державної науки» [205, с.28, 39, 42]. В.М.Гессен вважав вченого першим російським автором «теорії рівноваги гілок влади» і ставив в один ряд з видатними зарубіжними теоретиками конституціоналізму [54, с.206]. Про розповсюдження Б.М.Чичеріним пов'язаних з теорією та практикою парламентаризму знань

згадували П.І.Новгородцев, Н.О.Дювернуа, С.Шумаков [67; 181, с.14, 20; 182, с.137, 138, 312-313, 336-338; 326, с.270].

Перші історики-марксисти, що торкнулися імені Б.М.Чичеріна на початковому етапі радянської історіографії, не змогли чітко визначити його позиції, через що у їх працях має місце низка суперечливих міркувань [201, с.470; 5, с.6]. У 1933 р. з оцінкою позицій Б.М.Чичеріна виступив історіограф І.Морозов у статті «Актовий матеріал на службі поміщицько-буржуазної історіографії» [176]. Він писав, що протягом другої половини 50-х років XIX ст. Б.М.Чичерін відіграв провідну роль в теоретичній та ідейній підготовці здійснення «назрілих перетворень», у спробі «вирішити сучасні задачі російського життя» [176, с.130, 132, 138]. І.Морозов вказував, що у передреформенний період найчіткіше необхідність реформування Росії було сформульовано у статті Б.М.Чичеріна «Про теперішнє та майбутнє становище поміщицьких селян». Разом з тим І.Морозов звинувачував Б.М.Чичеріна у покладанні «надії виключно на допомогу самодержця у вирішенні посталої задачі» [176, с.133, 135]. Він називав Б.М.Чичеріна «виразником ідеології дворянства, що стало на шлях капіталістичного підприємництва», ідеали якого «ніскільки не суперечать вірнопідданським переконанням, оскільки він перебуває у полоні... махрово-ідеалістичних настанов» [176, с.135, 138-140, 150].

Така оцінка позицій Б.М.Чичеріна протягом десятиліть панувала у радянській історіографії. У 1941 р. вона повторювалась Н.Л.Рубінштейном [210, с.301-312], у 1955 р. авторами «Нарисів історії історичної науки в СРСР» [191, с.290-291], а в 1965 р. В.І.Астаховим [2, с.433-437], Г.Б.Кісельштейном [113, с.429, 436, 438, 439] та С.М.Каштановим [108, с.270-332]. В.І.Астахов відмічав провідну роль Б.М.Чичеріна в опрацюванні концепції «державницької школи» та панування останньої у дворянсько-буржуазній історіографії перших десятиліть після скасування кріпосного права [2, с.428]. При цьому він писав про «реакційне спрямування» побудованої на «реакційних політичних переконаннях» «реакційної державницької теорії Чичеріна», за допомогою якої він прагнув виправдати «реакційну внутрішню та зовнішню політику» царизму й шукав у російській історії «підтвердження своїм реакційно-охоронним ідеям» [2, с.430, 435-437].

В.І.Астахов звинувачував Б.М.Чичеріна у створенні «філософії рабства», в «об'єднанні з реакційним дворянством», у «відвертому захисті самодержавно-поміщицького ладу», «відвертому захисті реакції» та у пропозиції владі «цілої системи охоронних заходів з попередження народної революції» [2, с.429, 430, 433, 434]. За висловом дослідника, причиною усіх означених звинувачень Б.М.Чичеріна виявилось саме те, що його громадсько-державницька теорія «була спрямована проти революційно-демократичного, а пізніш і марксистського розуміння історії» [2, с.428]. Не відрізнялися й оцінки позицій Б.М.Чичеріна, що давалися Г.Б.Кісельштейном та С.М.Каштановим [113; 108].

На відміну від історіографічних праць попередніх десятиліть, у яких ім'я Б.М.Чичеріна лише згадувалось з категоричними звинуваченнями у реакційності, протягом 70-х років ХХ ст. історіографи почали ширше розглядати його позиції без «контрреволюційних» ярликів. Так, в «Історіографії історії СРСР» під редакцією В.Є.Іллерицького, яка побачила світ у 1971 р., говорилося, що історичні твори Б.М.Чичеріна започаткували новий етап російської історіографії, що «він підпорядкував теоретичні принципи державницької школи задачі історичного обґрунтування політичної програми поміщицько-буржуазного лібералізму» [90, с.257]. Автори підкреслювали провідну роль Б.М.Чичеріна у формуванні концепції «державницької школи». Вони писали, що «учень виявився лідером своїх вчителів» (К.Д.Кавеліна та С.М.Соколова), а «найбільш розвинуті та систематизовані ним принципи отримали значення теоретичних догматів державницької школи і перетворилися на засіб історичного обґрунтування політичних позицій поміщицько-буржуазного лібералізму в нових історичних умовах» [90, с.257].

У монографії О.Н.Цамуталі «Боротьба течій у російській історіографії», що вийшла з друку у 1977 р., відмічено провідну роль Б.М.Чичеріна у розвитку «державницької школи», в ініціюванні та подальшому розвитку ліберального руху Росії 50-х років ХІХ ст. Автор писав про радикальність та глибину змісту статей Б.М.Чичеріна «Східне питання з російської точки зору», «Сучасні задачі російського життя», «Про кріпосне становище», згадував його вимоги запровадження громадянських свобод, роль у розмежуванні визвольного руху та у боротьбі проти революційних закликів О.І.Герцена та М.Г.Чернишевського [239, с.144-145].

О.І.Сахаров в опублікованій у 1978 р. «Історіографії історії СРСР» також відмічав провідну роль Б.М.Чичеріна в опрацюванні концепції «державницької школи», що справила, за його висловом, «дуже великий вплив на розвиток буржуазно-ліберальної історіографії у пореформенній Росії» [219, с.43]. Він констатував далі, що чичерінська теорія «закріпачення станів» відіграла «важливу роль в історико-ідеологічному обґрунтуванні програми реформ середини ХІХ ст.» [219, с.143]. О.І.Сахаров писав про те, що «світоглядницька позиція Б.М.Чичеріна була несумісною з революційною демократією, соціалізмом та марксизмом в особливості» [219, с.142-143, 145].

Історіографи посттоталітарної доби ще не приділили уваги Б.М.Чичеріну. У «Радянській історіографії», що вийшла друком у 1996 р. під редакцією Ю.М.Афанасьєва, ім'я вченого лише двічі згадувалося у переліку буржуазних істориків [225].

Оцінки позицій Б.М.Чичеріна, які давалися професійними історіографами, повторювались істориками. Так, у 1934 р. В.І.Невський беззастережно звинувачував Б.М.Чичеріна у реакційності [177, с.46-48]. У працях радянських вчених, що виходили з друку протягом 50-60-х років ХХ ст., зокрема, М.О.Цаголова [238, с.268, 269, 275, 296], М.О.Сладкевича

[224, с.41], В.Н.Розенталя [208, с.119-131; 206; 207], Ш.М.Левіна [141, с.62, 79], Я.І.Лінкова [157, с.100-102, 298] Б.М.Чичеріна називали проповідником реакційних наукових та громадсько-політичних ідей, безумовним прибічником абсолютизму, відданим захисником самодержавства. Одночасно автори тією чи іншою мірою визнавали важливу або провідну роль Б.М.Чичеріна в ідейно-теоретичному озброєнні ліберального руху.

В опублікованій у 1956 р. монографії «Нариси російської економічної думки періоду падіння кріпосного права» М.О.Цаголов визнавав Б.М.Чичеріна «ідеологом тієї частини дворянства, яка... прагнула прискорити скасування кріпосного права зверху», і зазначав, що «ще у передреформенний період його ім'я було широко відоме і вплив досить значний» [238, с.78]. Автор називав Б.М.Чичеріна «ідеологом поміщицького..., провісником економічного лібералізму», «найбільш видатним представником» західництва, що яскраво виразив ідеї цієї течії, зазначав, що в журналі «Русский вестник» «панувала ідеологія Чичеріна» [238, с.78]. М.О.Цаголов писав, що «Чичерін виступав у якості теоретика боротьби проти кріпосницьких виробничих відносин, обґрунтовував необхідність економічної свободи» [238, с.79]. М.О.Цаголов звернув увагу і на зв'язок боротьби Б.М.Чичеріна проти кріпосного права з боротьбою за створення умов формування громадянського суспільства [238, с.81].

Усі ці визначення місця та ролі Б.М.Чичеріна у ліберальному русі М.О.Цаголов неухильно супроводжував застереженнями про реакційність та контрреволюційність позицій вченого. Він докотився навіть до звинувачення Б.М.Чичеріна у мальтузіанстві, яке вбачав у критиці останнім марксизму [238, с.82-83]. Це привело М.О.Цаголова до висновку, що Б.М.Чичерін взагалі не був лібералом, а його концепція реформування країни не відрізнялась від концепції кріпосників. «Лібералізм Чичеріна був примарним», – констатував дослідник [238, с.93]. Подібну оцінку М.О.Цаголов давав і відношенню вченого до сільського «миру». Він зазначав, що статті Б.М.Чичеріна про сільську общину викликали загальноросійську дискусію, а «общинне землеволодіння» виявилось «центральною проблемою боротьби», що обумовила розмежування ідейних сил у період реформи [238, с.91-95]. Тим самим автор і непрямо визнавав за Б.М.Чичеріном роль провідного ідеолога ліберального руху 50-х років XIX ст.

Протягом 70-х років XX ст. В.О.Китаєв [114, с.131-133], П.М.Баскін [4, с.138-139], Н.М.Пірумова [195, с.232-235], В.Г.Чернуха [243, с.216] мимохідь згадували про те, що Б.М.Чичерін був прибічником конституційної монархії. Поступово почали даватися і суперечливі оцінки позицій вченого. Так, В.О.Китаєв у своїй монографії «Від фронди до охоронництва. З історії російської ліберальної думки 50-60-х років XIX ст.» стверджував, що «ідеальною формою правління Б.М.Чичерін дійсно вважав конституційну монархію», і одночасно заявляв, що «поняття конституції стосовно Росії слугувало для Чичеріна синонімомом

соціальної катастрофи» [114, с.131-133; 92, с.226-227, 287]. Ш.М.Левін в «Нарисах з історії російської громадської думки» писав, що опрацьована Б.М.Чичеріним «конкретна ліберальна програма 1855-1856 рр.» вимагала «адміністративних перетворень БЕЗ ПОРУШЕННЯ ПРИНЦИПУ САМОДЕРЖАВСТВА» (*курсив Ш.Л.*) [141, с.362]. В іншому ж місці автор зазначав, що в статті «Про політичне майбутнє Англії» Б.М.Чичерін «виступав з пропагандою ліберальних гасел законності, гласності, простору громадянської самодіяльності... у формі схвальної оцінки відомих сторін англійського державного та суспільного життя» [141, с.400].

Одночасно друком виходили праці, в яких ім'я Б.М.Чичеріна згадувалось побіжно, однак вже без «ярликів» та традиційно-трафаретних звинувачень. Деякі вчені говорили про прихильність Б.М.Чичеріна до ідей конституційної монархії та громадянських свобод [243, с.216]. Інші мимохідь відмічали його провідну роль в ініціюванні та розвитку російського ліберального руху 50-х років ХІХ ст. Вони називали Б.М.Чичеріна «найвидатнішим теоретиком російського лібералізму», «видатним», «типовим», «характерним» «стовпом лібералізму» [92, с.216; 140, с.70; 81, с.15; 179, с.504; 209, с.142-163].

Правознавець В.Д.Зорькін в своїх монографіях «З історії буржуазно-ліберальної політичної думки Росії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.» та «З історії політичної та правової думки», які вийшли друком відповідно у 1975 та 1984 рр., прямо і відверто відкинув традиційні звинувачення вченого у реакційності [82, с.83-85]. «Ідеї та діяльність Чичеріна не були реакційними, – констатував автор, – оскільки націлювали Росію... на обмеження самодержавства» [82, с.84]. В.Д.Зорькін писав, що «з позицій лібералізму Чичерін опрацював програму поступового переходу від самодержавства до конституційного правління», а «з метою підтримки буржуазних перетворень... висунув програму охоронного лібералізму» [82, с.77-80]. Згадуючи тези «сильна влада та ліберальні заходи» та відкидаючи звинувачення вченого у реакційності та монархізмі, дослідник зазначав, що «Чичерін захищає не абсолютизм, як такий, а самодержавство, що зробило перші кроки на шляху перетворення на буржуазну монархію..., як здатну запровадити і закріпити конституційний порядок надкласову силу» [82, с.80-81]. В.Д.Зорькін зазначав, що на певному етапі свого життя Б.М.Чичерін відмовився від поступовості запровадження конституційного ладу і обґрунтував необхідність нагального обмеження абсолютизму [82, с.85, 94].

В той же час В.Д.Зорькін, віддаючи традиційну данину ідеологічним вимогам своєї доби, зазначав, що вчений вороже ставився до революційних демократів, відкидав революційні методи перетворення суспільства через «страх перед руйнівною силою голитьби» [82, с.85, 94; 81, с.10, 12]. Саме тому В.Д.Зорькін звинувачував вченого у науковій неспроможності усього його творчого спадку [82, с.94].

Протягом 90-х років ХХ ст. продовжувався започаткований В.Д.Зорькіним перегляд оцінок творчості Б.М.Чичеріна. Ф.О.Петров вважав, що в 50-60-ті роки ХІІ ст. Б.М.Чичерін був прибічником поступової еволюції російського абсолютизму у «конституційну монархію англійського взірця» [194, с.38-39]. І.Сіземська та Л.Новікова згадували провідну роль Б.М.Чичеріна в опрацюванні ідеології російського лібералізму, у боротьбі за громадянські та політичні права особи [183, с.127-129].

Зачіпав окремі аспекти порушеної нами проблеми у своїй монографії «Борис Миколайович Чичерін про політику, державу, історію» в 1995 р. і Л.М.Іскра [88]. Він уточнював, що до реформи 1861 р. Б.М.Чичерін був «пристрасним прихильником лібералізму», виступав за «капітальний злам» кріпосницької системи Росії [88, с.63]. За висловом дослідника, Б.М.Чичерін був одним з найбільш авторитетних і тверезомислячих представників лібералізму, найбільш непримиренним ворогом революційних демократів [88, с.20]. Л.М.Іскра називав Б.М.Чичеріна «видатним державником», «одним з найбільш видатних фахівців в царині державницької теорії», який був «пристрасним прибічником конституційного режиму..., прибічником конституційної монархії» [88, с.15, 140, 20, 90, 117, 134, 137, 144].

Дослідник констатував, що вчений активно боровся за втілення своєї концепції в життя. «Виявляючись прибічником конституційної монархії, – писав Л.М.Іскра, – Чичерін різними шляхами намагався переконати царизм у неминучості її запровадження в Росії..., намагався переконати царизм усвідомити необхідність його поступової трансформації у бік конституційної монархії, не чекаючи насильницького вирішення проблеми» [88, с.113, 116].

Вирішував Б.М.Чичерін і проблему щодо створення аграрних передумов лібералізації Росії. Дорадянська історіографія лише на початку ХХ ст., у період визрівання кризи суспільства та у зв'язку зі смертю вченого, звернулася до творчого спадку Б.М.Чичеріна з селянського питання. Н.М.Титович у статті «Економічні погляди Б.М.Чичеріна» відмічав у 1904 р. важливу роль чичерінської концепції «закріпачення станів», його теорії походження та сутності сільської общини в обґрунтуванні необхідності скасування кріпосного права [241, с.65-66]. Одночасно про це писав і Є.М.Трубецької у статті «Борис Миколайович Чичерін, як поборник правди у праві» [228, с.8].

Дещо ширше про роль Б.М.Чичеріна у підготовці селянської реформи сказав у своїх спогадах член-експерт Редакційних комісій та «найближчий співпрацівник» їх першого голови Я.І.Ростовцева П.П.Семенов-Тянь-Шанський [221, т.1, с.3]. Він зазначав, що «серед переконаних прибічників звільнення селян... найбільш освіченим і талановитим був у той час безумовно Б.М.Чичерін..., блискучий представник загальноєвропейської думки» [221, т.1, с.47]. Автор спогадів вбачав у Б.М.Чичеріні і «найбільш переконаного прибічника особистої свободи усього російського народу та

найбільш рішучого супротивника обов'язкової праці (панщини), який вважав ганьбою для дворянства не тільки вимоги викупу особи кріпосних селян, але навіть будь-якої винагороди (прямої чи непрямой) за втрату панщини» [221, т.1, с.47].

П.П.Семенов-Тянь-Шанський занадто високо оцінював надруковану в «Атенеї» у 1858 р. статтю Б.М.Чичеріна «Про сучасне та майбутнє становище поміщицьких селян». Він уточнював, що це була «одна з кращих статей російської публіцистики з цього питання, у якій з великою ясністю думок викладалися причини неможливості безземельного звільнення селян в Росії» [221, т.2, с.38]. Називаючи Б.М.Чичеріна «далекоглядним автором записки», що висунув багато доказів необхідності наділення селян землею і особливо перетворення їх на приватних власників польових угідь, мемуарист додавав, що «до усіх цих доказів приєднуються державні міркування першорядної важливості» [221, т.2, с.38].

П.П.Семенов-Тянь-Шанський звертав увагу на чітко вмотивовану Б.М.Чичеріним необхідність утворення класу власників, що складають опору державної системи, а з іншого боку, підкреслював небезпеку масової пролетаризації сільського населення. «Мати народонаселення осідле чи бродяче, – коментував автор споминів статтю вченого, – прив'язане поземельним володінням до існуючого порядку чи завжди готове збуритися внаслідок хиткості свого становища – ось подвійна перспектива, що представляється нам цієї хвилини. Щодо вибору не може бути сумніву» [221, т.2, с.38]. П.П.Семенов-Тянь-Шанський підкреслював, що викладені у статті Б.М.Чичеріна думки виявили «в авторі як глибокі знання державного права та історії Росії, так і далекоглядний державний розум» [221, т.2, с.39]. Якщо врахувати, що спогади П.П.Семенова-Тянь-Шанського писалися у роки здійснення столипінської аграрної реформи, можна припустити, що такими словами автор відзначив її зв'язок з боротьбою Б.М.Чичеріна проти общини і за перетворення селянина на власника землі.

В радянській історіографії відношення Б.М.Чичеріна до селянської реформи вперше було порушено лише у 30-ті роки ХХ ст. вже згаданим історіографом І.Морозовим. У названій вище статті він підкреслював провідну роль Б.М.Чичеріна у формуванні дворянської ідеології та програми вирішення селянського питання [176, с.130, 132, 133, 138]. Разом з тим І.Морозов звинувачував Б.М.Чичеріна у визнанні ним «царської монархії у якості єдино можливої керівної сили під час здійснення селянської реформи» [176, с.135]. А така позиція вважалася контрреволюційною і беззастережно реакційною.

І.Морозов вбачав реакційність позицій Б.М.Чичеріна і у його прагненні зруйнувати общину, щоб перетворити сільських трудящих на куркулів. «Звідсіля – політика ліквідації общинного землеволодіння, – підкреслював автор, – ставка на індивідуальне куркульське господарство, яка місцями прямо передбачала практику столипінщини» [176, с.140].

З цього випливає, що І.Морозов прямо чи непрямо підтвердив провідну роль Б.М.Чичеріна в ідейно-теоретичній підготовці як скасування кріпосного права, так і ліквідації його пережитків у ході столипінської аграрної реформи. З оцінками І.Морозова погоджувалися С.М.Рубінштейн [210, с.412-418], Г.Б.Кізельштейн [113, с.429, 438], В.І.Астахов [2, с.430]. О.М.Сахаров [219, с.319].

В «Історіографії історії СРСР» під редакцією В.Є.Іллерицького говорилось, що висунута Б.М.Чичерініним «сформульована напередодні селянської реформи 1861 р. теорія закріпачення та розкріпачення станів виявилась засобом майбутнього «звільнення» селян «зверху» в інтересах заможних класів» [90, с.258]. Автори книги відмітали чичерінське тлумачення походження та сутності російської сільської общини. «Самодержавній державі, – дорікали вони вченому, – Чичерін приписував навіть утворення общин у Росії з фіскальною метою. Община, на його думку, замінила собою у XVII – XVIII ст. вотчину, яка ще раніш прийшла на зміну общині родовій» [90, с.258]. О.М.Цамуталі вже не висував звинувачень проти Б.М.Чичеріна. Він писав, що «обґрунтована Б.М.Чичерініним у статтях «Сучасні задачі російського життя» та «Про кріпосне становище» вимога скасування кріпосного права виявилась важливим пунктом його програми лібералізації Росії» [239, с.144].

Радянські історики і в цьому питанні повторювали дані історіографами оцінки позиції Б.М.Чичеріна. Так, М.О.Цаголов підкреслював програмне значення статей вченого «Про французьких селян» та «Про сучасне та майбутнє становище поміщицьких селян» у підготовці реформи 1861 р. В той же час дослідник безпідставно звинувачував Б.М.Чичеріна у тому, що він боровся виключно за економічні інтереси дворянства [238, с.261, 265-266]. М.О.Цаголов підкреслював, що Б.М.Чичеріна «цікавить не те, як розвиватиметься господарство звільненого селянина, а як продовжуватиме господарювати поміщик у нових умовах» [238, с.270]. Автор додавав, що Б.М.Чичерін готовий селянське господарство «віддати на потік та розграбування», «прагнув загнати селянство під ярмо поміщика та куркуля» [238, с.269, 288, 440].

Прагнення М.О.Цаголова огудити «реакціонера» приводило його до заперечення самого себе. Так, дослідник писав, що «Чичерін не вимагає обезземелення селян; більше того, він обстоює наділення селян землею» і тут же стверджував зворотне: «Між Чичерініним та прибічниками безземельного звільнення не було принципових розходжень» [238, с.265-266]. Такий підхід до справи М.О.Цаголов демонстрував і по відношенню до викупу селянами особистої свободи: «Чичерін проголошував, що він проти викупу особистості кріпосних» і відразу ж констатував: «Чичерін захищає викуп не тільки землі, але й особистості кріпосного» [238, с.272, 274]. Автор монографії зображав Б.М.Чичеріна безумовним ворогом селянських інтересів, підкреслював, що «він виступає проти селянського господарства» [238, с.271, 286, 288]. М.О.Цаголов зазначав також, що

«Чичерін виступає проти розширення селянського землеволодіння», «рішуче... відкидає всіляку думку щодо розширення селянського землеволодіння», вважає, що «його потрібно скоротити, а поміщицьке землеволодіння розширити» [238, с.254, 280, 287].

Вкрай тенденційно М.О.Цаголов оцінював і боротьбу Б.М.Чичеріна за ліквідацію общини. Він справедливо зазначав, що Б.М.Чичерін і після 1861 р., «іншої історичної доби висунув проблему общини на авансцену..., на перший план..., він ні на хвилину не полишав своїх антиобщинних позицій» і «проти общини спрямовує головний удар» [238, с.284, 282]. Автор визнавав антифеодальну, антикріпосницьку спрямованість чичерінської антиобщинної концепції. «Чичерін правильно рахує, – писав він, – що общинна форма землеволодіння не відповідає новим буржуазним стосункам, до яких втягувалося селянство» [238, с.282]. М.О.Цаголов погоджувався і з тим, що Б.М.Чичерін вбачав у общинному землеволодінні наймогутніше гальмо, «головне зло», «головний камінь спотикання на шляху економічного розвитку країни» [238, с.282]. Говорячи про причини, які затримують розвиток виробничих сил, – продовжував свою думку автор, – він пише, що «сюди належить головним чином общинне володіння», що «для поліпшення селянського господарства єдиним розумним заходом виявилось б завершення звільнення російського селянина звільненням його від общини та кругової поруки» [238, с.282].

Однак і тут М.О.Цаголов вбачав реакційність позиції вченого. За його висловом, «Чичерін обстоював необхідність ліквідації общини», знаходячи у цьому «єдиний клапан, відкриття якого може сприяти збереженню поміщицького землеволодіння..., єдиний засіб врятування поміщицького землеволодіння в умовах класової боротьби, що постійно розросталася» [238, с.289]. Дослідник доходив висновку про прагнення Б.М.Чичеріна створити соціальну опору існуючого ладу в особі класу дрібних земельних власників. Він прямо говорив, що «для Чичеріна такою соціальною опорою могло виявитись куркульство, що виростало на селі» [238, с.289]. «Саме тому, – підбивав підсумок дослідник, – антиобщинна програма Чичеріна має бути визнана реакційною» [238, с.289].

У 1962 р. М.С.Баграмян у статті «Поміщицькі проекти звільнення селян» відносив «Записку» Б.М.Чичеріна до числа «найбільш значних ліберальних проектів» і підкреслював, що у ній «необхідність скасування кріпосного права» мотивувалася «особливо переконливо» [3, с.21]. Про велику популярність цієї «Записки» Б.М.Чичеріна «серед правлячих кіл Петербургу» згадував у своїй статті «Кримська війна і революційна ситуація» І.В.Бестужев [10, с.205]. Це підтверджувало важливу роль Б.М.Чичеріна у підготовці селянської реформи, його вплив на її характер.

В.О.Китаєв у згаданій вище монографії «Від фронди до охоронництва» відносив Б.М.Чичеріна до числа найбільш далекоглядних ідеологів дворянства, які «прекрасно усвідомлювали економічну неспроможність уярмленої праці» [114, с.169]. Він писав, що «програмним виступом «Атенею» з селянського питання була стаття Чичеріна «Про

сучасне та майбутнє становище поміщицьких селян». В.О.Китаєв зазначав, що Б.М.Чичерін вказував на низку причин неспроможності кріпосної праці, виступав проти общини і його статті про неї «викликали полеміку щодо общинного землеволодіння» [114, с.175-179, 188].

Далі В.О.Китаєв писав про неспроможність антиобщинної концепції Б.М.Чичеріна. «Чичерін стояв за зруйнування селянської общини, – підкреслював автор, – демонструючи тим самим велику вірність буржуазній ідеї економічної свободи». Економічний лібералізм Чичеріна, між іншим, він тут же називав «політично закляклою апологетикою чиновницького абсолютизму та станового розподілу» [114, с.200]. В.О.Китаєв фактично заперечував антикріпосницьку сутність позиції вченого у боротьбі проти феодального рабства. «Головним у майбутній реформі було для Чичеріна, – констатував він, – не справжнє звільнення селянства, а збереження і поступовий, як можна менш болісний перехід дворянського землеробства на рейки капіталістичного господарювання..., укріпити панівне становище поміщицьких латифундій в економіці Росії і відтягти на невизначений час закінчення перехідного періоду» [114, с.179].

Протягом 70-х років ХХ ст. мимохідь згадували Б.М.Чичеріна у зв'язку з порушеною нами проблемою Ш.М.Левін та В.М.Розенталь. Перший з них зазначав, що в статті «Про кріпосне становище» Чичерін «обґрунтував необхідність нагально приступити до вирішення питання щодо кріпосного права, інституції аморальної, супротивної державному порядку і шкідливої для матеріального становища народу». Автор говорив і про те, що «Чичерін нетвердо тримався думки про необхідність залишити селянам існуючий наділ» [141, с.366-367]. В.М.Розенталь дотримувався протилежної думки. «У статті Чичеріна «Про кріпосне становище» в Росії, – писав він, – різкіше, ніж у «Записці» К.Д.Кавеліна, підкреслювалась політична доцільність звільнення селян з землею. Чичерін доводив необхідність створення в Росії класу дрібних земельних власників, які складуть тверду і надійну опору уряду» [209, с.238].

З початком посттоталітарного періоду в російській історіографії скоротилося число дослідників, які хоча б побіжно згадували ім'я вченого при розгляді даної проблеми. У 1992 р. О.В.Маркін та С.М.Татарніков згадували про боротьбу Б.М.Чичеріна за ліквідацію общини. «Чичерін протягом багатьох років обстоював необхідність зруйнування общини, – стверджували автори, – і не знаходив у сучасному йому суспільстві відгуку на цю ідею» [161, с.193]. Дослідники писали, що Б.М.Чичерін вказував на економічну та політичну загрозу для російської держави, яка крилася у общині. Автори зазначали, що, за висловом вченого, «община з її постійними перерозподілами складає собою благодатне поле для сприйняття соціалістичної пропаганди» [161, с.193]. У зв'язку з цим, на думку О.В.Маркіна та С.М.Татарнікова, Б.М.Чичерін пропонував перетворити общинників на приватних власників земельних наділів. «Створення ж прошарку дрібних власників стане, на думку Чичеріна, – роз'яснювали автори свій погляд, – надійним гарантом політичної і

соціальної стабільності суспільства, зробіть варіант громадського розвитку у руслі законності та порядку єдино можливим» [161, с.193].

Значної уваги цьому питанню приділив Л.М.Іскра [88]. Він вважав Б.М.Чичеріна першим у Росії та у світі теоретиком ринкової економіки, який заговорив про необхідність створення середніх прошарків шляхом зруйнування общини і писав про зв'язок «власності з охоронництвом». Л.М.Іскра вбачав і спадкоємний зв'язок боротьби Б.М.Чичеріна проти пережитків кріпосництва з столипінською аграрною реформою. Він вважав Б.М.Чичеріна послідовним борцем проти феодального рабства, називаючи його «пристрасним прибічником лібералізму за кріпацтва» [89, с.11, 14, 33, 63].

Л.М.Іскра, на відміну від сталої в радянській історіографії точки зору, констатував, що «явно антиселянської позиції у Чичеріна не було». «Вчений вірно вважав, – стверджував Л.М.Іскра, – що в умовах капіталістичного розвитку економічна доцільність вимагає зосередження земельної власності в руках господарів». За його висловом, «Чичерін, який вважав, що тільки перехід до інтенсивних методів забезпечить процвітання села, мав рацію», що «інтенсифікація народного господарства була необхідною», а община «у своєму архаїчному вигляді... дійсно виявлялась гальмом», «безумовно, вона перешкоджала переходу до інтенсивних методів господарювання» [89, с.12, 5, 19, 8-9, 20, 10.].

Автор знаходить «прогресивним» і прагнення вченого «сформувати численний клас дрібних землевласників, які застосовують інтенсивні методи господарювання», і «вирішення цієї проблеми шляхом зруйнування общини» [89, с.19, 12]. Л.М.Іскра визнає правоту Б.М.Чичеріна і у тому, що община «заважала... формуванню необхідного країні заможного селянства, а виникнення цього класу не тільки сприяло б економічному піднесенню, але й стабілізувало б політичну ситуацію в країні» [89, с.10, 19]. Нарешті, дослідник доходить висновку, що «теоретичні плани Чичеріна могли здійснитися», а «невирішеність селянського питання виявилась однією з головних причин, що викликали Жовтневу революцію» [89, с.21]. Це і непрямо підтверджує правильність та значущість антиобщинної концепції Б.М.Чичеріна.

На початку ХХІ століття в сучасній російській історіографії продовжувалось і розширювалось вивчення різних напрямків творчого спадку Б.М.Чичеріна істориками, правознавцями, філософами та соціологами. Зокрема, у ці роки вийшли з друку праці О.В.Захарова [73; 71; 72], В.Е.Березко [9], В.Д.Виноградова [15], О.С.Кокорєва [119; 118; 117], С.Л.Чижкова [264], Ю.Ю.Дубатовки [64]. Вони торкалися ідей вченого про реформування російської держави та суспільства, його історичних, гуманістичних, конституційних поглядів, а також політико-філософського та соціологічного вчення.

Після набуття Україною незалежності творчий спадок Б.М.Чичеріна почали вивчати і українські дослідники. Досить стисло про його роль у розвитку громадсько-політичної думки говорилося у загальній праці

В.В.Мадісон, Л.І.Ларченко та В.П.Степіко [159] і в монографії І.Жилєнкової [68, с.58]. Історичні та суспільно-політичні погляди Б.М.Чичеріна частково досліджував М.В.Зенкін [78; 76; 75; 79]. Він звертав основну увагу на філософські та теоретико-методологічні підвалини світогляду вченого, зокрема, на його філософсько-історичну концепцію, гегельянство та діалектику [77]. М.В.Зенкін доходив категоричного висновку про те, що погляди Б.М.Чичеріна на реформування Росії «залишились незатребуваними до революції 1917 р.» [77, с.1], з чим, на нашу думку, не можна погодитись. Конкретним втіленням в життя сформульованих вченим ліберальних програмних настанов виявились передбачені документами про скасування кріпосного права положення про ліквідацію сільської общини і перетворення викуплених звільненими селянами земельних ділянок на приватну власність, від яких пізніш відмовився Олександр III, а також запровадження у 1906 р. в імперії конституційної монархії дуалістичного типу, сутність якої полягала у рівнозвіз законодавчих повноважень монарха та палат народного представництва і ілюструвала визначений вченим принцип «історичної поступовості».

В той же час М.В.Зенкін цілком вмотивовано констатував у 1999 р., що «внесок Чичеріна в науку до цього часу вивчений ще недостатньо» і що «практично відсутні узагальнюючі дослідження його праць як проявів ліберальної суспільно-наукової думки», не визначена «їх значимість для сучасної історичної і політичної науки», «не вивчена роль Чичеріна як провідного ідеолога російського лібералізму в суспільному житті другої половини XIX – початку XX ст.» [77, с.5-6]. І якщо у цьому плані в сучасній російській історіографії спостерігаються помітні зрушення, то для вітчизняних дослідників означені вище М.В.Зенкіним задачі залишаються цілком актуальними. Саме на їх вирішення і спрямовувалась захищена у 2002 році кандидатська дисертація авторки цієї монографії [80].

Слід також зазначити, що цікавитись творчим спадком Б.М.Чичеріна почали і українські політологи. Так, у 2008 р. Дмитрій Видрін опублікував монографію про вченого як попередника російської політології [20].

Таким чином, у дорадянській історіографії зачіпалися лише окремі аспекти порушеної нами проблеми. Однак через низку причин оцінки позицій Б.М.Чичеріна виявились тенденційними. Представники революційного напрямку у своїх дефініціях поглядів вченого керувалися ідеями класової боротьби, спочатку общинно-селянським соціалізмом, а пізніш і марксизмом.

Наявність у ліберальному русі двох напрямків – західників та слов'янофілів – привело до протилежних оцінок концепцій та діяльності Б.М.Чичеріна. Заважали цьому і різні погляди на сільську общину не тільки в означених напрямках, але і в середовищі західників. Більш того, до вирішення подібної задачі ніхто і не намагався підійти.

Радянська історіографія порушеної проблеми нараховувала три етапи. Протягом 20-х років XX ст. історики не могли чітко визначити позиції

Б.М.Чичеріна, через що у їх працях мають місце суперечливі погляди. Протягом 30-60-х років історики замовчували і обгуджували концепції та характер діяльності Б.М.Чичеріна. Його ім'я згадувалося лиш побіжно, рідко і вузьким колом дослідників інших історичних проблем. Автори неухильно дотримувались ленінської установки про беззаперечну реакційність лібералізму. Зрушення у громадському розвитку протягом 70-80-х років підігріли інтерес до творчого спадку Б.М.Чичеріна і обумовили суперечливість оцінок його позицій.

Протягом 90-х років ХХ ст. дослідники в основному все так же побіжно зачіпали порушену нами проблему, що приводило лише до фрагментарної декларативної реабілітації вченого. Виняток складала дві монографії Л.М.Іскри, що були присвячені окремим аспектам теоретичної та практичної діяльності Б.М.Чичеріна. На початку ХХІ ст. помітно розширився інтерес дослідників творчого спадку Б.М.Чичеріна, до вивчення якого, поряд з істориками, почали долучатися також правознавці та політологи.

Досить повільно, але з помітно наростаючими темпами, Б.М.Чичерін привертає до себе увагу і у вітчизняній історіографії.

§ 2. Джерела

Основними джерелами у написанні цієї праці виявились твори Б.М.Чичеріна, які можна розподілити на чотири групи. До першої з них відносяться наукові праці вченого – як фундаментальні твори, так і невеликі статті [295; 303; 308; 279-283; 319; 298; 285-287; 321]. В них мали місце аргументовані обґрунтування закономірності та неминучості скасування кріпосного права та переходу Росії від абсолютизму до конституційного правління. У працях було показано досягнення країн Західної Європи у сфері правознавства, їх багатий досвід створення громадянського суспільства, його головні властивості та особливості, сутність концепції правової держави, підкреслено спільність Росії та західноєвропейських країн у природноісторичній еволюції. У цих наукових працях глибоко і широко досліджувались різні форми державного правління, історичний досвід їх поступового розвитку, а з іншого боку, розглядалася специфіка умов практичного застосування цього досвіду у Росії.

Другу групу джерел складають публіцистичні праці Б.М.Чичеріна, які вміщують програмні задачі ліберального руху, що зароджувався в середині 50-х років ХІХ ст., його розвитку протягом століття, конкретні пропозиції щодо скасування кріпосного права та надання політичних і громадянських

прав населенню країни [304; 296; 293; 320; 291; 284; 316]. Одні з них публікувалися офіційно, інші – за кордоном, треті розповсюджувалися по руках у списках. Звідси випливає і різний ступінь радикальності того чи іншого твору.

Третю групу джерел склали спогади вченого [267; 268; 269; 270], які дозволили скласти чітку картину формування та особливостей його ліберального світогляду, надали багату інформацію про його життя та суспільно-політичну діяльність, умови, у яких вони проходили. Спогади містять оцінки подій, сучасників вченого, особливостей ситуації в країні на різних етапах її розвитку, політики уряду в цілому і окремих її напрямків та тенденцій.

Четверту групу складають тексти особливих думок Б.М.Чичеріна як земського діяча Тамбовської губернії з конкретних питань діяльності органів місцевого самоврядування та його промови і виступи на посаді Московського міського голови [306; 272; 315]. Усі чотири групи джерел гармонійно доповнюють один одного і пов'язані загальною ідеєю перетворення Росії на правову державу та економічно процвітаючу країну з розвиненим громадянським суспільством.

Цінну інформацію було почерпнуто з творів соратників Б.М.Чичеріна, що представляли табір західників, К.Д.Кавеліна та Н.А.Мельгунова [94-107; 167-170]. Їх порівняння з творами Б.М.Чичеріна дозволяє дійти висновку про те, що останні відрізнялися вищим ступенем наукового аналізу, глибини і послідовності дослідження проблем, більшим ступенем наукового передбачення шляхів та специфіки розвитку російської держави та суспільства.

До цієї групи джерел безпосередньо примикають праці опонентів Б.М.Чичеріна у науковій та суспільно-політичній діяльності з табору слов'янофілів: Ю.Ф.Самаріна [212-218], О.І.Кошелева [127-136], О.С.Хомякова [234-237], М.І.Крилова [138], М.І.Беляєва [7], Г.Є.Бланка [12]. Їх співставлення з творами Б.М.Чичеріна також дозволяє підкреслити провідну роль останнього в ініціюванні ліберального руху в Росії середини 50-х років XIX ст., у його подальшому розвитку, найбільшу глибину наукового аргументування об'єктивної закономірності, необхідності та неминучості ліквідації феодального рабства, найбільшу послідовність та радикальність чичерінської програми лібералізації Росії, розвитку в країні громадянського суспільства і перетворення її на правову державу у формі конституційної монархії.

Не менше важливими виявились щоденники, переписка, спогади сучасників Б.М.Чичеріна О.В.Нікітенка [180], М.П.Погодіна [199], П.О.Валуєва [63], П.П.Семьонова-Тянь-Шанського [221], С.Ю.Вітте [18]. Вони сприяли повнішій реконструкції ситуації в країні досліджуваної доби, відношення властей та різних громадських сил до чичерінської програми та концепції скасування кріпосного права і лібералізації Росії. Цьому ж сприяли і доповіді Бенкендорфа імператору про ситуацію в Росії та діяльність жандармського корпусу [60].

Важливу групу джерел склали твори західноєвропейських та російських просвітителів XVIII – початку XIX століть, на підставі яких формувалася ліберальний світогляд Б.М.Чичеріна: Дж.Локка [158], Ш.-Л.Монтеск'є [175], С.Є.Десницького [61], Д.І.Фонвізіна [232], О.Н.Радіщева [204], Я.П.Ковельського [115], О.І.Третьякова [227], М.П.Пніна [198], Ф.К.Кречетова [137], П.І.Челіщева [242], В.В.Попугаєва [203], О.С.Кайсарова [109], О.П.Куніцина [139], О.Ф.Бестужева [11], В.Ф.Маліновського [160]. Вони допомагають виявити основоположні цінності системи поглядів Б.М.Чичеріна, його філософської та громадсько-політичної позиції.

Вирішенню цієї ж задачі допомагає співставлення творів представників російського революційного руху досліджуваної доби О.І.Герцена [43; 25], М.Г.Чернишевського [253; 258; 252], М.О.Серно-Соловйовича [222] з працями Б.М.Чичеріна, особливо ставлення останнього до позиції революційних демократів щодо вирішення селянського питання та лібералізації Росії.

Важливу інформацію було видобуто з законодавчих актів та з проектів реформування Росії, на які посилався Б.М.Чичерін у своїх наукових та публіцистичних працях, зокрема, з «Загального положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності» [185; 186].

Характеристиці конституційних устремлінь російського суспільства першої половини XIX ст. сприяли і документи революційних організацій: Союзу Порятунку [192], Союзу Благоденствія [193], конституційний проект Микити Муравйова [122].

Саме на підставі всебічного аналізу означених вище джерел ставиться задача виявити роль та місце Б.М.Чичеріна у започаткуванні, розвитку та визначенні змісту ліберального руху Росії другої половини XIX – початку XX століть.

РОЗДІЛ II.

Б.М.ЧИЧЕРІН ПРО ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ РОСІЇ

§ 1. Внесок Б.М.Чичеріна у започаткування ліберального руху 50-х років XIX століття

В Росії до середини XIX ст. досягли вищого розвитку ліберальні тенденції, стрижнем яких був конституціоналізм. До цього часу були відомими його різні форми: дворянський [91; 121; 230; 56; 334], просвітницький [61], урядовий [126] та революційний [192; 193; 122; 334].

Під впливом ліберальних ідей вирости, були виховані і сформувалися як особистості батьки Б.М.Чичеріна та його майбутні університетські викладачі. Ці ідеї обумовили кращі традиції Московського університету, виявились джерелами гуртків 30-40-х років, які рішуче вплинули на формування світогляду юнака. У маєтку Чичеріних було укомплектовано багатющу бібліотеку. Естетичні та літературні смаки майбутнього вченого формувалися на творах класиків вітчизняної та зарубіжної літератури, творах стародавніх авторів. «Усі прагнення моїх батьків полягали у тому, щоб дати нам європейську освіту, – писав пізніше вчений, – яку вони вважали кращою прикрасою будь-якої російської людини і найбільш надійною зброєю для служіння Росії» [267, с.20-21]. І дійсно, будучи оточеним з дитинства умовами занадто витонченої садибної культури, Б.М.Чичерін отримав блискуче домашнє виховання.

Протягом 1845-1849 рр. Б.М.Чичерін навчався у Московському університеті. Природна обдарованість і глибока первісна освіта сприяли ранньому формуванню наукових та громадсько-політичних поглядів юнака. І для цього існували умови. Під час його навчання в університеті останній користувався славою серйозного науково-освітнього та культурного центру. Б.М.Чичерін слухав лекції видатних професорів Т.Н.Грабовського, М.І.Крилова, С.М.Соловйова, К.Д.Кавеліна, П.М.Кудрявцева та інших. Особливим авторитетом користувався Т.Н.Грановський. Лекції інших професорів також справляли благодотворний вплив на юнака. Вони містили у собі останнє слово історичної та юридичної науки, прививали студенту любов до історії і права, виробляли навик самостійного підходу до явищ та критичного відношення до думок авторитетів. Тут Б.М.Чичерін осягав загальний хід та закономірності історичного розвитку людства. «Університет дав мені все, що він міг дати, – згадував вчений, – він розширив мої розумові горизонти, увів мене у

нові, до того невідомі області знань, прищепив мені полум'яну любов до науки» [267, с.84-85].

Ліберальний світогляд вироблявся у нього не тільки на підставі університетських лекцій, але «безперечно головним чином завдяки особистому контакту з професорами, який був дуже тісним», – писав Б.М.Чичерін у спогадах [267, с.31]. Потужно впливали на юнака і московські гуртки. У розмові з І.С. Тургенєвим Б.М.Чичерін заявляв, що «це були легені, якими того часу могла дихати стиснута з усіх боків російська думка» [269, с.6]. Гуртки ці своїми ідейними витокami йшли з ліберальної олександрівської епохи. І, не дивлячись на миколаєвську реакцію, яка скувала і загальмувала широку громадську думку, загнала свідому інтелектуальну діяльність у «тісні гуртки передових мислителів» 30-х років, інтелектуальний рух продовжував розвиватися [112, с.190]. З нього у 40-ві роки вийшли західники та слов'янофіли.

Ядро західників складало О.І.Герцен, М.П.Огарьов, Т.Н.Грановський, К.Д.Кавелін, П.М.Кудрявцев та інші. Західники були переконані у необхідності скасування кріпосного права та обмеження самодержавства конституцією, прилучення до досягнень європейської культури. Ідеологами слов'янофілів були О.С.Хомяков, брати Кіреєвські, Ю.Ф.Самарін, О.І.Кошелів, брати Аксакови та інші. Вони доводили вищість слов'ян над романо-германським світом, засуджували західноєвропейську цивілізацію, створювали відому теорію «гниття заходу» [59, с.162]. Їхнім ідеалом виявилась допетровська Русь. Московський університет відіграв важливу роль у виникненні та організації гуртків 30-40-х рр., у їх ідейному озброєнні, у боротьбі західників та слов'янофілів, у формуванні громадської думки країни [112, с.344-345]. Під час навчання в університеті Б.М.Чичерін мешкав у будинку М.Ф.Павлова, де постійно збирався один з гуртків. Він завжди був присутнім на його засіданнях, відвідував салони в інших будинках, що справляло на нього сильний вплив і викликало потребу брати участь у громадському житті [267, с.7]. Б.М.Чичерін відразу ж і без коливаний став у лави західників.

Остаточно світогляд Б.М.Чичеріна сформувалось під час його трирічної подорожі уздовж Західної Європи. Він відвідав більше десяти країн та близько 50 міст, зустрівся з десятками відомих вчених, державних, громадських і культурних діячів, майстрами мистецтв, ознайомився з багатьма історичними пам'ятками. На украї допитливу натуру побачене справило величезне враження [268, с.21]. Вже у процесі перших зустрічей та знайомств Б.М.Чичерін був вражений незалежністю науки від ідеології, політики та властей. Він побачив, що там спокійно обговорювалися наукові проблеми, а отримані матеріали направлялися на вирішення життєво важливих промислових, фінансових, урбаністичних, аграрних та інших проблем [268, с.22].

Незабутнє враження на мандрівника справило відвідання засідань Французької Академії наук, участь у щомісячних «обідах» вчених-

економістів, які фактично були науковими конференціями з обговорення проблем розвитку конкретних галузей виробничих сил суспільства. Юнак вивчав у теорії та на практиці французьку адміністративну систему, архівні матеріали про неї, в особливості про діяльність Генеральних штатів та парламентів, відвідував судові засідання різних рівнів, спілкувався з державними та громадськими діячами різної політичної орієнтації. Таким же чином мандрівник і в Англії теоретично і практично знайомився з новими законами, читав парламентські «сині книги», вивчав практику адміністрації та суду усіх рівнів.

Величезне враження Б.М.Чичерін виніс із знайомства з парламентами. Він згадував, що один лише вигляд туринського представницького органу вищої влади, його дебати залишили в його душі незабутній слід. «Уся парламентська процедура, це вільне обговорення вищих інтересів держави не на таємних бюрократичних нарадах, а перед лицем усього народу, – наголошував вчений, – живо мене захоплювала, і я багато разів повертався до цього святилища, думаючи: чи доведеться коли-небудь бачити щось подібне на моїй власній батьківщині?» [268, с.97].

Ще більше вразило мандрівника відвідання найстарішого у світі англійського парламенту, «родоначальника європейської свободи». Він з захопленням слухав виступи Дізраелі, Гладстона, Росселя, Пальмерстона. «Мені здавалося, що сильніше вільної та захоплюючої промови ніщо не може вражати людину, – висловлював Б.М.Чичерін своє ставлення до народного представництва. – Я бачив перед собою політичну діяльність великого, гордого своєю свободою та переказами народу, яка дуже давно увійшла у звичаї та побутове життя» [268, с.108]. Б.М.Чичерін наступними словами визначив результати свого знайомства з парламентами: «Парламентські установи безперечно склали вищий ідеал політичної свободи, вироблений історією взірць для усіх народів світу... Усі, в ім'я людської гідності, зобов'язані до нього прагнути» [268, с.108].

Молодий вчений був дуже задоволений результатами ознайомлення з Заходом. «Я власними очима бачив вище, що виробило людство, у науці, у мистецтві, у державному та громадському житті, – оцінював він наслідки перебування за кордоном. – І я не міг не переконатися, що усе це безконечно перевищувало те, що я залишив на своїй батьківщині» [268, с.126]. Повернення до Росії викликало у Б.М.Чичеріна наплив патріотичних почуттів. І він поклявся віддати набуті знання на благо своєї вітчизни, «сіяти на родючій, але не обробленій російській ниві насіння думки, свободи» [268, с.127].

Таким чином, формування ліберального світогляду Б.М.Чичеріна почалося ще в дитинстві його домашнім, європейським за змістом та спрямованістю вихованням та первісним навчанням. Цей процес був продовжений та поглиблений під час навчання у Московському університеті плеядою прогресивно налаштованих та всебічно освічених у європейських вищих навчальних закладах професорів, у гуртках та салонах Москви, у диспутах західників та слов'янофілів.

Трирічне перебування юнака за кордоном, вивчення ним досягнень Західної Європи в історії, філософії, правознавстві, культурі, у державному та громадсько-політичному устрої, систематичне спілкування з багатьма десятками вчених різних галузей знань, з державними та громадськими діячами, майстрами мистецтв призвело до остаточного формування громадсько-політичних поглядів, в основі яких лежали конституціоналізм, усвідомлення ідеї правової держави та історичні закономірності її запровадження. І ці особливості світогляду юнака глибоко проникли у його свідомість.

Розуміння молодим вченим нагальної необхідності обмеження абсолютизму в Росії привело його до прагнення донести до свого народу західноєвропейські цінності, вищою з яких, на його переконання, був парламентаризм.

Б.М.Чичерін входив у ліберальний рух Росії в останні роки царювання Миколи I, коли в країні панувала політична поліція, нещадний цензурний гніт, гоніння в науці, культурі, освіті [52, с.5-6; 56, с.429-430; 180, с.420-421; 110, с.423-425, 498]. Прискорено розкладався швидко зростаючий бюрократичний апарат. Хабарництво, казнокрадство досягли жахливих масштабів і проникли в армію [230, с.111; 178, с.212-229; 110, с.500-501; 60, с.133-159; 304; 124, с.65]. Надзвичайне загострення кризи переживала і кріпосницька система сільського господарства, внаслідок чого множилися форми пасивного опору селян феодальному гніту: масових виступів, непокори, підпалів, потрав, порубок лісу і таке інше [57; 85; 211]. Зростало число і вбивств поміщиків. Так, коли упродовж 16 років – з 1836 по 1851 рр, за даними уряду, селянами було вбито 139 поміщиків, або 8 осіб на рік, то у 1852-1855 рр. – 59, або вже 15 осіб на рік [70, с.48]. Шеф жандармів О.Х.Бенкендорф ще у 1839 р. доповідав цареві, що кріпосне становище складає собою пороховий погріб під державою [70, с.57]. Поразка Росії у Кримській війні знаменувала крах усієї миколаївської системи. Навіть найбільш віддані цареві сановники почали розуміти необхідність серйозних змін, про що свідчили листи академіків М.П.Погодіна, О.В.Нікітенка, міністра внутрішніх справ П.А.Валуєва та інших [199, с.250; 180, с.421; 673, с.19].

Хід та результати Кримської війни остаточно переконали Б.М.Чичеріна у тому, що абсолютистсько-кріпосницька система складає головну перешкоду на шляху Росії до прогресу. «За останні роки царювання, – писав він про Миколу I, – деспотизм досягнув крайніх розмірів і гніт зробився нестерпним» [269, с.6]. Молодий вчений побачив неминучість падіння кріпосництва та самодержавства в країні.

Микола I помер 18 лютого 1855 р. Його смерть виявилась переломною подією в історії російського самодержавства. «З 18 лютого (6 березня) Росія вступає в новий відділ свого розвитку, – зазначав О.І.Герцен у «Полярной звезде». – Смерть Миколи більше, ніж смерть людини, – смерть принципів, що були невблаганно строго проведені і досягли своєї межі» [42, с.4; 33, с.267]. Після смерті Миколи I у масах почали

розповсюджуватися статті, записки, проекти, вірші-прокламації, епіграми, байки, сатиричні казки, памфлети та інші «таємні» твори [13; 66; 224, с.272]. Ця «підземна», за визначенням О.І.Герцена, література «розвивалася з надзвичайною силою» і з неї можна було «судити про громадську думку Росії у 1855 р.» [35, с.229-230; 37, с.294].

Багато творів виходило з громадсько-літературних гуртків та дворянських салонів, які відігравали роль ідейних центрів зародження ліберального руху. Як зазначав К.Д.Кавелін, учасники цих гуртків та салонів представляли собою подобу «ліберальної партії», що почала формуватися в Росії [267, с.143]. Однак література, що затопила країну, не дивлячись на її сатиру та сарказм, не носила конструктивного змісту і біла у різні боки. К.Д.Кавелін усвідомив це і вирішив надати «підземному» рукописному потоку програмної цілеспрямованості. Він задумав видати кращі статті, що ходили по руках, які давали б реальну оцінку політичної ситуації в країні і намічали на підставі ліберальної програми ясний план виходу Росії з кризи. Для здійснення свого наміру професор залучив свого талановитого учня Б.М.Чичеріна. Останній згадував, що ще у січні 1855 р. – тобто до смерті Миколи I – під час торжества з нагоди святкування століття Московського університету К.Д.Кавелін запропонував йому приступити до групового написання спрямованих проти самодержавно-кріпосницького ладу статей. «Я з жадібністю ухопився за цю думку, – підкреслював вчений у спогадах, – яка давала вихід моїм ліберальним переконанням та моєму прагненню до діяльності» [267, с.153].

Вже у лютому 1855 р. Б.М.Чичерін написав статтю під назвою «Східне питання з російської точки зору» [271, с.120-153]. Він давав загальну оцінку Кримської війни, підкреслюючи необхідність, перш за все «усунути думку, що це війна священна» [271, с.127]. Автор писав, що «ключі Віфлеємського храму служать приводом для досягнення цілей політичних», хоча дії російського уряду у цьому плані виявились абсолютно неспроможними. Зовнішня політика Миколи I залишалася «заснованою на принципах Священного Союзу» і відповідала інтересам Австрії, а не Росії. Така «охоронна сліпота», яку, за висловом Б.М.Чичеріна, «інакше не можна назвати, ніж верхом безумства, означає, що у нас немає майбутнього, означає заперечувати всіляку можливість розвитку, означає добровільно себе каструвати» [271, с.127, 128, 130].

Б.М.Чичерін зазначав, що Микола I переніс порядок, що панував у внутрішніх справах, «на зовнішні стосунки», і ці «сваволя та безглуздість... прорвалися так, що Європа прийшла до сум'яття і Росія опинилася на краю прірви» [271, с.131-132]. Він називав перенесеними з внутрішньої на зовнішню політику капризами самовладдя та неприборканим свавіллям те, що уряд взявся за вирішення східного питання «не приготувавшись до війни, не подбавши про союзників, навіть не думаючи про можливість війни, не розуміючи ні європейських інтересів, ні політики європейських кабінетів» [271, с.134]. Автор доходив висновку, що подібний підхід до зовнішньополітичних проблем – «це миттєвий спалах самодержця, що

втратив від довгого самовладдя всіляке розумне поняття про речі» [271, с.134].

Автор статті констатував, що поєднання такої внутрішньої та зовнішньої політики призвело Росію до краху її колишньої слави та могутності. «Вона оточена ворогами, – продовжував вчений, – на чолі її стоїть тупий, самовладний та неуцький уряд; народ занепав духом, віри та патріотичного ентузіазму у ньому немає» [271, с.152]. Б.М.Чичерін вбачав причину усього того, що відбувалося в країні, у деспотичній системі управління, «у запереченні думки та свободи». «Тепер для нас ясно, – писав він далі, – що самовладдя може усе поставити на карту, у капризну хвилину може безглуздим чином зруйнувати державу, може навести її на таку дорогу, з якої немає виходу, може змусити її випити чашу горя та сорому» [271, с.152-158]. Автор констатував, що спровокована капризами самодержця війна виявила «нівечення суспільного організму» і підкреслила необхідність пробудитися тим громадським силам, які «дрімали під ігом уряду». «Тепер прийшов час звернути увагу на самих себе, – заочно констатував Б.М.Чичерін, – вийти зі свого оцепеніння, усвідомити усю мерзотність, що ховається в нас, і зрозуміти, нарешті, що ми повинні діяти самі, не сподіваючись на чужу руку та чужу допомогу» [271, с.153].

Б.М.Чичерін прямо не говорив про необхідність ліквідації режиму, однак категоричність міркувань про його неспроможність у визначенні внутрішньої та зовнішньої політики приводила до висновку про доцільність обмеження абсолютизму і контролю діяльності уряду, що було можливим лише за наявності народного представництва. Саме у цьому полягав програмний характер брошури. «Стаття Чичеріна є найбільш повним документом ліберально-західницького напрямку з питання про Кримську війну, – говорив з цього приводу радянський історик Ш.М.Левін. – Низку суттєвих положень «Східного питання...» можна визнати характерною для усього кола, представником якого у 1855 р. був Чичерін» [142, с.327]. До цього слід додати, що зазначена праця характеризувалася найбільшою радикальністю серед ліберальних документів. «Написана за останні місяці царювання Миколи I стаття Чичеріна, – відмічав радянський дослідник В.М.Розенталь, – показує вищий рівень політичної опозиції, якої доходив російський лібералізм 50-х років» [206, с.45].

Ш.М.Левін звертав увагу на те, що на час появи «Східного питання з російської точки зору» рукописна література вже існувала, і наводив у якості прикладу «Політичні листи» М.П.Погодіна, які призначалися для сановників та самого імператора [199]. «Однак, – продовжував він, – тепер вже йшла мова про літературу спеціально для суспільства, літературу більш свідомо і більш послідовно опозиційну» [141, с.324]. І дійсно, якщо у працях типу погодінських листів виносився вирок лише кріпосництву та бюрократії, то у «Східному питанні», як свідчать наведені з нього уривки, засуджувалась сама сутність самодержавної системи,

необмеженого самовладдя, як найважливішої причини всебічної кризи, що охопила Росію.

Ширше і глибше ці ідеї Б.М.Чичерін розвивав у черговій статті – «Священний союз та Австрійська політика» [317]. Перш за все, він доводив безумовно реакційну сутність Священного союзу, «союзу урядів проти народів», який заперечує будь-який прогрес і складає «цілу політичну програму» дій для утримання цих народів «у вічних кайданах» [317, с.153, 155, 147, 149]. І якщо народи виступали «проти нестерпного гніту тупих урядів» навіть у вигляді спроб схилити останніх до здійснення «політики більш вільної і більш узгодженої з вимогами просвіти», «ці законні прагнення» засуджувались «об'єднаними монархами... і придушувались усіма можливими засобами» [317, с.149, 148].

Б.М.Чичерін доводив, що внутрішня і зовнішня політика російського уряду просякнута властивою Священному союзу реакційною сутністю, яка наносила величезну шкоду країні і піддавала небезпекам «безпосереднє майбуття Росії» [317, с.147]. Відповідно до його слів, охоронна програма Священного союзу була необгрунтовано і помилково спрямована на «підтримку монархічного принципу, якому, ніби то, загрожував лібералізм..., ліберальні устремління нової епохи» [317, с.148, 152]. Автор називав ці устремління закономірними і обумовленими природними потребами вироблення і застосування на практиці «елементів внутрішнього життя людських суспільств» [317, с.154]. Однак, на переконання Б.М.Чичеріна, охоронна система Священного союзу «йде всупереч віку і всупереч історії», «вона заперечує розвиток, рух», «дивиться в одне минуле», «вона закриває для себе майбутнє і приречує своїх нащадків на неминуче падіння, оскільки йде наперекір природнім умовам людського життя» [317, с.155, 154].

Вчений підкреслював особливу згубність політики гальмування природної ходи історичного розвитку людських суспільств [317, с.154]. Він стверджував, що саме з такої причини відбулася «французька революція, яка вибухнула внаслідок впертого відхилення урядом найбільш необхідних реформ і доведення до крайності брехливою політикою слабкого короля» [317, с.148]. Автор взагалі вважав неминучими революційні потрясіння у тих народів, які «перебувають під владою урядів, що вперто дотримуються охоронної політики і не визнають потреб та вимог суспільств» [317, с.157]. «Охоронна система, бажаючи попередити революції, навпаки, збуджує їх, – доходив висновку Б.М.Чичерін. – Революції попереджуються реформами; вперта відданість встановленому порядку речей збуджує спочатку невдоволення, а потім і повстання. Вона перетворює мирний шлях на бурхливий і насильницький» [317, с.157]. При цьому автор підкреслював, що насильницьке стримання природного історичного процесу розвитку доводить «до заперечення не тільки адміністративних заходів, але й самого монархічного принципу» [317, с.156].

Далі Б.М.Чичерін доводив об'єктивну історичну закономірність поступового розвитку людства, як і необхідності своєчасного реформування державної системи. «Суспільства не залишаються вічно на одній точці, – наголошував він, – вони йдуть уперед, адже розвиток – природна умова людського життя. Це закладений у людство закон, це сама його природа, його внутрішня духовна сила» [317, с.153]. Автор продовжував, що цей закон розвитку «не можна заперечувати, оскільки це означає заперечувати саме ество людини, йому не можна йти наперекір, адже він необхідний, як необхідні явища природи фізичної» [317, с.153]. За висловом автора, «на ниву історії вийшли нові сили, з якими необхідно рахуватися»: народні маси зі своїми інтересами, що розвиваються «усередині самих суспільств» [317, с.162]. Розвиток же «внутрішнього життя суспільства» полягає «у розвитку установ, наук, мистецтв, звичаїв», що представляють «елементи загальнолюдського життя» і складають «загальне надбання людства» [317, с.152]. Ні ці нові сили, що вийшли на історичну арену, ні їх інтереси, ні закономірність їх появи та подальшого розвитку, на переконання Б.М.Чичеріна, «не можна знищити, оскільки вони є плодом природного розвитку людства; заперечувати ж їх і залишатися на попередньому напрямку – означає самого себе засуджувати на безсилля» [317, с.162].

Вчений писав, що означена активізація суспільства носить прогресивний характер, оскільки вона є спрямованою на «безперервне удосконалення побуту, розвиток внутрішніх сил народу». В той же час у ХІХ ст. громадське життя «досягло такої висоти і так ускладнилося», що однієї урядової діяльності вже недостатньо і виникає пекуча потреба взаємодії влади з народом [317, с.153-155]. «Освічений уряд зрозуміє це, і прямуючи за новими потребами, поведе свій народ новим шляхом, – заклично вигукував Б.М.Чичерін, – він зрозуміє, що закон розвитку і загальне благо вимагає, щоб життя і діяльність не зосереджувалися в одному уряді, але щоб було життя і діяльність у самому суспільстві» [317, с.155]. Автор додавав, що один уряд складає собою мертву, лише «зовнішню форму держави..., якщо вона не буде оживлена народним життям, якщо між урядом, що стоїть на чолі держави, і підданими, що складають її тіло, не буде єдності. Оживляється ця форма внутрішнім життям суспільства, яке полягає у розвитку установ, наук, мистецтв, звичаїв» [317, с.150].

Б.М.Чичерін підкреслював, що уряд не тільки не повинен боятися пробудження активності суспільства, але й спиратися на неї, що надасть нової сили могутності державі [317, с.154, 150]. І навпаки, за відсутності зв'язку та взаємозв'язку уряду та народу «всілякий розвиток народного життя, замість того, щоб придати сили урядові, стає для нього небезпечним..., рано чи пізно може вести до занепаду монархічного принципу» [317, с.151, 157]. «Розважливий уряд, що усвідомлює себе покликаним до здійснення загального блага, – доходив висновку автор, – має стояти в рівень з потребами суспільства, має прислухатися до його

голосу і вести його відповідно до нових природних умов його духовного життя» [317, с.154]. Слід зазначити, що таким же чином критикувалася і зовнішня політика Росії [317, с.145-147, 157-163].

Отже, у статті «Священний союз і Австрійська політика» Б.М.Чичерін цілковито засуджував внутрішню і зовнішню політику Миколи I і широко обгрунтовував закономірність та нагальну необхідність здійснення реформ з лібералізації Росії. Програмні ж вимоги вкрай лаконічно викладалися у вигляді оптимістичної надії. Б.М.Чичерін писав, що до 1815 р. Олександр I «був прихильником ліберальних ідей, він мріяв про конституцію для Росії... Росія сподівається, що в царювання Олександра II відновляться часи Олександра I, якщо він не підпаде під вплив австрійської політики і не зробиться знаряддям Метерніха» [317, с.147, 164]. Важливо зазначити, що розглянута нами стаття жодного разу не згадувалася у радянській історіографії. У 1855 р. Б.М.Чичерін написав також для ходіння «по руках» статтю «Про аристократію, в особливості російську». У ній підкреслювалось, що під управлінням «старезного стану зберігаються застарілі і згубні для держави установи» [293, с.90]. Тим самим автор висловлював свою думку про необхідність зміни державної системи.

Зовсім іншою виявилась чергова стаття «Сучасні задачі російського життя». У ній автор вже відкрито вимагав запровадження в Росії громадянських свобод: свободи сумління, свободи від кріпосного становища, свободи громадської думки, свободи книгодруку, скасування цензури, свободи викладання, свободи громадського виховання дітей та підлітків, публічності усіх урядових дій, публічності та гласності судочинства [320]. Для здійснення цих свобод, на думку автора, необхідне запровадження народного представництва, розвиток громадянського суспільства, утворення правової держави. Ш.М.Левін зазначав, що «конкретну ліберальну програму 1855-1856 рр... у найбільш систематизованому вигляді... було викладено у записці Чичеріна «Сучасні задачі російського життя» [142, с.362].

Одночасно з зазначеними працями у 1855 р. Б.М.Чичерін написав рукописні статті «Про кріпосне становище», «Про полкових командирів та їх господарські розпорядження», а також записку-проект звільнення селян у Росії [296; 304]. Поряд з всебічною критикою системи феодального рабства в країні автор глибоко обгрунтував десять аргументів нагальної необхідності скасування кріпосного права: загальноісторичної, економічної, державної, моральної, національної, географічної, освітньої, адміністративної, внутрішньої стабільності та зовнішньої безпеки.

Таким чином, Б.М.Чичерін протягом кількох місяців написав сім праць прорамно-ліберального характеру. Вони справляли сильний вплив на читаючу публіку і відразу ж виявились об'єктом полювання жандармерії. Так, у 1855 р., за звинуваченням у написанні та розповсюдженні статті «Східне питання...» був заарештований Н.А.Мордвінов, батько якого протягом 30-х років очолював цю службу.

Він просидів у фортеці три місяці, але справжнього автора не видав [267, с.165-166].

Тоді ж написав дві статті К.Д.Кавелін: «Записка про письмову літературу» та «Державне кріпосне право у Росії» [97; 95]. До цієї роботи він залучив публіциста М.А.Мельгунова, який вмів «легко і живо» писати на будь-які теми і мав широкі зв'язки в інтелігентському середовищі обох столиць [267, с.162, 143]. Перу М.А.Мельгунова належали чотири статті, у яких автор піддавав різкій критиці кріпосницьку систему: «Думки у голос про минуле тридцятиліття Росії», «Приятельська розмова», «Росія у війні та мирі» і «Циркуляр міністра внутрішніх справ» [167-170].

Об'єднані єдиною тематикою, ідейним та програмним спрямуванням означені праці Б.М.Чичеріна, К.Д.Кавеліна, М.А.Мельгунова протягом року ходили по руках. До них приєднувались твори і інших авторів, що, як і задумувалось К.Д.Кавеліним, активно розвивало виступ і робило його масовим. «Статті всілякого змісту, – уточнював К.Д.Кавелін, – переписуються у значій кількості екземплярів, перевозяться і пересилаються зі столиць у провінцію та із провінції у столиці... з жадібністю читає їх, переписує і сповіщає своїм знайомим» [97].

У 1856 р. статті К.Д.Кавеліна, Б.М.Чичеріна та М.А.Мельгунова були відіслані до Лондону О.І.Герцену і поклали початок для організації нового видання Вільної російської друкарні – «Голосів з Росії». Праці Б.М.Чичеріна виявились найбільш чисельними, найбільш радикальними і широкомасштабними у програмних вимогах, що висувало його на місце головного ідеолога та натхненника організованого ліберального руху. Свою провідну роль у ліберальному русі Б.М.Чичерін підтвердив вже у найближчі роки. І, перш за все, у його визначенні ставлення російського лібералізму до утопічного соціалізму. Як відомо, О.І.Герцен, розчарувавшись у західноєвропейських революціях 1848-1849 рр., опрацював власну стратегію здійснення соціалістичної революції в Росії, підвалиною якої виявлялась селянська община. Остання, на його переконання, була «результатом глибокої стародавності», зберегла свій первісний характер тисячолітньої давності і представляла собою «демократичне, комуністичне і патріархальне» установа, зародок соціалістичної держави, яка буде побудована шляхом горизонтального і вертикального об'єднання общин та скликанням Земського собору [43; 47; 44; 39].

О.І.Герцен писав, що догниваюча Західна Європа продемонструвала «дивовижну нездатність до соціального перевороту». Після 1848 р. вона «розкладається з невірогідною швидкістю», у той час як російський мужик є природженим комуністом і готовий здійснити соціалістичну революцію спочатку у себе, а потім і на Заході. «Насправді, – говорив він про європейські країни, – якщо революційний соціалізм не зможе доконати догниваючий громадський лад, його доконає Росія» [47, с.167, 177; 23, с.151]. Це дає привід думати, що ідея світової революції вперше прийшла до Росії не з «Комуністичним маніфестом», а з утопічними мріями

О.І.Герцена. К.Маркс та Ф.Енгельс, які не вважали його ні революціонером, ні соціалістом, саркастично висміяли плани соціалістичних перетворень Європи за допомогою російського кріпосницького батога «та обов'язкового вливання калмицької крові» [330, с.438, 448].

О.І.Герцен і сам не вірив у можливість соціалістичного перевороту у Росії, до здійснення якого закликав співвітчизників зі сторінок Вільної російської друкарні. «Тяжко підняти повстання серед розсіяного на неоглядних рівнинах народу, – писав він у 1852 р., – селянські бунти залишаються розрізненими, місцевими і обмежуються окремими общинами, рідко розповсюджуючись навіть на дві чи три з них» [43, с.48]. А вже 1857 р. О.І.Герцен прямо заявляв, що «пора перестати тупо боятися якоїсь там примарної революції, для котрої немає готових елементів» [25, с.434]. Продовження ж закликів до революції за такої оцінки її перспектив могло означати, на наш погляд, лише прихильність до гасла «чим гірше, тим краще».

Добре обізнані щодо політичної орієнтації О.І.Герцена К.Д.Кавелін та Б.М.Чичерін, надсилаючи до Лондону цілу серію статей, направили з ними і спільний «Лист до видавця» за підписом «російський ліберал» [104]. Його перша частина, від 9 до 20 сторінки включно, була написана К.Д.Кавеліним, а друга, з 21 по 36 сторінки, – Б.М.Чичеріним. У «Листі» від імені «величезної більшості освічених і благочесних людей в Росії» говорилося, що його автори засуджують діяльність та «образ думок» О.І.Герцена, які є безмірно далекими від нужд та потреб пробудженої від сну країни [104, с.19-20; 267, с.21]. У ньому підкреслювалось, що в Росії немає ані таємних товариств, ані революційно-руйнівних планів, і люди думають про запровадження громадянських свобод та звільнення селян «без потрясіння усього громадського організму» [104, с.21]. Називаючи діяльність О.І.Герцена безплідними і нездійсненими протягом найближчих десятиліть мріями про соціалізм, К.Д.Кавелін та Б.М.Чичерін заявляли про своє прагнення досягти конкретних результатів єдино можливим у наявній ситуації шляхом – співпраці з владою. «Ми готові скупчитися біля всякого скільки-небудь ліберального уряду і підтримувати його усіма силами, – констатував документ, – адже твердо переконані, що тільки через уряд у нас можна діяти і досягти яких-небудь результатів. А ви проповідуєте знищення всякого уряду і виставляєте прудонівську анархію ідеалом людського роду» [104, с.22].

Радянські історики саме за ці слова клеймили авторів «Листа до видавця» і наклеювали їм різні ярлики. Але навіть оцінюючи ситуацію в Росії 50-х рр. XIX ст. з позицій ленінської теорії революції, необхідно виправдати К.Д.Кавеліна та Б.М.Чичеріна, оскільки на той час в країні не було об'єктивних передумов для здійснення будь-якої, а не тільки соціалістичної революції: ані революційного класу, ані революційної партії, ані революційної теорії, ані революційної ситуації [146, с.103; 153, с.321; 151, с.283; 148, с.218-219; 147, с.69-70; 144, с.228]. А відтак,

герценівські заклики «до сокири» могли означати лише емоції чи гасло «чим гірше, тим краще».

Далі автори «Листа» засуджували герценівські фантазії про запровадження соціалізму у Європі за допомогою російської общини – «напівдикого зародку громадського побуту, де земля належить державі..., а селянин – кріпак» [104, с.22-23]. Вони підкресливали, що комунізм з поміщиками-кріпосниками та їх рабами – «мрійні теорії», «фантастичне майбуття, побудова якого розрахована «на ще не розвинуті прошарки людського суспільства» [104, с.23-25].

К.Д.Кавелін та Б.М.Чичерін писали далі, що герценівський «кривавий прапор, який розвівається над ораторською трибуною, був неприйнятним для лібералів [104, с.26-27]. У «Листі» говорилося і про історичний «закон поступовості, який проникає через усі явища» і полягає у тому, «що будь-який народ має виховатися для певної форми життя», оскільки «історія, як і природа, не робить стрибків» [104, с.31-32]. «Закон поступовості» мотивував несвоечасність та нездійсненність соціалістичних проєктів Герцена, а з іншого боку, обґрунтовував необхідність лібералізації Росії. Стверджуючи, що «закон поступовості» є основним історичним законом, законом розвитку, Б.М.Чичерін, як у «Листі до видавця», так і в статті «Про кріпосне становище», підкреслював, що уряд повинен проводити розумну політику, яка впливає з розуміння ходи та змісту історичного процесу, інакше він приведе країну до революційного вибуху [104, с.26; 296, с.128-130].

Таким чином, у «Листі до видавця» викладалися найважливіші принципи політичної програми започаткованого в Росії ліберального руху: запровадження головних громадянських прав, здійснення селянської реформи «зверху», мирним шляхом, за підтримки уряду лібералами, безкомпромісне відкидання та засудження будь-яких закликів до революції. Ці принципи додатково підтверджували його роль провідного ідеолога ліберального руху 50-х рр. ХІХ ст. Цей документ започаткував процес ідейного розмежування визвольного руху Росії на новому етапі на дві течії – ліберальну та революційну.

Одночасно з рукописними статтями та публікаціями за кордоном Б.М.Чичерін використовував для розповсюдження своїх ліберальних поглядів російські офіційні підцензурні видання. Вражає обсяг написаних і надрукованих ним протягом найкоротчого часу творів. Так, за нашими підрахунками, його монографія «Обласні установи у Росії у ХVІІ ст.», книги «Нариси Англії та Франції» та «Досліди з історії російського права» у загальній сукупності складали понад 56 друкованих аркушів – приблизно 1400 сторінок [295; 308; 303]. До цього слід додати написані Б.М.Чичерінім протягом 1855-1858 рр. статті, що також перевищували 57 друкованих аркушів.

Молодий вчений публікував свої наукові дослідження та публіцистичні твори у російських журналах ліберального напрямку: «Атеней» [307; 300; 313], «Отечественные записки» [292], «Русский

вестник» [294; 275; 299; 301; 302]. У перших історико-юридичних творах «Обласні установи у Росії в XVII ст.», «Нариси Англії та Франції», «Досліди з історії російського права» Б.М.Чичерін опрацював концепцію нового напрямку у вітчизняній історіографії, який отримав назву «державницької школи». Як зазначав професійний радянський історіограф В.І.Астахов, «наукове значення праць Кавеліна (в організації цієї школи – О.З.) невелике. Їх вивчення показує витoki державницької школи та полегшує розгляд історичних поглядів Чичеріна» [2, с.432-433]. Ми цілком погоджуємося з цією думкою, яка обгрунтована наступними чинниками. У досліджуваний період К.Д.Кавелін написав лише одну роботу, у якій розвивав положення про «державницьку школу» – статтю «Погляд на юридичний побут стародавньої Росії». Вона була опублікована 1847 р. у «Современнике» (книга 1) і увійшла пізніш до збірки його творів. У надрукованій 1856 р. рецензії на дисертацію Б.М.Чичеріна К.Д.Кавелін став на позиції свого учня [94; 103]. Інші праці (також статті) К.Д.Кавеліна, у яких порушувались питання щодо сутності «державницької школи», вийшли друком вже після скасування кріпосного права – 1863 та 1866 рр. в «Русской старине» та «Вестнике Европы», а потім і в зібранні творів вченого [98; 100].

Основні елементи концепції історичного процесу Росії містилися в опублікованій 1856 р. дисертації молодого вченого «Обласні установи у Росії в XVII ст.». «Держава зробила населення осідлим, – підкреслював автор. – Вона дала общинам певну юридичну визначеність; усе життя, уся суспільна діяльність висходила з держави, і весь подальший хід історії повинен був представляти розвиток цієї діяльності... Вона була висхідною точкою усього» [295, с.339]. Дисертація виявилась основою «державницької школи». Опрацьована у ній концепція заклала теоретичні підвалини ліберальної програми реформування кріпосницької Росії. Про значення цієї праці вже того ж 1856 р. К.Д.Кавелін писав: «Книга п. Чичеріна слугує найбільш втішною перевіркою того, якими швидкими кроками просувається у нас вперед вивчення нашого внутрішнього побуту і визріває наше самоусвідомлення. З області напів-теоретичних, напів-історичних мрій ми вочевидь виходимо в область чисто-історичної діяльності» [103, с.5-7, 509].

Ідея держави, що створила згуртоване суспільство, яке перебуває у процесі поступового розвитку, держави, яка творить історію цього суспільства, пронизує і книгу «Досліди з історії російського права». Автор обгрунтував найважливішу роль держави у закріпаченні селян і нагальну необхідність використання цієї ролі в здійсненні селянської реформи. Держава, як виразник загальних інтересів, закріпачила усі стани, а потім, у XVIII ст. дворяни та міщани отримали свободу. «Залишилися одні селяни, – наголошував дослідник, – які, підпавши під приватну залежність..., до цього часу несуть свою довічну службу поміщикам та державі» [303, с.231].

Ті ж самі ідеї містилися і в «Нарисах Англії та Франції». «Справжній лібералізм полягає не у запереченні державних принципів, – мотивував автор необхідність реформування країни, – його метою має бути запровадження в суспільстві законної свободи відповідно до умов народного життя, а правильний розвиток свободи забезпечується тільки сильним розвитком влади» [311, с.12]. Про реформаторську роль держави Б.М.Чичерін писав і в статті «Промисловість та держава в Англії» [313]. Він підкреслював, що найважливішими функціями держави є не тільки захист від зовнішніх ворогів, але й охорона прав громадян та піклування «про загальний добробут», тих спільних інтересів, «що торкаються не когось з громадян в особливості, а всіх у сукупності» [313, с.212]. Таким чином, автор висловлював ідею розкріпачення селян, встановлення громадянських прав, урівняння в правах усіх станів.

Б.М.Чичерін у своїх працях вперше в Росії розглядав питання походження та сутність громадянського суспільства. Він звертав увагу на те, що держава не в змозі забезпечити загальний інтерес, охопити усі сторони життя свої громадян, оскільки поряд з загальними інтересами існує безліч інтересів окремих індивідів та різних спілок. «У цій сфері проявляється уся розмаїтість життя, – констатував вчений, – тут панує необхідна для людської діяльності свобода. На відміну від держави ця область називається... громадянським суспільством, на протигагу політичному» [313, с.212-213].

Визначаючи громадянське суспільство як сукупність приватних стосунків між особами, які управляються приватним правом, вчений писав, що воно проходить одну за однією три стадії свого історичного розвитку: родова, станова, загальногромадянська. Першу він відносив до стародавнього світу, другу – до середньовіччя, останню – до нового часу [303, с.32, 71, 236, 277, 366, 370, 374]. Називаючи удільні князівства громадянським суспільством, Б.М.Чичерін стверджував, що у процесі централізації держава поглинула, підпорядкувала його, і суспільство з цим погодилося. Після досягнення певної зрілості під опікою держави громадянське суспільство прагне до звільнення від цієї опіки, оскільки вже не має у ній потреби і може гармонійно співіснувати з державою. «Починається зворотний хід історії, – підкреслював автор. – Як раніш розвиток полягав у підпорядкуванні державі різних громадських сил, так тепер починається звільнення суспільства від державної опіки. Але це вже було не колишнє суспільство, а нове, виховане державою..., у якому стали можливими і громадська думка, і привселюдне обговорення питань» [313, с.220]. На переконання Б.М.Чичеріна, саме з цього моменту розпочинається доба лібералізму, а держава потребує підтримки з боку громадських сил, без якої затруднюється її функціонування і нормальний розвиток суспільства. «І не дивно, – уточнював вчений, – для повноти розвитку необхідний союз обох елементів. Як тільки один з них перевищує інший, так неодмінно виявляються шкідливі наслідки однобокого напрямку [313, с.221].

У статті «Про політичне майбуття Англії» автор пропагував ліберальні гасла законності, гласності, свободи та простору громадської самодіяльності у формі схвальних відгуків про англійське державне та суспільне життя [302]. Він зазначав, що англійці законослухняні і поважають закон, «люблять у ньому своє право» та що «любов ця охоплює громадян, коли вони в законі вбачають не утиск, а захист». Це «нерозривно поєднано і зі щирим виконанням обов'язків» і складає «надійну за поруку мирного розвитку країни» [302, с.674]. За словами вченого, кращою підпиркою «законного порядку» є свобода друку, громадської думки, гласність. Остання, формуючи громадську думку, дає простір громадській самодіяльності, утримує владу від зловживань, «висвітлює недоліки установ», піддає їх «невмолимій критиці, що приводить до їх виправлення, удосконалення законів та розпоряджень. Гласність «дає можливість висловлюватися новим потребам народу», втілення в життя нових ідей. «Висловившись, отримавши вільну течію та право на законну діяльність, – наголошував автор, – вона втрачає свою руйнівну силу, оскільки сама стає під захист законності... Гласність є необхідний для попередження вибухів клапан» [302, с.676-677].

Слід зазначити, що відкриття Б.М.Чичеріна сильно розбурхували громадську думку Росії. Так, його статті «Огляд історичного розвитку сільської общини в Росії» та «Ще про сільську общину» [294; 275] викликали полеміку про общинне володіння, що продовжувалася до кінця XIX ст. Непримиренний ідейний супротивник Б.М.Чичеріна М.Г.Чернишевський 1856 р. писав, що «найпомітніше оживлення російської літератури віддзеркалилось на наукових та критичних статтях... п. Чичеріна. Його праці викликали полеміку, до якої втяглися усі журнали та центральні газети і Чичерін, здається, служить кошмаром «Русской беседы», яка у кожній з книг, що вийшли до цього часу, присвячувала широченні статті «спростовуванню його думок». За словами М.Г.Чернишевського, «Молва» (*орган слов'янофілів – О.З.*) постійно друкувала примітки та статті проти Б.М.Чичеріна, «марно намагаючись заперечити висунуті вченим положення». У 1858 р. М.Г.Чернишевський знову відмічав, «що ось вже багато часу не минає жоден місяць без того, щоб не появилось в журналах по кілька статей про общинне володіння» [246, с.643-646; 251; 260, с.151; 254, с.357, 375, 390; 258, с.414-415].

Вчений вперше розвіяв легенду про довічність, первісно-патріархальний характер російської общини, у що вірив О.І.Герцен. К.Маркс і Ф.Енгельс також вважали російську селянську общину первісною і здатною виявитись підвалиною соціалістичних перетворень у Росії за умови перемоги пролетаріату у західноєвропейських країнах та наданні ними допомоги східному сусідові [333, с.545-546; 165, с.119; 164, с.251; 166, с.305; 162, с.401; 331, с.58; 332, с.435; 327, с.360; 330, с.446; 163, с.484; 329, с.315; 328, с.129]. Боготворив також общину і М.Г.Чернишевський. Досконально вивчивши твір А.Гакстгаузена і повіривши у одвічність російського сільського «миру», він ширше і

детальніше, ніж О.І.Герцен, опрацював теорію общинного соціалізму [253; 26, с.56]. М.Г.Чернишевський погоджувався з герценівською тезою «гнилості Заходу», що страждає погибельною і невиліковною хворобою – «пауперизмом», і стверджував, що «Росія не знає цього лиха», цієї «страшенної виразки пролетаріатства у сільському населенні», «вона запобігає його своїм общинним устроєм» – «рятівною установою» [248, с.348, 331]. Визначаючи наперед радянські колгоспи, теоретик стверджував, що общинне землеволодіння виявиться підвалиною общинного соціалізму, що здійснюється шляхом загальнонародної націоналізації землі, запровадження виробничих артілей та використання «дуже потужних машин для хліборобства..., молотби хліба та перетворення зерна на борошно..., які потребують господарства велетенських обсягів на сотнях десятин» [252, с.354; 253, с.345]. При цьому він підкреслював, що висловлює припущення про майбутнє... усього російського населення» [253, с.346].

Концепція общинного соціалізму М.Г.Чернишевського не обмежувалася націоналізацією у аграрному секторі виробництва, а розповсюджувалась і на такі його галузі «як фабрика та завод, як торгівля, так і будь-яка економічна сила» [248, с.742]. При цьому він переконував, що соціалізм – «справа зовсім не політична, а суто економічна» і він «за своєю сутністю є вільним від політичних пристрастей і однаково може уживатися з будь-якою формою державного ладу» [248, с.742]. Стверджуючи, що численні монархи, у тому числі і Олександр I, англійські міністри та аристократи, північно-американські демократи «у рівній мірі схвалювали Роберта Оуена», М.Г.Чернишевський доходив висновку про можливість побудови общинного соціалізму в Росії за підтримки самодержця і шляхом виховання народу. Общинне землеволодіння та «мирський» дух, на відміну від «гнилого» Заходу, на переконання М.Г.Чернишевського, забезпечуть успіх такого починання. «Те, що здається утопією в одній країні, існує в іншій як факт, – уточнював теоретик. – Порядок справ, до якого таким тяжким та довгим шляхом прагне сьогодні Захід, ще існує у нас у могутньому народному звичаї сільського побуту» [248, с.742-743].

Г.В.Плеханов також вірив у первісний, патріархальний характер общини і тільки у 1905 р. зрозумів правоту Б.М.Чичеріна у цьому питанні [197, с.139, 270]. «Як не заперечували пізніш цей погляд, – зазначав у 1904 р. професор М.М.Цитович, – але мало помалу він виявлявся стійким надбанням російської історичної науки, що, зрозуміло, повинно у значній мірі підірвати той ореол, яким наша община була оточена в очах її сучасників» [241, с.65].

Провідну роль Б.М.Чичеріна у програмно-теоретичному обґрунтуванні ліберального руху досліджуваної доби вже протягом 50-х років XIX ст. визнавали його головні ідейні супротивники О.І.Герцен та М.Г.Чернишевський. О.І.Герцен постійно уїдливо говорив про наукові публікації та громадські виступи свого опонента. Він зневажливо називав

Б.М.Чичеріна «тузом журналізму», «сенатором і таємним радником журналізму», «доктринером», «нашим Дідро», «мандарином літератури», «кафедральним професором», «мужнім лібералом», «гранітним прогресистом», «становим приставом», «квартильним наглядачем», «приписаним до наукових фабрик та схоластичних заводів кріпосним», «книжником», «нашим почесним попечителем громадської думки» і таке інше і тому подібне [34, с.8; 29, с.130, 137, 162, 197; 31; 49, с.80-82; 46]. Однак в особистому листуванні йому довелося відкрито визнати інтелектуальну вищість супротивника. Восени 1857 р. він писав Б.М.Чичеріну з Лондону: «Мій вчений друже. Змагатися з вами мені неможливо. Ви знаєте багато, знаєте хорошо, все у вашій голові свіже і нове, а головне, ви впевнені у тому, що знаєте, і тому спокійні; ви з твердістю чекаєте раціонального розвитку подій та підтвердження розкритої наукою програми. З наукою ви не можете бути у розладі, ви знаєте, що якщо минуле було так і так, сучасне має бути так і так і привести до такого-то майбутнього» [140, с.249].

М.Г.Чернишевський також багаторазово відгукувався про Б.М.Чичеріна, безкомпромісно засуджував його неприйняття революційних методів перетворення Росії, але визнавав, що він є рідкісним за обдарованнями вченим, який демонструє незалежний погляд, вміє «прокладати нові шляхи у науці» [246, с.643-646; 256, с.568-569; 263, с.657-658]. «У його творах, – писав М.Г.Чернишевський, – виявляється світлий і сильний розум, широке та ґрунтовне знання, вірний погляд на науку, рідкісна любов до істини, найбагородніший жар душі: він має дар прекрасного викладу..., він є знаменитістю, користується велетенською популярністю» [256, с.568]. Він дуже високо цінував «наукові та літературні заслуги і благородство думок» Б.М.Чичеріна, називав його статті «пречудовими», «гідними всілякої поваги». М.Г.Чернишевський писав, що Б.М.Чичерін, як молодий вчений, «далеко перевершив високим поривом думок та широтою погляду» своїх соратників і проти його наукових «висновків неможливо зробити скільки-небудь значного заперечення» [263, с.669; 256, с.517; 246, с.643; 262, с.618; 259, с.65].

Не дивлячись на визнання ролі Б.М.Чичеріна у розвитку російської науки та ліберального руху, революціонери продовжували нападати на нього за його непримиримість до «кривавих» методів боротьби. Вчений мужньо зносив особисті образи, що доходили до нього з Лондону. Він двічі, у 1857 та 1858 рр. зустрічався з О.І.Герценом і переконував його відмовитися від закликів «до сокири». Однак нападки лише посилювалися. Внаслідок цього Б.М.Чичерін надіслав до Лондону листа з різким тоном, якому видавець дав назву «Звинувачувального акту» [187, с.29]. У ньому йшла мова про зміни, що розпочалися у Росії. «У нас відбуваються великі громадянські перетворення, – писав Б.М.Чичерін, – розпутуються утворені століттями стосунки. Питання стосується найживіших інтересів суспільства, тривожить його у найглибших надрах. Яка уміла рука потрібна, щоб примирити протиборствуючі прагнення, узгодити ворожі

інтереси, розв'язати вікові вузли, щоб шляхом закону перевести один громадянський лад в інший» [187, с.237-238].

Слід зазначити, що в цей час у Росії частково було встановлено гласність, заради якої О.І.Герцен і запроваджував за кордоном Вільну російську друкарню, і відкрито обговорювались умови звільнення селян. Виходячи з цього, Б.М.Чичерін підкреслював авторитет видавця «Колокола» словами: «Ви – сила, ви – влада у російській державі» і закликав його спрямувати пропагандистські зусилля не на руйнівні, а на творчі цілі в Росії, де змінилася внутрішньополітична ситуація [187, с.238]. І дійсно, ті реальні цілі, які переслідував О.І.Герцен на початку своєї емігрантської діяльності, фактично були досягнуті. Вимоги гласності та звільнення селян з землею, які він висував у 1855, 1857 та 1858 рр., втілювались в життя. У 1856 р. О.І.Герцен писав, що Олександр II сам читає записки, що наповнили Росію, за кожною з яких Микола I посадив би у божевільню чи відправив у заслання, не розшукує авторів, «не боїться книг» і дозволяє випуск з 1856 р. п'яти нових журналів [24, с.321; 28, с.358; 50; 41, с.3;38, с.13;36, с.15337, с.363;42, с.244-245]. М.Г.Чернишевський також публічно визнавав, що у 1856-1858 рр. були створені умови вільного формування громадської думки з вирішення селянського питання, що саме таке завдання цілеспрямовано ставили перед собою ліберали і успішно вирішували його у журналах «Сельское благоустройство», «Русская беседа» та «Экономический указатель» [253, с.303; 257, с.136; 245, с.808].

Виходячи з цього, Б.М.Чичерін звинувачував О.І.Герцена у тому, що своїми закликами «до сокири» він змушує уряд Росії стримувати чи й зовсім зупиняти свої реформаторські прагнення і робити жорсткішою свою політику. «Ви відкриваєте сторінки свого журналу божевільним зверненням до дикої сили, – продовжував автор листа... – Уявіть собі, що в надрах нашої батьківщини виникло б кілька «Колоколів»..., які б усі у різні голоси почали дзвонити за вашим прикладом, роздмухувати полум'я, розпалювати пристрасті, закликати до палиці та сокири для здійснення своїх бажань. Що робитиме уряд з таким суспільством?» [47, с.238]. Лист Б.М.Чичеріна до О.І.Герцена знаменував собою важливий етап на шляху остаточного розмежування революційно-утопічного та ліберального напрямків у російському визвольному русі, яке розпочалося у 1856 р. «Листом до видавця». О.І.Герцену довелося незабаром визнати, що з числа його колишніх соратників «три чверті ближче тепер до Ч.», що Чичерін «захопив з собою дев'ять десятих друзів». Визнання перемоги Чичеріна містилося і в словах Герцена: «Поздоровляю вас, на вашій вулиці свято» [23, с.301; 27; 45].

Таким чином, залучений у процес зародження ліберального руху, який стихійно розпочався усередині 50-х років XIX ст., Б.М.Чичерін незабаром посів у ньому місце одного з головних ідеологів. Протягом трьох з лишнім років молодий вчений написав праці загальним обсягом понад 113 друкованих аркушів, у чому йому не було достойного конкурента. У їх

число входили монографії, збірки, наукові та публіцистичні статті, які розповсюджувались по руках, друкувалися за кордоном і у вітчизняних підцензурних органах.

Твори Б.М.Чичеріна суттєво відрізнялися від праць його соратників-західників, опонентів-слов'янофілів та від робіт революційних демократів. Можна констатувати, що внесок у теоретичне озброєння ліберального руху К.Д.Кавеліна, у порівнянні з внеском Б.М.Чичеріна, був незначним, про що свідчить роль вченого в опрацюванні концепції «державницької школи». Це підтверджується і двома опублікованими в «Голосах з Росії» статтями К.Д.Кавеліна [97; 95]. В одній з них характеризувалася сутність рукописної літератури, що наповнила Росію наприкінці Кримської війни, а в другій розглядалися лише політичний та економічний аргументи необхідності скасування кріпосного права, а також висувалася вимога звільнення селян з землею за викуп.

Як зазначалося вище, незначною була роль К.Д.Кавеліна і в укладанні «Листа до видавця»: він був автором вступної частини, а Б.М.Чичерін – програмної заяви. Нарешті, К.Д.Кавелін виявився і безкомпромісним захисником сільської общини, яка складала головний пережиток кріпосного права [102].

Істотно відрізнялися від праць Б.М.Чичеріна і статті М.О.Мельгунова [167-170]. У них піддавався критиці миколаївський режим та кріпосницька система, у яких не містилися ані обґрунтування закономірності скасування феодального рабства, ані програмні вимоги. В цілому праці К.Д.Кавеліна та М.О.Мельгунова, у порівнянні з творами Б.М.Чичеріна, були присвячені вузькому колу питань: вони лише доводили, що «так жити далі не можна».

Провідні ідеологи слов'янофілів Ю.Ф.Самарін та О.І.Кошелєв, так як і К.Д.Кавелін, вимагали звільнення селян з землею за викуп і висували лише політичні та економічні аргументи необхідності скасування кріпосного права [212, с.17-18, 21, 25,30, 35, 37, 41, 65-66; 135, с.6,57; 132, с.13-14 131, с.86-87, 89, 91; 134, с.152-153]. Обґрунтовуючи тезу про особливий шлях розвитку Росії, слов'янофіли стверджували, що Заходу властива боротьба станів (*класова боротьба – О.З.*), якої в Росії не було, а відтак не могло бути ані революцій, ані конституції. Головною причиною цього, найбільш надійним бар'єром, запобіжним засобом проти проникнення у Росію капіталізму, її пролетаризації і розвитку класової боротьби слов'янофіли вважали сільську общину [215, с.321; 213, с.167, 171; 218, с.14; 214, с.3; 217, с.454; 130, с.117-118; 133, с.131, 135, 157, 161, 164, 170; 128, с.16-17, 39, 44, 46, 54-55; 235, с.463-464; 237, с.289-290; 234, с.295-296]. Таким чином, слов'янофіли не тільки захищали основний пережиток кріпосного права, але й перебували у полоні утопічних ілюзій стосовно історичних перспектив економічного та громадсько-політичного розвитку країни.

Не йшли ні в яке порівняння з працями Б.М.Чичеріна і твори революційних демократів, які характеризувалися двоїстістю позицій. З одного боку, О.І.Герцен та М.Г.Чернишевський виступили як будь-якого практичного впливу на результативність вирішення завдань, що постали

перед Росією. З іншого боку, вимоги революційних демократів, які узгоджувалися з урядовою лінією, своєю «радикальністю» далеко поступалися не тільки перед вимогами Б.М.Чичеріна, але й інших лібералів. Так, О.І.Герцен обмежувався вимогою лише скасування цензури, тілесних покарань та кріпосного права, а М.Г.Чернишевський «вершиною» радикальності своєї реформаторської програми виголосив кавелінський проект звільнення селян [24, с.321; 28, с.358; 50; 41, с.3; 38, с.13; 36, с.153; 37, с.363; 42, с.244-245; 253, с.303; 257, с.136; 245, с.808].

В цілому твори Б.М.Чичеріна відрізнялися від праць його соратників-західників, опонентів-слов'янофілів та робіт революційних демократів тим, що в них містилося комплексне наукове обґрунтування об'єктивної історичної закономірності і конкретна, практично здійснима програма лібералізації Росії.

Провідну роль Б.М.Чичеріна в ідейно-теоретичному обґрунтуванні програми лібералізації Росії прямо і непрямом визнавали і його ідейні супротивники О.І.Герцен та М.Г.Чернишевський.

§ 2. Чичерінська програма лібералізації Росії

Відкриті і конкретні вимоги громадянських свобод Б.М.Чичерін висунув у написаній у червні 1855 р. статті «Сучасні задачі російського життя» [320]. Слід зазначити, що у рукописному вигляді став відомим другий варіант цієї статті, що була опублікована пізніше за кордоном. У першому тексті Б.М.Чичерін висунув прямі вимоги конституції. Однак К.Д.Кавелін, прочитавши статтю, порадив її авторові сформулювати вимоги громадянських свобод у завуальованій формі. «Я з цим погодився і переробив статтю у цьому сенсі», – згадував пізніше вчений [267, с.163]. В той же час інакомовно автор багаторазово підкреслював необхідність запровадження народного представництва та основного закону як найважливіших умов виходу Росії з кризи, у якій вона опинилася.

Б.М.Чичерін показав найважливішу сутність цієї кризи і її причини. Він називав миколаївський режим «хибною системою управління, яка розбещує державний організм, підриває «усі підвалини громадського життя», придушує усі внутрішні сили країни, примушує народ «шкарубнути і тупіти у своїй німотній покірності» [320, с.51]. «Хибна урядова система підточила могутність Росії, – уточнював вчений, – за того знівечення громадського організму, що розповсюдилося навкруги..., усередині загальний розлад та розпадань. Всюди беззаконня, всюди утиски, всюди скарги та невдоволення» [320, с.51-52].

Із останніх фраз, що звучали рефреном, логічно випливалася думка про необхідність усунення беззаконня та утисків запровадженням законності та свободи, що само собою усунуло б скарги та невдоволення.

І автор підсилював логічність такого висновку віднесенням своєї країни до числа європейських держав, переважна більшість яких на той час виявлялася конституційними монархіями. «Російський народ, – підкреслював він, – спроможний розвиватися, він належить до сім'ї народів європейських і з усіма особливостями, з усією убогістю історичного змісту, він розвивався паралельно з ними, відповідно до одних і тих же принципів життя... Російський народ висувається у європейську сім'ю і постає одним з народів, що керують ходом історичних подій» [320, с.59, 62].

Вчений писав, що уряд повинен узгоджувати різні вимоги і інтереси суспільства, добиватися їх загального єднання, підпорядковувати їх верховній меті – сукупному благу. Тільки така примирлива діяльність державної влади надає їй справжньої сили та повсюдної опори, оскільки кожен громадський інтерес, отримуючи законний характер, тим самим долучається до загального законного порядку і приєднується до уряду. Якщо ж останній, піклуючись лише про себе, зневажає суспільство, він неминуче відривається від народу, викликає загальне невдоволення і підриває власну підвалину: прагнучи стати сильнішим, «він виявляється слабкішим, оскільки сила його втратила внутрішню свою опору» [320, с.67].

Саме такою послабленою державою, що втратила підпірки знизу, на переконання вченого, була миколаївська Росія. Звідсіля знову ж впливав той же логічний висновок: для зміцнення російської державної системи їй необхідно спертися на допомогу суспільства, народу. «Такий неминучий закон, – підкреслював вчений, – який необхідно мати на увазі під час управління будь-яким політичним тілом..., не можна зневажати сукупність потреб та інтересів, що складають народне життя. Уряд та народ – це два основні елементи, з яких складається суспільство. Кожен має своє призначення, і кожен повинен мати відповідну самостійність» [320, с.68].

За образним висловом вченого, народ складає державне тіло, а уряд – його голову, які мають не протидіяти один одному, а доповнювати один іншого, складати єдине ціле. «Урядова діяльність не повинна знищувати самостійність народу, оскільки самостійність є необхідною умовою життя, – звертав увагу читача Б.М.Чичерін. – Мати і висловлювати думки та вимоги, що відрізняються від думок та вимог уряду – це законне право народу, без якого він позбавляється будь-якої самостійності і будь-якого громадського значення» [320, с.69]. Кожен громадський інтерес має розвиватися самостійно, а не за вказівками властей. А для цього мають існувати можливості вільного висловлювання потреб і свого ставлення до існуючого урядового порядку: «тільки тоді воно отримає правильний шлях і справжнє значення в народному житті» [320, с.69].

Таким чином, Б.М.Чичерін мотивував необхідність встановлення свободи слова та забезпечення гласності, без чого, на його думку, нормальний розвиток суспільства є неможливим. «Зробити народ безмовним перед своїм урядом, – уточнював автор, – означає вбити у

ньому будь-яке життя і знищити один з головних елементів суспільства» [320, с.69]. На думку Б.М.Чичеріна, поглинання народної діяльності урядом складає заміну живого організму мертвим механізмом, внутрішнього розвитку сил зовнішньою формою, «Адже уряд, придушивши народне життя, – констатував Б.М.Чичерін, – неминуче перетвориться на одну зовнішню форму та мертву машину. Тільки з народу він черпає і дух, і силу, і життя» [320, с.70].

Автор продовжував, що народ живе як самобутна мета і для нього встановлюється уряд, який не має іншого значення, як сприяти народному благу. «Народ є саме суспільство, для користі якого і існують усі державні установи, – пояснював він свою думку. – Як же можна лишити його участі у власній справі? Очевидно, що це суперечить будь-якому здоровому політичному глузду. Обидва елементи мусять існувати поряд, доповнюючи один одного і сукупними силами прагнучи до досягнення єдиної громадської мети. Саме тому перевага того чи іншого ніколи не залишається без наслідків» [320, с.71].

Ідею народного представництва особливо рельєфно було виражено наприкінці статті. Коли «народ абсолютно усувається від участі у громадській справі», коли «будь-яке заперечення придушується, і голос уряду один звучить у загальному мовчанні», – наголошував вчений, – тоді у суспільстві «починає відчуватися розбрат» [320, с.73]. І винуватою у цьому, на думку автора, є, перш за все, система державного управління. «Які б не ухвалювалися заходи, – писав Б.М.Чичерін про діяльність уряду, – усі вони залишаються марними, – оскільки поміж законодавством та виконанням – ціла прірва. Уряд, практично, виявляється немічним, а в народі все більше зростає невдоволення» [320, с.74].

На думку Б.М.Чичеріна, бюрократична машина миколаївської Росії цілковито придушила народну діяльність, а страшенне переважання уряду в державі і безмовна покірливість народу «розвинула у ньому самовладдя та самовпевненість». Уряд звик до думки, «що окрім нього не повинно існувати в державі іншого громадського елементу, що всілякий самостійний прояв життя є беззаконням, яке призводить до заворушень та революцій, що уряд, бажаючи зберегти себе, повинен придушувати у народі будь-який рух та будь-яке життя» [320, с.78]. Як видно, і тут ідея народного представництва ховається у логічному висновку. «Серед придворного плазування, – наголошував автор, – престол стоїть самотньо і народ вже не вважає його святиною, до якої він звертався б з довірою та любов'ю» [320, с.82].

За переконанням Б.М.Чичеріна, абсолютна влада та відсутність опозиції породжує одне з найбільших лих Росії – пануючу повсюди офіційну брехню. Брехнею просякнуті усі офіційні заяви, усі звіти та повідомлення чиновників, усі статистичні відомості та усі запевнення у відданості та любові до уряду. Усе це виявляється можливим через відсутність вільної, здатної контролювати запевнення чиновників громадської думки. До числа таких же найбільших лих та бід вчений

відносив обумовлену існуючими порядками загальну розбещеність чиновників, їх нездатність до управління державою, а також кріпосне право. Усі сили російського народу «підірвано загальним розтлінням державного організму», яке охопило його з усіх боків. За словами вченого, Росія досягла критичної хвилини у своєму історичному житті, а оскільки крайність сама собою викриває свою неспроможність, вона тим самим підкреслює необхідність йти новим шляхом [320, с.109].

Б.М.Чичерін намагався визначити цей шлях і ту мету, до якої він вів. В цілому він заявив про те, до чого прагнули ліберальні прошарки суспільства: «Нам потрібні не станові права... Нам потрібна свобода. Ми бажаємо, щоб усе, що є всередині у нас, мало змогу і вільно висловлюватися і розвиватися, щоб цар знав, що думає і що робить Росія, і міг правити нами з ясным усвідомленням справи» [320, с.111]. Тим самим автор, перш за все, відкидав можливі звинувачення лібералів у егоїстичному прагненні до розширення політичних прав дворянства.

Услід за цим Б.М.Чичерін коротко викладав сутність лібералізму, вбачаючи у ньому гасло усіх розсудливих та освічених людей країни. Він вважав лібералізм здатним об'єднати людей усіх станів та напрямків діяльності, створити своїм знаменем могутню громадську думку. За висловом вченого, лібералізм повинен вилікувати виразки, що глибоко проникли у громадське тіло, вигнати з нього шкоду, дати Росії можливість стати в один ряд з іншими народами. «У лібералізмі – усе майбуття Росії, – закликаючи і з оптимізмом вигукував автор, – нехай же згромадяться під цим знаменем і уряд і народ з довірою один до одного, з твердим наміром досягти запропонованої мети» [320, с.111].

Нарешті, Б.М.Чичерін визначив програмні вимоги громадянських свобод, вбачаючи в них «головні принципи» досягнення Росією благоденства.

1. Свобода сумління. Б.М.Чичерін називав її першим та священним правом громадян, оскільки релігійні переконання людини представляють собою святилище, проникати до якого ніхто не має права.

Автор вимагав припинити усі утиски вірних, звільнити від гонінь розкольників та євреїв. «Свобода сумління є право, – констатував вчений, – якого не можна полишити жодного підданого Російської імперії» [320, с.114].

2. Свобода від кріпосного становища (антикріпосницька програма Б.М.Чичеріна розглядається у наступному розділі). Кріпосне право Б.М.Чичерін називав одним з найбільших лих сучасної йому Росії, яке надає рабовласницького характеру і усій державі.

Автор пояснював, що, на відміну від держави, поміщик є приватною особою, але володіє абсолютною владою над селянином. «Влада над особою може належати тільки державі, – констатував він, – а будь-яке приватне підданство складає порушення державних прав. Воно суперечить і моральному почуттю і справедливості і громадській користі. Це принесення одного стану у жертву іншому, хоча усі громадяни повинні

однаково користуватися благами громадського життя» [320, с.114]. Вчений доходив висновку, що кріпосне право складає цілий комплекс бідувань, що гальмують процес нормального розвитку країни. Воно «зв'язує руки усім станам, спотворює усі громадські стосунки, перешкоджає будь-якому покращанню установ, вилучає із законного порядку цілу третину населення, псує народний характер, вбиває в народі людську гідність і запроваджує в державі аморальність, беззаконня та розпусту» [320, с.118].

Автор статті констатував, що коли у створенні такої тужливої ситуації в країні звинувачується уряд, то без будь-якого сумніву таке ж тяжке звинувачення необхідно покласти і на дворянство, яке є першим сподвижником престолу, але нічого, як і влада, не робить для вирішення проблеми. «Звільнивши своїх селян, – заклично підкреслював Б.М.Чичерін, – воно принесе вітчизні набагато кориснішу та благороднішу данину, ніж усі марні скарги та співчуття, що звучать нині з усіх боків» [320, с.119].

3. *Свобода громадської думки.* Її автор називав наріжним каменем ліберальної політики, заявляючи про необхідність висувати її на перше місце серед усіх свобод. «Нехай кожен росіянин усвідомлює себе покликаним сприяти загальній справі громадянином своєї вітчизни», – так формулював задачі громадської думки вчений. Він стверджував, що уряд не тільки не повинен придушувати у народній масі потягу до політичного життя, але й зобов'язаний усіма силами намагатися забезпечувати усім своїм громадянам можливість мати чітку уяву про закони своєї вітчизни, про її внутрішнє становище та політичну систему управління державою. «А цього не можна досягти інакше, ніж забезпечити усім право вільно висловлювати свої думки та переконання, – доходив висновку Б.М.Чичерін. – Людина, яка за будь-яке опозиційне слово, за будь-яку сміливо висловлену думку, може бути схоплена і піддана свавільному покаранню, є РАБ, а НЕ ГРОМАДЯНИН» [320, с.120].

Він продовжував, що ця людина не може скористати свої сили та здатності відповідно до своїх переконань, а змушена тільки безмовно підкорятися чужій волі. «Але ми бачимо, – заклично вигукував автор, – до чого призвела нас безмовна покірливість. Час відкласти її на бік і на місце цього пасивного знаряддя висунути громадську думку» [320, с.120]. Остання ж, за словами вченого, може стати кращим і найбільш надійним помічником уряду, який прагне до блага народу. «Одна лиш громадська думка здатна розкрити істину, – підкреслював вчений, – викрити зловживання, віднайти здібних людей, збудити діяльність у народі і, в решті решт, схилити самий уряд до здійснення необхідних перетворень. Громадська думка є висловлення народної думки» [320, с.121]. Б.М.Чичерін пояснював, що після багатовічної німотності громадська думка закономірно буде спочатку хиткою, незрілою, розрізною. Однак можливість вільного формування виховає її і зміцнить, після чого уряд знайде у ній свого найкращого сподвижника [320, с.121].

Не тяжко помітити, що у вимозі свободи громадської думки закладено і вимогу свободи слова та думки, ідея «хейбіс корпус» – положення про те, що покарання може здійснитися лише за законом та судовим рішенням.

4. *Свобода книгодруку.* Б.М.Чичерін вважав її необхідним наслідком свободи громадської думки, «гласної і привселюдної», що можливе лише за наявності свободи книгодруку. «Доки існує цензура, що піддає будь-яке висловлювання думки попередньому дозволу уряду, – констатував він, – до тих пір існує лише думка уряду, а народ повинен мовчати. Скасування цензури є підвалиною будь-якої ліберальної системи, яка бажає спертися на громадську думку і дати народу певну самостійність» [320, с.121].

Б.М.Чичерін писав, що тільки скасуванням цензури уряд може довести свої справжні прагнення до перетворень у системі управління. Він переконував уряд у безпідставності його страху перед можливими діями опозиції, яка не тільки не послабить, а, навпаки, зміцнить його позиції, якщо він проводитиме відповідну громадським інтересам політику. «Опозиція надасть правильний і завершений вихід усім придушеним нині прагненням народу, – уточнював автор свою думку, – оскільки висловлене невдоволення втрачає половину своєї сили» [320, с.122]. Він продовжував, що замість загального таємного роздратування, обгрунтованого і необгрунтованого, опозиція розвине у суспільстві справжнє поняття про речі, виховає у ньому політичний смисл, а урядові відкриє правду, вкаже на його недоліки та помилки, висвітлить різнобокі потреби та нужди народу. «Опозиція є саме вираження цих різнобоких потреб: у їх зіткненні та боротьбі полягає політичне життя народу, – підкреслював автор статті, – потрібно лише щоб боротьба була мирною та законною, а цього можна досягти тільки наданням їй вільного виходу» [320, с.123].

Б.М.Чичерін припускав висловлювання навіть безглузвих думок, які викриють самі себе. За його словами, чим менше розумними будуть дії опозиції, тим менше підтримки знайде вона з боку громадської думки, і тим сильнішим виявиться уряд. «Адже моральна сила уряду, – продовжував думку вчений, – полягає не в тому, щоб усі явно мовчали і таємно бажали йому зла, а в тому, щоб більшість долучалася до нього з довір'ям та любов'ю, коли існує можливість протиріч» [320, с.123]. Тільки таким шляхом, на думку автора, виясняється, що істина на боці уряду, який зараз використовує лише силу. Він стверджував, що уряд не повинен боятися суперечностей, якщо вони висловлюються у сприятливій формі: «тільки заклики до порушень законного порядку, тільки прагнення повалити громадські установи не повинні допускатися» [320, с.123]. А для попередження таких спроб має застосовуватися караючий порушників закон. Уряд будь-якої миті може піддати письменника суду чи заборонити журнал, що здійснює руйнівну пропаганду. «Закон повинен класти край злу, – акцентував Б.М.Чичерін, – а не попереджувати його заборонаю самої дії, яка може призвести до зловживання. Останні можуть бути завжди та у всьому, але з цього не випливає необхідність забороняти все» [320, с.123].

Як видно, у вимозі свободи книгодруку міститься і вимога скасування цензури та допущення вільної діяльності опозиції. Остання ж домислювала і народне представництво. Його ідея підтверджується і думкою про мирну політичну боротьбу, про зіставлення думок, про оприлюднення різних потреб народу, згадуванням ліберальної системи, що спирається на громадську думку та певну самостійність народу.

5. *Свобода викладання.* Автор стверджував, що наука повинна розвиватися вільно, без накладання на неї урядових думок. Державна влада може обмежитися контролем навчальних закладів у тому плані, щоб кафедри не перетворювалися на осередки релігійно-політичної пропаганди замість викладання та розвитку наукових дисциплін. Однак при цьому «необхідно скасувати усі заходи, які сьогодні пригнічують громадське виховання, що має ґрунтуватися не на військовій дисципліні, а на ліберальних підвалинах» [320, с.123]. Таким чином, вчений вимагав деполітизації та демілітаризації науки і навчального процесу, скасування усіх заходів, що гальмують їх розвиток, та постановки цього питання на ліберальне підґрунття.

6. *Публічність усіх урядових дій.* Вчений мав на увазі ту діяльність центральної влади, оприлюднення якої не підривало б безпеки країни. Питання торкалося, перш за все, бюджету, державних прибутків та витрат. «Народ повинен знати, – загострював увагу автор, – що відбувається у верховному управлінні, громадська справа є його власною справою, і уряд, який щиро піклується про його користь, не може боятися гласності своїх дій» [320, с.124]. З цієї вимоги зробити надбанням народу сутність верховного управління, забезпечити його контроль за здійсненням бюджетних надходжень та витрат яскраво висвітлювалась ідея народного представництва, думка про народ як джерело влади.

7. *Публічність та гласність судочинства.* Судочинство Б.М.Чичерін називав «однією з найважливіших галузей управління» [320, с.125]. Публічність та гласність судочинства забезпечить, на переконання вченого-правознавця, правильність суду, прискорення судового процесу, знищить нечисленні зловживання, що ховаються у п'яті закритих засідань. І позивачі, і обвинувачені знайдуть у гласності та публічності суду захист від утисків, судді – спонукання до правосуддя, а уряд та народ – пізнання справжнього становища судочинства. Поряд з цим, постійні відкриті та гласні судові засідання, покарання злочинів «розвине в громадянах почуття права та законності, що складають першу підвалину будь-якого розумного життя» [320, с.125]. В останній фразі неприховано звучала ідея перетворення Росії на правову державу, першою підвалиною якої виявилися б право та законність.

Б.М.Чичерін знову, як і на початку статті, підкреслював реформаторськи-програмний характер висунутих ним вимог і звертався до уряду та прогресивної громадськості країни: «Ось ті головні заходи, які повинні бути предметом піклування освіченого уряду та бажанням ліберальної партії в Росії. У лібералізмі, як ми висловились, майбуття

нашої вітчизни; він один лише може пробудити її до нового життя і дати їй можливість розвивати усі сили, що у ній дремають» [320, с.125]. Вчений закликав кожного справжнього патріота та освіченого громадянина долучитися до знамена лібералізму, позбутися згубної байдужості до загальної справи і сміливо та відкрито підтримати велике і благодотворне начало свободи. «Висловимо ж його лунко, – писав автор, – адже це переконання прищеплено нам... справжньою любов'ю до вітчизни та бажанням вивести її з того журливого становища, у якому вона перебуває» [320, с.126].

Автор розумів можливість покарання, але свідомо і мужньо йшов начустріч небезпеці. «Може статися, що декому доведеться і постраждати за свою відвертість, – попереджав він і додавав: та страждати за праведну справу не тяжко. Час нам відвикнути від улесливого та принизливого страху перед владою, і зрозуміти, що лише одна благодотворна твердість переконань достойна великого народу» [320, с.126]. Вчений писав про необхідність нагального започаткування активної боротьби за досягнення громадянських свобод, не чекаючи пасивно та покірливо, коли влада надасть їх народу. «Ми повинні діяти самі, не чекаючи усього від уряду, – закликав він... – Нам необхідно, врешті решт, піднести голос і показати, що в нас є і думка і бажання добра. Лише тоді, коли ми сміливо говоритимемо правду, не боячись ні заслання, ні покарання, коли ми самі приступимо до діяльності, не очікуючи урядового поштовху, тоді ми матимемо право сказати, що ми є народ, який має у собі запоруку великого майбуття» [320, с.126].

Після цього Б.М.Чичерін звертався до уряду, який, за його висловом, призвів суспільство до того становища, у якому перебуває Росія, з закликом виправити свої помилки. «А це він може зробити, – підкреслював автор, – скасуванням згубної системи управління, зреченням від егоїстичного прагнення до посилення своєї влади і наданням народу того політичного життя, без якого не може обійтися жодна освічена держава» [320, с.128-129]. Такий заклик означав вимогу конституційної монархії. Адже ще за царювання Катерини II «освіченою державою», «освіченим абсолютизмом» вважали і конституційну монархію. Про те ж говорили і вимоги зречтисся «егоїстичного прагнення до посилення своєї влади», тобто від прагнення зберегти самодержавство у недоторканності, а також відмови від «згубної системи управління» і залучення народу до політичного життя, що, зрозуміло, можливе лише за наявності народного представництва та основного закону.

Таким чином, жодного разу не вимовивши слова «конституція», Б.М.Чичерін всебічно обгрунтував необхідність її запровадження і висунув вимоги основного закону, без якого, хоча б у найбільш куцому варіанті, неможливо було запровадити перелічені вченим громадянські свободи. Несло смислове навантаження і неодмінно вживане автором слово «громадянин» замість відповідного абсолютистичного терміну «підданий». Безперервно повторювані терміни «закон», «право» також асоціювалися з

конституцією. І це не було випадковістю, а скоріш методом публіцистичної боротьби за досягнення мети. Адже Б.М.Чичерін був вченим-правознавцем найвищого рівня і не міг мимовільно зробити подібні обмовки.

§ 3. Чичерінська концепція конституційної монархії Росії

Після скасування кріпосного права Б.М.Чичерін, як і багато інших глибокодумних людей його доби, сподівався, що антикріпосницькі перетворення 60-70-х років ХІХ ст. приведуть Росію до «представницького порядку», який виявиться «завершенням усіх здійснених реформ, що слугують його приготуванням» [270, с.42]. Він переконував правлячі кола та громадськість країни у закономірності та неминучості перетворення Росії на правову державу і заради наближення цієї мети брав активну участь у ліберальному русі. Російський історик Л.М.Іскра у праці, що вийшла друком у 1999 р., підкреслював, що «цю проблему він намагався вирішити, впливаючи на державну владу та суспільство як своїми науковими та публіцистичними творами, так і власною політичною діяльністю» [88, с.4].

Б.М.Чичерін писав, що абсолютизм на певному етапі свого існування сам створює умови для виникнення політичної свободи шляхом знищення середньовічних привілеїв та сприянням розвитку середніх класів. Ліквідація ж станового ладу, який ґрунтується на кріпосному праві, призводить до загальногромадянського ладу, що ґрунтується на особистій свободі та рівності усіх членів суспільства. Однак ці громадянські свободи є неможливими без свобод політичних. «Уявляти, що можна залишатися за старого політичного ладу, коли увесь громадянський побут змінився, – підкреслював вчений, – означає зовсім не розуміти державного життя» [287, с.113]. Б.М.Чичерін констатував, що безумовний опір назрілій необхідності перетворень здатен породити неминучі криваві соціальні потрясіння. Якщо стара система управління покаже себе нездатною «рухатися услід за розвитком суспільства», «її остаточно знесе нестримний потік подій. Такою виявилась стара монархія у Франції» [319, с.343]. Далі він додавав, що «зберегти стару владу за громадського порядку, який абсолютно змінився, немає можливості» [319, с.333].

Відмічаючи невмолений характер цього історичного закону, вчений переконував, що правова держава виявляється природним і неминучим результатом властивого усім народам суспільного розвитку. «З плином часу та з успіхами цивілізації, – пояснював він, – на всі народи повинні розповсюджуватися права людини; усі повинні долучитися до свободи та рівності» [319, с.376]. За висловом вченого, «головною рушійною пружиною розвитку» суспільства є властиве йому постійне протиборство

соціальних сил, що неминучо веде до його поступового самоудосконалення, яке завершається встановленням правової держави. «Зрозуміло ж, мета, до якої веде це протиборство, – констатував він, – полягає у встановленні цілком правомірного, (*правового – О.З.*) оснований на взаємному обмеженні свободи громадянського порядку» [319, с.377].

Б.М.Чичерін з різних форм правової держави перевагу надавав конституційній монархії. Слід зауважити, що чичерінська концепція конституційної монархії складає собою багатопланову та широкомасштабну проблему. Тільки її спеціальному розгляду вчений присвятив сім друкованих аркушів тексту у його фундаментальних творах [285, с.161-182; 280, с.232-233, 377-387; 319, с.258-264; 298, с.180-256]. А якщо врахувати його часткове чи непряме звернення до цієї теми, то це складе величезний обсяг друкованої продукції. Так, тільки монографія «Про народне представництво» нараховує 810 сторінок [298]. Отже, всебічне вивчення проблеми обернулося б спеціальною працею. Ми ж порушимо її підвалину: погляди Б.М.Чичеріна на структурні особливості конституційної монархії, на механізм її функціонування, а також на умови її запровадження в Росії.

На переконання вченого, конституційна монархія складає найкращу політичну форму громадського ладу, гармонійне сполучення влади, закону та свободи. Тут стримується свавілля одноосібної влади, з одного боку, та необмеженої свободи, – з іншого боку. «Ця форма, – констатував вчений, – має усі вигоди політичної свободи, але усуває багато її недоліків» [287, с.4, 161]. Аргументуючи зверхність конституційної монархії, він писав, що перед демократією вона має ту «величезну перевагу», що «тут не панує маса», усувається деспотизм більшості, стримання волі «низів» складає «найважливішу умову врівноваженого управління». З тієї ж причини «тут немає місця легковажним захопленням» і незрівнянно краще здійснюється політичне виховання народу: маса звикає до думки, що існує порядок, який необхідно поважати, і не все залежить від її волі, а успіх виявляється не плодом миттєвого спалаху, а результатом постійної, впертої і розумно спрямованої діяльності. Наявність демократичного елемента «стримує наміри та спроби аристократії несправедливо володарювати над народною масою». Тут вимагається від керівників вища здібність, а боротьба політичних партій не досягає властивого демократії ступеня жорстокості і не має відповідних згубних наслідків через наявність стримуючих начал. Цій системі влади властиві еластичність порядку, можливість пристосовуватися до різних умов життя: кожен елемент може отримати перевагу в залежності від того, що необхідно на цей час [285, с.161-162].

Б.М.Чичерін розглядав структуру конституційної монархії через призму одного з найважливіших принципів правової держави – розподілу гілок влади. За його словами, «безсмертна заслуга» Ш.-Л.Монтеск'є полягає у тому, що він «підніс конституційну монархію на ступінь всесвітнього ідеалу для захисту свободи» обґрунтуванням необхідності

«розподілу політичної влади між незалежними один від другого тілами, що стримують одне одного» [280, с.379]. Французький філософ сформулював «те найважливіше у політиці правило, що надлишкове зосередження влади у будь-чийх руках, самодержця чи більшості, завжди шкідливе для держави і загрожує небезпекою громадянам», оскільки веде до деспотизму [280, с.379].

Б.М.Чичерін писав, що влада розподіляється змістом: різними сферами чи галузями. «Галузі верховної влади – влада законодавча, урядова (*виконавча* – О.З.) та судова, – уточнював він. – Поєднання їх в одних руках, знищуючи всілякі стримання, веде до необмеженого панування одного елемента; розподіл їх, навпаки, забезпечує свободу громадянам і сприяє встановленню законного порядку. Кожна влада стримує інші влади; таким чином, між ними встановлюється рівновага» [285, с.173].

Відповідно до опису Б.М.Чичеріна, структура конституційної монархії охоплює верхню та нижню палати народного представництва та монарха. Дві палати, що здійснюють законодавчий процес, є необхідними для забезпечення «більшої зрілості» ухвалених постанов та для попередження зіткнень між монархом та представництвом. Верхній палаті, за висловом Б.М.Чичеріна, «забезпечується рівна участь у законодавстві», якщо не брати до уваги, що у вирішенні фінансових питань вона «посідає лише друге місце» [287, с.254]. Вона вгамовує пристрасті нижньої палати і надає більшої вагомості рішенням монарха чи палати представників. Дві палати разом представляють й усю повноту громадських елементів – аристократичних та демократичних [285, с.169].

На погляд вченого, члени верхньої палати можуть бути спадковими і призначуваними монархом довічно, оскільки «строкове призначення» є несумісним з незалежністю палати. Призначення вимагає певного положення чи звання: вищі сановники, багаті землевласники, кардинали, єпископи, маршали, канцлери тощо. Вчений допускав і виборність членів верхньої палати на певний термін: від різних станів та корпорацій, від народу і навіть від нижньої палати. Б.М.Чичерін звертав увагу на те, що верхня палата є неодмінною умовою конституційної монархії, оскільки вона складається з кількох елементів. Він доводив, що у верхню палату не слід уводити людей, які втілюють у собі віджитий порядок та втрачені права. Вчений категорично протестував проти комплектування верхньої палати лише одним дворянством. На його думку, складена з дворянства верхня палата «є не посередником, не миротворцем, не органом спільних інтересів та вищих політичних здібностей, а головним сівачем розбрату, зняряддям виняткової партії, ворогом ліберальних устремлінь і народного представництва..., не сприянням, а перешкодою конституційного життя» [298, с.195-196]. Дослідник заявляв, що «верхня палата має складатися з державних людей», що здатні нести у собі вищий політичний дух та охороняти постійні інтереси держави» [298, с.197].

Нижня палата, на переконання Б.М.Чичеріна, має складатися з представників цілого народу, а не станів, інтересів чи місцевостей [285, с.169]. Вона відіграє важливішу роль, ніж верхня палата. У ній полягає головна рушійна пружина конституційного правління. Вона є справжнім представником громадської думки, з усіма її коливаннями, поворотами, боротьбою [285, с.257]. Переважаюче значення нижньої палати вчений вбачав і у її правах. Нижня палата ухвалює бюджет, вирішує питання щодо стягнення податків, контролює витрати. Її депутати мають право запиту до будь-якого міністерства, перевірки дотримання законності дій, а також судити вищих посадових осіб за порушення законів [298, с.231-232].

Вищу виконавчу владу уособлює монарх. Він формує уряд і може очолювати його особисто або доручати і формування й очолення обраній ним особі. Монарх вирішує питання, що стосуються вищих інтересів народу: війни і миру, важливих внутрішніх перетворень, вживає заходи щодо покращання побуту низчих прошарків населення. В решті проблем він відіграє роль примирителя і дає благородсудливі поради. Монарх має право не затвердити постанови обох палат, розпустити палату представників і призначити нові вибори. Будь-яка його дія здійснюється через відповідних міністрів і розпорядження мають силу лише після скріплення підписом міністра. При цьому монарх залишається особою недоторканною і під час зіткнення з палатою не підлягає відповідальності. Всю відповідальність бере на себе міністр, який може бути притягнутим до звинувачення та суду [298, с.232].

Відповідно до чичерінської концепції конституційної монархії, судова влада також є незалежною і, як і законодавча та виконавча, не повинна ввірятися лише одному елементу суспільства – народу, аристократії чи монарху. Усі ці компоненти повинні брати участь у здійсненні судової влади: монарх – призначенням суддів, народ – обранням присяжних засідателів, парламент – судом над міністрами, що скоїли посадові злочини [298, с.222, 229, 242].

Вивчаючи теорію конституційної монархії Ш.-Л.Монтеск'є, Б.М.Чичерін відмітив властиві їй недоліки. По-перше, його концепція розподілу гілок влади цілковито обминала питання про те, яким чином досягається їх єдність в управлінні державою. По-друге, філософ визначав «абсолютно нікчемну» роль судової влади, а по-третє, не приділив уваги «законам, що зберігають особисту свободу громадян» [175; 280, с.378-379]. Вчений вважав означені недоліки досить важливими і усував їх у власній концепції конституційної монархії.

Принцип розподілу гілок влади не потребує особливих пояснень. Він полягає у юридичній недостатності рішень кожного окремого елемента верховної влади: верховна воля палат та монарха висловлюється їх спільним рішенням. Б.М.Чичерін підкреслював, що до визначення прав та обов'язків палат і монарха необхідно підходити з урахуванням не тільки розподілу гілок влади, але і єдності управління. «Вся політика конституційної монархії, – писав він, – повинна бути спрямована на те,

щоб встановити узгоджену дію незалежних один від одного гілок влади. Коли ця мета не досягається, установам загрожує небезпека. За неможливості узгодженості кожна влада починає переступати межі свого права, а коли такий крок зроблено, підривається законний порядок і настає панування сили, наслідки якого неможливо передбачити» [287, с.266].

Найважливішу роль в обмеженні виходу елементів верховної влади за межі своїх повноважень та у забезпеченні єдності управління державою Б.М.Чичерін відводив монарху. Він вважав, що посередником між представленими у двопалатних законодавчих зборах протиборствующими силами суспільства – демократією та аристократією «може бути тільки єдина державна влада, що стоїть над ними і, маючи на увазі загальну мету, зважає протилежні інтереси, стримує недоречні прагнення і надає кожному належне йому в загальному організмі місце» [319, с.358]. Подібна влада повинна бути сильною, незалежною від загальних стихій, стояти над ними і бути єдиною. На переконання вченого, вона «втілюється в особі монарха, що царює за власним правом, а не за обранням тієї чи іншої частини суспільства» [319, с.358].

Монарх ухвалює рішення стосовно палат, що переступили межі своїх повноважень. Він може не затвердити постанов нижньої палати, розпустити її та призначити нові вибори, звернутися до народу з закликами. Те ж стосується і верхньої палати: якщо вона виборна, монарх може її розпустити. Якщо ж її депутати призначаються монархом, він може змінити їх чисельний склад з метою подолання «впертої більшості» [286, с.179]. Монарх контролює і діяльність відповідального і перед палатами та судом уряду. Його ж особа, за сутністю своєї влади, священна, недоторканна і відповідальності не підлягає. Стримання ж його незаконних дій здійснюється через відповідальність міністрів: будь-яка постанова монарха вступає в силу лише після її скріплення підписом відповідного міністра. Останній тим самим бере на себе всю відповідальність за дії і може підлягати суду [286, с.177-178].

Б.М.Чичерін підкреслював особливу важливість дотримання монархом ролі безпристрасного та справедливого примирителя та радника, що стоїть понад громадськими силами. «Якими б не були його особисті погляди, – писав вчений, – від нього вимагаються дві речі, без яких правильна дія конституційного порядку є немислимою: 1) щоб він не проводив своєї власної політики всупереч виражених його представниками бажань народу; 2) щоб він не виявляв ворожих стосунків до будь-якої партії» [287, с.244]. Б.М.Чичерін пояснював, що ворожі стосунки між монархом та народом в особі парламенту «є найнебезпечніша річ для держави». Вони підривають почуття довіри та поваги до монарха, принижують його значення та розхитують «підвалини державного організму». Ще гірше, коли у зіткненні монарх примушується відступити: «авторитет його зникає, він принижується в очах народу». І навпаки, деспотичний опір здійсненню назрілих перетворень, ігнорування думки народу означає, за словами вченого, у новий час, особливо у ХІХ ст., ще

більшу слабкість монарха і неминучо веде до кривавих соціальних потрясінь [287, с.244; 317, с.148, 154, 157].

Б.М.Чичерін зазначав, що усі перелічені заходи можуть виявитися недостатніми для встановлення єдності в управлінні. Палати та уряд можуть дотримуватись законності і не приходити до згоди. Для усунення такого положення виникла практика «парламентського правління» – призначення уряду з представників партії, що складає більшість у нижній палаті. Перевага такого правління полягає у встановленні живої єдності між урядом та народом, забезпеченні єдності спрямованості у самому уряді, а відтак, і його сили. Чергування різних партій у державному управлінні є «найвищою мірою вигідним» і для них і для суспільства. Членам уряду досить корисно побувати в опозиції, оскільки довгостроковке володіння владою «осліплює». Правителі втрачають здатність бачити справжні потреби суспільства. Останні краще всього розкриваються перед опозицією, яка перебуває ближче до народу. Він же нещадно критикує усі дії уряду, змушує його бути обережним, робити менше помилок. З іншого боку, опозиції корисно побути при владі, яка розкриває їй очі на умови та потреби правління [285, с.237-242].

Таке чергування партій корисне і для суспільства. Зміна умов часто потребує зміни і політичного напрямку. При цьому, за словами вченого, краще покликати «свіжих людей, ніж вливати нове вино у старі бурдюки» [285, с.242]. Чергування партій притягує на користь держави усі політичні здібності країни. Володіння владою слугує «пробним каменем» для політичних партій. Корегуються їхні програми, виявляється нікчемність демагогів. Вважаючи «парламентське правління» цвітом конституційного порядку, Б.М.Чичерін в той же час підкреслював необхідність наявності сильної громадської думки та досвідчених політичних партій, без яких може розладнатися усе управління. Він вбачав силу уряду за «парламентського правління» у тому, що він призначається поза палатою і незалежно від неї. Король не править, а лиш є знаменем національної єдності, хранителем конституції. У випадку конфлікту між урядом та палатою він виявляється суддею і вирішує: повинен уряд піти у відставку чи розпустити палату. Б.М.Чичерін вважав, що «політичний розвиток народу рано чи пізно неминучо призводить до «парламентського правління» [285, с.180].

Виправляючи інші недоліки концепції конституційної монархії Ш.-Л.Монтеск'є, Б.М.Чичерін надавав важливого значення питанню забезпечення прав та свобод громадян. Він розподіляв громадянські права на особисті та політичні. Особисті права, за його розумінням, належать громадянам, як окремим, підпорядкованим державній владі особам. Політичні права – це права, що належать громадянам, як учасникам влади. Б.М.Чичерін висував вимоги наступних особистих прав громадян: 1) особиста свобода; 2) недоторканність оселі, паперів та листів; 3) свобода та недоторканність власності; 4) свобода промислів та занять; 5) свобода сумління; 6) свобода слова; 7) свобода книгодруку; 8) свобода викладання

та громадського виховання; 9) свобода зборів і товариств; 10) свобода громадської думки; 11) публічність усіх урядових дій; 12) публічність та гласність судочинства; 13) право прохань [285, с.201; 320, с.114-125].

До політичних прав вчений відносив право обирати та бути обраним. При цьому Б.М.Чичерін був прихильником майнового та освітнього цензів з метою забезпечення народного представництва більшою політичною здатністю. В той же час він говорив про необхідність надання політичних прав і робітничому класу за умови виявлення ним громадської активності [298, с.216]. «Користь держави вимагає призначення найздібніших, – підкреслював вчений, – і саме тому вищий політичний розвиток рано чи пізно веде до того, що державні посади виявляються доступними усім за виконанням певних умов. Головна з них полягає в освіті» [285, с.233].

Особливу роль у забезпеченні прав та свобод громадян Б.М.Чичерін відводив незалежному суду, і, перш за все, суду присяжних засідателів. Останньому, на думку вченого, мають бути підвідомчими справи про політичні злочини, як гаранту людської свободи та «угамовнику» свавілля влади. «Підданий, що відмовляється виконувати незаконне розпорядження урядової влади, підлягає суду, і суд може його виправдати, чим розпорядження лишається сили, – зазначав Б.М.Чичерін. – Але для цього необхідно, щоб зіткнення влади з громадянами, які мають політичний характер, підлягали незалежному суду, а не адміністративній юстиції, що знаходиться в руках уряду... Найважливішу роль тут відіграє суд присяжних засідателів» [285, с.173].

Вчений засуджував вилучення властями Росії політичних справ з відомства суду присяжних засідателів після процесу Віри Засуліч (*березень 1878 р. – О.3.*) і звертав увагу на неможливість забезпечення свободи особи за відсутності незалежного суду [270, с.96]. «Найбільше особиста свобода залежить від законів кримінальних, – підкреслював вчений, – адже безпека перш за все порушується довільними звинуваченнями та покараннями. Вище торжество свободи у цьому сенсі полягає у тому, щоб кожне покарання було відповідним до злочину. Тоді зникає будь-яке свавілля, а покарання залежить не від примхи влади, а від самої сутності речей» [280, с.380].

§ 4. Боротьба Б.М.Чичеріна за перетворення Росії на конституційну монархію

Б.М.Чичерін не тільки був переконаним прихильником конституційної монархії, але й активно виступав за її запровадження в Росії. У 1882 р. він писав, що протягом 40-х років отримав від старшого покоління «один урок, один священний заповіт: запровадження свободи у нашій вітчизні» і тепер для нього – «зрілого громадянина немає більшого щастя, ніж бачити

свою вітчизну вільною, немає кращого признання, ніж сприяти, по мірі сил, запровадженню у ній свободи» [310].

У той же час Б.М.Чичерін підходив до вирішення цієї проблеми з науковим обґрунтуванням не тільки закономірності, неминучості лібералізації Росії, але й з виявленням, дослідженням особливостей та умов перетворення її на правову державу. Відкидаючи найменші ознаки реформаторського нетерпіння та авантюризму, за що його звинувачували у реакційності чи консерватизмі, він звертав особливу увагу на своєчасність та поступовий характер процесу оновлення країни. Підіймаючи питання про запровадження конституції, вчений підкреслював, що потрібно знати, чи існують у суспільстві необхідні для неї умови» [298, с.255]. Б.М.Чичерін висловлював переконання у необхідності поступового залучення народу, що вийшов з вчорашнього рабства, до участі у політичному самоврядуванні. «Там, де політичний розвиток народу стоїть на низькому ступені, – констатував він, – де немає ні міцної громадської думки, ні здатних стати на чолі правління організованих партій, за таких умов суспільство може бути покликаним до участі у вирішенні питань, але не до управління справами» [287, с.248]. «Не можна, однак, чекати, – продовжував він ту ж думку в іншій праці, – що раптово покликане до участі у справах держави суспільство відразу ж виявиться здібним до виконання свого призначення. Здібність розвивається вправою; політична зрілість набувається досвідом» [298, с.230]. Вчений переконував, що «опрацьовані європейським життям» ліберальні ідеї необхідно втілювати в життя в Росії, «приспосовуючи їх до власних наших потреб, у тих обсягах, які дозволяються нашою історією та життям», оскільки «політична свобода є тоді тільки благодійною, коли вона споруджується на міцних підвалинах, коли народне життя виробило для її існування усі дані. Інакше вона вносить у суспільство тільки розбрат» [297, с.17, 20].

Саме цими міркуваннями керувався вчений у своїй практичній боротьбі за перетворення Росії на конституційну монархію і пропонував запровадити спочатку не повноправне народне представництво, а дорадчі збори. «У суспільстві, де свобода ще не встигла зміцніти, – мотивував він свою позицію у 1882 р., – обережне ставлення до неї удвічі необхідне. Те, що можуть виносити дозрілі у політичній боротьбі народи, не є під силу суспільствам, у яких вона проявляється ще своїм першим немовлячим лепетом і робить свої перші несміливі кроки. У такому саме положенні перебуває наша вітчизна» [232, с.7].

Такий висновок Б.М.Чичерін мотивував тим, що після скасування кріпосного права ліберальний рух в Росії, то затухаючи, то знову підсилюючись, продовжувався до початку ХХ ст. Відповідно до цих коливань, а також основних задач ліберального руху, він розподілявся на три етапи. Перший з них охопив 60-70 ті роки, упродовж яких уряд здійснював докорінні антифеодальні перетворення у країні, а ліберали підтримували його і з надією чекали їх завершення запровадженням народного представництва. Другий етап продовжувався від вбивства у

березні 1881 р. Олександра II до 1891 р., у якому Росію охопив широкомасштабний голод, що сколихнув приглушений десятилітньою реакцією та контрреформами ліберальний рух. Третій етап характеризувався виникненням та розвитком в Росії неолібералізму і охоплював початок 90-х років XIX ст. – переддень першої російської революції.

Запалений позитивним досвідом впливу ліберального руху 50-х років XIX ст. на політику царизму, Б.М.Чичерін відразу ж після оприлюднення Маніфесту 19 лютого 1861 р. продовжив свою боротьбу за подальшу лібералізацію Росії. У 1861-1862 рр. в газетних статтях, які вийшли пізніше друком окремою збіркою під назвою «Декілька сучасних питань», він запропонував уряду та громадськості чергову реформаторську програму. Її підвалину складала теза «ліберальні заходи та сильна влада», сутність якої полягала у доведенні необхідності продовження ліберальних реформ у всіх низчих ланках державної системи і лише після цього приступити до обмеження центральної влади.

Після скасування кріпосного права відбулася переорієнтація позицій лібералів та вчорашніх кріпосників, що чинили опір ліквідації кріпосного рабства. Перші вважали несвоєчасним обмеження самодержавства до завершення реформ у всіх сферах державного управління, справедливо рахуючи, що таке завдання може вирішити лише сильна, неподільна і незалежна влада. Другі ж виступали за компенсацію понесених дворянством втрат нагальним запровадженням конституції. Російський історик Ф.О.Петров зазначав з цього приводу у 1993 р., що у ставленні лібералів та вчорашніх кріпосників до питання про конституцію у 60-ті роки XIX ст. «приховувався один з парадоксів російської історії» [194, с.32].

Однак цей парадокс, на наш погляд, лише видавався таким, оскільки позиція лібералів знаходила повне логічне виправдання. Що ж стосується Б.М.Чичеріна, то він не тільки був безумовним прихильником означеної позиції ліберального табору, але і її теоретиком і пропагандистом. Саме її викладенню і була присвячена книга «Декілька сучасних питань». Але коли до скасування кріпосного права вчений цілком схвалював лібералізм, то після звільнення селян він розпочав вбачати у ньому різні течії: лібералізм вуличний, опозиційний і охоронний [314, с.190-200]. Ставлення Б.М.Чичеріна до кожного з них залежало від того, сприяв він чи перешкоджав здійсненню реформ.

Вуличними лібералами вчений називав революційних демократів, які, за його словами, перекручують саме розуміння свободи і ненавидять будь-який порядок. «Вуличний ліберал... відчуває себе вдома тільки в корчмі, у бруді, яким він старається закидати усіх, хто носить чистий одяг...», – писав Б.М.Чичерін. – «Ледь хто відокремиться від натовпу..., як вже у ліберальних болотах чується шипіння плазунів» [314, с.190-191]. Опозиційним лібералізмом вчений називав «той ліберальний напрям, який систематично постає в опозицію, який не має досягнення якихось

позитивних вимог, а насолоджується самим блиском опозиційного становища» [314, с.193-194]. Сутність же охоронного лібералізму Б.М.Чичерін вбачав у прагненні вирішити громадські проблеми разом з властями, не відмовляючись від їх критики, від власних поглядів і від незалежного положення. Цей напрямок «повинен діяти, розуміючи умови влади, не стаючи до неї у систематично вороже відношення, не висуваючи безрозсудних вимог, але зберігаючи безпристрасну незалежність, спонукаючи і стримуючи, де потрібно, і стараючись виявити істину холоднокровним обговоренням питань. Оце і є лібералізм охоронний» [314, с.199-200].

Б.М.Чичерін доводив наявність органічно нерозривного зв'язку між свободою та порядком. «Сутність охоронного лібералізму, – підкреслював він, – полягає у примиренні принципу свободи з принципом влади та закону. У політичному житті його гасло: ліберальні заходи та сильна влада» [314, с.200]. І далі вчений конкретизував розуміння цього гасла. За його словами, ліберальні заходи означали надання суспільству самодіяльності, а громадянам – прав і свобод, продовження розпочатих реформ. Сильна ж влада повинна бути охоронцем державної єдності, охороняти порядок, суворо наглядати за дотриманням законності, класти край будь-яким її порушенням, прищеплювати громадянам упевненість у стійкості порядку [314, с.200].

Б.М.Чичерін писав, що успіх здійснюваних перетворень залежить, по-перше, від їх поступовості, а по-друге, від спільних зусиль влади та суспільства. Він доводив, що велич реформ потребує всебічної зваженості, обережності та реалізації. Тотальне і одночасне реформування, на думку вченого, можливе за допомогою урядової чи революційної диктатури. При цьому воно обернеться втратами через обмеження ініціативи та самодіяльності суспільства [323, с.158]. «Заданий насильством напрямок, – зазначав вчений, – ніколи не може бути таким плідотворним, як самостійна думка. Насильство викликає роздратування або байдужість» [323, с.162].

Охоронний напрямок лібералізму, за твердженням Б.М.Чичеріна, для забезпечення успіху реформ, має підтримувати уряд, який реформує країну. І в умовах життя, які змінюються різко і радикально, за наявності гострих протиріч, тільки сильна влада здатна вирішити поставлені перед суспільством задачі, «сильна влада потрібніша, ніж будь-коли» [323, с.167]. «Розбурхані за будь-якого громадського перелому пристрасті повинні улягтися, – пояснював вчений, – поновлені стосунки повинні увійти у нормальну колію. У такий час у найвищій мірі важливо мати неподільну і непохитну владу, яка, стоячи вище всіляких приватних інтересів та партій, надає розбурханому суспільству можливості заспокоїтися під її захистом. За таких умов вимога політичної свободи не може бути визнана розумною та своєчасною... Тут необхідне дуже старанне дотримання поступовості» [319, с.334-335].

Продовжуючи цю думку, Б.М.Чичерін зазначав, що уряд також повинен зрозуміти необхідність опори на суспільство у реформуванні країни і поступового залучення його до участі в управлінні. Він переконував, що реформи нижніх ланок державної системи неминухо ведуть до політичних свобод, початок яким слід покласти формуванням дорадчого органу влади [291, с.127, 129, 215-217, 239, 253].

У 1861 р. Б.М.Чичерін звернувся до Олександра II з листом, у якому розвивав коротко викладені вище положення. Імператорові сподобалося обґрунтування вченим необхідності «сильної влади», хоча він не погодився із своєчасністю питання про дорадчий орган влади [268, с.34-38]. Чичерінська програма знайшла підтримку всесильного у ті роки міністра іноземних справ О.М.Горчакова, який вплинув на самодержця. Саме завдяки йому Б.М.Чичеріна було запрошено викладати спадкоємцеві престолу Миколаєві Олександровичу курс державного права. Вчений займався цим з грудня 1862 по квітень 1865 рр., сподіваючись формуванням світогляду майбутнього царя забезпечити ліберальний характер майбутніх реформ [268, с.34-38]. Однак у квітні 1865 р. спадкоємець раптово помер.

Просякнутою духом охоронного лібералізму виявилась і опублікована у 1866 р. докторська дисертація Б.М.Чичеріна «Про народне представництво», яка була одночасно спрямована також як проти кріпосників, так і проти революційних демократів [298]. Перші вимагали тільки вузькостанової, дворянської конституції, а другі принципово виступали проти монархії, навіть обмеженої основним законом.

Б.М.Чичерін, перш за все, звертав увагу на історичну закономірність запровадження в Росії народного представництва, яка підтверджувалась і історією європейських народів. «Боротьба між вимогами свободи та урядами, що намагаються їх стримувати, наповнює першу половину XIX століття і продовжується до цього часу, – писав автор монографії у передмові до неї і доходив висновку про марність опору властей у цій боротьбі: сьогодні уся Західна Європа привласнила собі принципи конституційної монархії» [297, с.13]. Він переконував у тому, що Росія, підкорюючись загальнолюдським законам розвитку, рухається у фарватері народів Західної Європи. «Хода російської історії складає досить дивну паралель з історією Заходу, – стверджував вчений. – Росія є країною європейською, яка не виробляє невідомих світові принципів, і розвивається, як і інші, під впливом сил, що панують у новому людстві» [298, с.523-524].

Вчений вважав, що Росія підійшла вже до того історичного рубежу, коли загальнолюдські закони громадського розвитку починають розповсюджуватися і на неї. Він доходив висновку, що уведена і та, що уводиться у «підлеглих сферах» свобода, нарешті, повинна зачепити і верховну владу. «Російська історія не перешкоджає нам любити свободу, до якої, як до вищого ідеалу, прагне будь-яка благородна душа, – констатував автор. – Особливо сьогодні цей принцип знаходиться до нас

близче, ніж будь-коли. В ім'я свободи руйнуються вікові зв'язки, великі перетворення вносять її у наш громадянський побут, в суди, місцеве управління, до самого друку» [297, с.8].

Б.М.Чичерін відкрито говорив, що присвячує «порівняльне вивчення історії представництва у різних народів» ідейно-теоретичному озброєнню ліберального руху своєї країни з метою досягнення ним конкретних практичних результатів. «Без цієї теоретичної роботи практика залишається безплідною, – уточнював він, – оскільки люди у своїй діяльності керуються думкою, яка одна здатна стримувати крайності та вказувати цілі та засоби... Без серйозної розумової праці марними є й усі заходи, що схиляються до затвердження влади. Суспільством, що відчуло свободу і почало думати, необхідно управляти не тільки за допомогою сили, але й переконанням» [297, с.16, 19]. І автор підкреслював, що висував перед собою мету «сприяти, в міру своїх сил, цій задачі, допомагати виясненню понять про свободу», досліджувати форми та умови «свободи у вищому її прояві, у царині політичній» [297, с.19].

І дійсно, в книзі Б.М.Чичеріна у найширшому плані досліджувались найрізноманітніші аспекти та проблеми, що були так чи інакше пов'язані з народним представництвом. Три глави присвячувались лише конституціоналізму: «Конституційна монархія», «Розвиток конституційної монархії в Англії», «Способи походження конституції» [298, с.180-256, 788-810]. Глава «Конституційна монархія» охоплювала 77 сторінок друкованого тексту [298, с.180-256]. У ній старанно розглядалися причини виникнення цієї форми правління, структура, комплектування та повноваження верхньої і нижньої палат парламенту, повноваження короля та практика їх застосування, роль аристократії у практиці парламентаризму, виборча система. Вчений торкався тут проблеми розподілу гілок влади, взаємодії палат, уряду, судових органів, докладно описував «парламентське правління» з його перевагами та недоліками, умови його виникнення та функціонування [298, с.180-256].

Вчений розглядав низку багатопланових тем: «Сутність та властивості народного представництва», «Історичний розвиток представницьких установ в Європі», «Умови народного представництва». Вони розподілялися на дрібніші питання, з яких і склалися глави: представництво і повноваження, політична свобода і її розвиток, вчення про повновладдя народу, властивості народного представництва, загальний огляд походження та розвитку представництва у нових народів, розвиток конституційної монархії в Англії, земські собори в Росії, держава і суспільство, фізичні умови країни і їх вплив на представницький устрій, народність і її відношення до представницьких установ, громадська думка, політичні партії, особисті права громадян, причини, які прискорюють і затримують запровадження народного представництва, способи виникнення конституцій, місцеве самоврядування та інші проблеми [298, с.180-256].

На наш погляд, книга Б.М.Чичеріна «Про народне представництво» започаткувала нову епоху у розвитку громадсько-політичної думки Росії. Можна також сказати, що вона виявилась і першим у світі підручником з політології, яку, як самостійну дисципліну, книга і створювала. До цього часу в історії країни виникало багато конституційних проектів, що вийшли з-під пера представників дворянського, просвітницького, урядово-бюрократичного чи революційного конституціоналізму. Однак Б.М.Чичерін вперше запропонував захищений у якості докторської дисертації проект-тлумачення, що виконував одночасно і роль енциклопедичного довідника з проблем народного представництва. Його ідейно-теоретичне значення умножувалося тим, що вчений дотримувався центристських позицій і в однаковій мірі засуджував і революційний екстремизм і реакційність вчорашніх кріпосників. Правознавець С.Шумаков, рецензуючи друге видання книги «Про народне представництво», на початку 1900 р. писав: «Не можна не радіти з цього приводу, адже ніщо так не може сприяти політичному вихованню нашої інтелігенції, як розповсюдження серед неї привабливих і ясних, і в той же час чисто наукових праць проф. Чичеріна» [326, с.277]. Він додавав, що книга «відрізняється властивою авторові гармонійністю наукової думки, глибиною аналізу, багатством змісту та ясністю форми..., де вільно обговорюються найбільш докорінні, найбільш животрепетні політичні питання» [326, с.276-277].

На початку 1868 р. Б.М.Чичерін залишив викладацьку роботу у Московському університеті і поїхав до свого маєтку у Тамбовській губернії. Його відразу ж було обрано земським гласним. У цей час вчений почав схилитися до думки, що в Росії визріли умови для поступового обмеження самодержавства конституцією. У 1870 р. уряд запропонував земствам обговорити проект закону про розповсюдження податків на дворянство. Тамбовські губернські земські збори обрали Б.М.Чичеріна доповідачем з цього питання.

Вчений доклав до доповіді «Особисту думку гласного Б.М.Чичеріна з питання про заміну подушного податку іншими податками» [306, с.38-39]. Він зазначав, що у додатку висловив «загальні міркування щодо зв'язку податкового питання з конституційним» [306, с.38]. Фактично ж він доводив необхідність надання представництва найбільш політично свідомому, активному та освіченому станові у якості компенсації за зрівняння його з іншими станами. «Але оскільки оподатковуються вищі стани, – акцентував автор «Особливої думки...», – то природно у них пробуджується бажання знати, що та навщо вони платять, і самим брати участь у розпоряджанні своїми зборами. Уся історія доводить, що ці два питання нерозривно пов'язані один з одним» [306, с.39, 40]. Б.М.Чичерін запропонував дворянським представникам губернії обговорити на надзвичайних земських зборах політичний аспект податкового питання. Однак уряд заборонив здійснення подібної ініціативи [270, с.42].

Того ж 1870 р., на прохання П.Ф.Самаріна, Б.М.Чичерін написав статтю про конституційне питання в Росії для публікації її за кордоном. Він розвивав у ній «ту думку, що освічене суспільство, в решті решт, приходить до представницького порядку; що і в Росії він повинен виявитись завершенням усіх здійснених реформ, які слугують йому підготовкою» [270, с.42]. Виступаючи від імені лібералів, Б.М.Чичерін писав, що «будучи переконаними у необхідності поступового розвитку, ми відклали вирішення цього питання до майбутнього царювання, задовольняючись поки що засвоєнням здійснених перетворень; однак сьогодні поставлене самим урядом податкове питання викликає за собою питання конституційне» [270, с.42]. У своїх споминах вчений писав, що він «вказував на зв'язок податкового питання з конституційним, розглядав становище російського суспільства та спосіб, за допомогою якого можна поступово запровадити конституційні установи» [270, с.42].

Однак стаття не вийшла друком і ходила по руках. Але це питання Б.М.Чичерін порушував і на нелегальному земському з'їзді, що відбувся у Москві у березні 1871 р. Він запропонував висунути урядові від імені з'їзду «вимоги конституційних гарантій за відмову від права податкової недоторканності», що було відкинуто більшістю учасників [270, с.40, 42]. Колишній цензор Є.М.Феоктістов писав у своїх споминах, що у 1871 р. «Б.М.Чичерін ... круто повернув в інший бік. Він тепер тільки і кричить, що про необхідність конституції для Росії..., він не терпить навіть найменших заперечень проти своєї думки» [231, с.259].

Внаслідок російсько-турецької війни 1877-1878 рр. у Росії виникла фінансово-економічна та громадсько-політична криза, що підсилила інтерес ліберальної інтелігенції, і перш за все, земських діячів, до конституційного питання. Так, з серпня 1878 по червень 1882 рр. губернські та повітові земські збори подали урядові 51 адрес і 101 клопотання про допущення їх до участі в управлінні державою [194, с.34]. За таких обставин Б.М.Чичерін розширив написану у 1870 р. статтю «Конституційне питання в Росії», перетворивши її на брошуру, яка нелегально розповсюджувалась в країні і вийшла друком лише у 1906 р. [284]. У ній говорилось, що вихід з кризи та подальший безкризовий розвиток Росії є можливим лише при опорі уряду на підтримку суспільства і, перш за все, за умови надання суспільству можливості брати участь у вирішенні політичних питань. Це вимагає надання народу політичних свобод, а відповідно, і самообмеження самодержавства. «Уявляти, що скільки-небудь широкий розвиток свободи можливий без представницького правління, – констатував автор брошури, – є не що інше, як марна мрія. За самодержавства свобода може бути лише терпимою, але силу та міцність вона має лише там, де вона сама бере участь у постановах влади» [284, с.5-6].

Виходячи з інтересів держави і суспільства, усього народу, Б.М.Чичерін доходив висновку про необхідність нагального обмеження абсолютизму. «Ми не можемо чекати, інакше ми неминучо прийдемо до

матеріального та морального банкрутства, – заклично констатував вчений, – якщо ми своєчасно не візьмемося за роботу» [284, с.12]. Він вважав, що самодержавство виконало історичну задачу з переходу країни від феодалізму до загальногромадянського ладу шляхом здійснення протягом 60-70-х років перетворень. «Запровадження громадянської свободи у всіх прошарках та на всіх теренах громадської діяльності, – уточнював автор свою думку, – незалежний гласний суд, земські установи, нарешті, нова в Росії, хоча й бідна ще, свобода друку – усе це частини нової будівлі, природнім завершенням якої представляється свобода політична. Неможливо зберегти історичну вершину, коли від історичної будівлі, що її підтримувала, не залишилось і сліду» [284, с.8-9].

Б.М.Чичерін підкреслював і неможливість вирішення фінансово-економічних проблем без обмеження абсолютизму. «Якщо не тепер, то через кілька років доведеться наблизитись до докорінного перетворення податків, – писав автор, – а з цим пов'язана докорінна зміна усього державного ладу, скасування вікових привілеїв та станів. З накладанням нових тягарів пов'язується необхідність надання нових прав: з вимогою грошей висувається вимога контролю над витратами; фінансове питання перетворюється на питання політичне» [284, с.13, 21].

Підкреслюючи те, що «досліджувати кошториси та перевіряти витрати... є справою народних представників», а «податкове питання пов'язується з питанням конституційним», вчений доходив висновку, що вивести країну з кризи, «вдихнути в російське суспільство нове життя» є здатною «одна лише політична свобода. Уведення представницького порядку складає єдиний вихід» [284, с.21, 30]. Доводячи назрілу необхідність запровадження народного представництва, Б.М.Чичерін зазначав, що російське суспільство до нього ще не готове і потребує поступового залучення до політичної свободи. Виходячи з цього, Б.М.Чичерін пропонував обрати другу половину складу Державної ради, з тим, щоб вона відігравала роль дорадчої нижньої палати до запровадження у майбутньому виборної законодавчої палати. «Російському суспільству корисно пройти через школу перш, ніж воно буде покликане до вирішення найважливіших питань, що безпосередньо його стосуються. Такою школою може слугувати залучення виборних від губернських земських зборів до Державної ради і привселюдність засідань останньої. Цим способом і виборні, і суспільство, і печать виявляться втягнутими у саму сутність справи. Не маючи ще вирішального значення, суспільство зникає до обговорення політичних питань і здобуває здатність отримати більш ясне поняття про цілі та засоби держави, ніж воно має сьогодні» [284, с.32].

У 1878 р. Б.М.Чичерін, доповнюючи згадану брошуру, написав ще дві статті – «Берлінський мир перед російською громадською думкою» і «Записка про Віру Засулич». Вони прямо і непрямо зачіпали конституційні проблеми і, за висловом В.Д.Зорькіна, мали «важливе значення у розвитку російського лібералізму» [265, с.81-84; 278, с.96-98; 82, с.18-19]. Не слід

заперечувати і того, що ідейно-теоретична та практична боротьба Б.М.Чичеріна за ліберизацію країни справила вплив на активізацію земського конституціоналізму в 1878-1880 рр. і на встановлення в Росії «диктатури серця» М.Т.Лоріс-Мелікова. Сам Б.М.Чичерін зазначав у спогадах, що Олександр II, підписуючи програму Лоріс-Мелікова, говорив, що «розуміє, куди це веде: він бачив у цьому перший крок до конституції» [270, с.121].

Вбивство Олександра II зірвало визначений ним поступовий перехід самодержавства до самообмеження. Однак Б.М.Чичерін запропонував урядові програму перетворень суспільства і в цій ситуації. 10 березня 1881 р. він звернувся до впливового фаворита Олександра III К.П.Победоносцева з листом під заголовком «Задачі нового царювання», у якому знову висував тезу «сильної влади» та опори на громадськість [276]. Вчений доводив необхідність придушення революційних терористів і зупинити сприяння прихильникам збереження кріпосницьких пережитків. Програма опори на підтримку суспільства полягала у «закликанні» до Державної ради по одному виборному депутату від дворянства і по два від земства кожної губернії. Вчений попереджав, що Державна рада, у якій об'єднуються чиновники та народні обранці, залишиться попереднім законодавчим органом, а не перетвориться на парламент, оскільки усі законодавчі повноваження залишаться у царя [276, с.116-120]. Однак цю пропозицію було відкинуто.

Б.М.Чичерін і в умовах реакції намагався боротися за залучення представників земства до участі в обговоренні політичних питань. На початку 1882 р. його було обрано на посаду міського голови м. Москви. У вступній промові у Московській думі 26 січня 1882 р. Б.М.Чичерін висловив сподівання на те, що «настане час, коли уряд... відчує потребу розширити тісне коло місцевого самоврядування і ввести громадські принципи в загальний устрій російського державного життя» [272, с.174]. Ці сподівання він висловив повторно і в промові на обіді міських голів Росії з нагоди коронації Олександра III 15 травня 1883 р. «Ми спокійно чекаємо, – публічно заявив московський голова, – коли сама влада визнає нашу співдію... Час цього поклику не надто віддалений... Росія покаже світові нові сили духу, і не тільки ті, які збуджуються дією зверху, але й ті, які збуджуються в народі внутрішнім, живим рухом свободи» [315, с.236]. За таку промову Б.М.Чичеріна було усунуто з посади.

У ці ж роки вчений опублікував, говорячи словами В.Д.Зорькіна, «один з основних своїх політичних творів – «Власність та держава» у двох томах» [82, с.19; 318, с.2]. Автор висунув перед собою задачу встановити закономірності розвитку політичної свободи і «запропонувати російському юнацтву спільний плід наукової праці та життєвого досвіду для керівництва у майбутній громадській діяльності» [310, с.8]. В книзі розглядалися проблеми розвитку громадянського суспільства, його ролі в установленні громадянських та політичних свобод, ролі середніх класів та політичних партій у розвитку народного представництва, сутність

розподілу гілок влади тощо. Він переконував у закономірності та історичній неминучості того, що в Росії свобода особиста поєднається зі свободою політичною, яка «виражається у праві разом з іншими брати участь у вирішенні громадських справ», «у покликанні громадян до участі у вирішенні громадських справ» та що, нарешті, «самообмеження самодержавної влади в однаковій мірі є благодійним і для неї самої і для підданих» [319, с.303, 312, 307].

Протягом 90-х років XIX ст. Б.М.Чичерін дійшов остаточного переконання, що необмежена монархія є несумісною з досягнутим країною рівнем розвитку. «Нині Росія управляється покидьками російського народу, – підкреслював він у 1894 р. у спогадах. – За таких умов обмеження самодержавної влади постає нагальною потребою. Воно одне може очистити задушливу атмосферу, що охопила нас з усіх боків, внести життя у гниюче болото і дозволити зітхнути тим здоровим елементам, котрі ховаються у надрах російської землі» [270, с.260].

Останню крапку у своїй боротьбі за перетворення Росії на конституційну монархію Б.М.Чичерін поставив у написаній і опублікованій у 1900 р. за кордоном за підписом «Російський патріот» брошури «Росія напередодні двадцятого століття» [316]. Безкомпромісний історик-монархіст С.С.Ольденбург, називаючи брошуру «анонімним памфлетом», підкреслював: «Сам цей факт був значнішим, ніж зміст цієї книги, що прискіпливо критикувала усі найголовніші аспекти царювання Імператора Миколи II: «легальна опозиція» ставала на нелегальний шлях» [189, с.147].

Вчений писав, що необмежена монархія не допускає до влади здібних людей з самостійною думкою з різних питань, наближає до себе лише угодників та улесників-кар'єристів. Внаслідок цього за Олександра III моральний рівень бюрократії на всіх поверхах державної системи понизився до неймовірних меж [316, с.88-89]. За його висловом, «безмежне свавілля та мережа брехні, що панували всюди, зверху до низу обплутавши російське суспільство», придушують усе незалежне, самодержавна влада перетворилася на «ігрище особистих інтересів нечуваних негідницьких властивостей» [316, с.145-146, 151].

У встановленні панування обов'язкового для усіх громадян та прошарків закону вчений вбачав вихід з того становища, що склалося в Росії і що, на його переконання, є неможливим в умовах абсолютизму. Нагальне обмеження самодержавства законами Б.М.Чичерін і вважав найважливішою задачею доби. Він доходив висновку, що саме «у цьому і полягає справжнє завершення реформ Олександра II. Іншого виходу для Росії немає» [316, с.164]. «Для того ж, щоб Росія могла йти вперед, – розвивав цю думку автор брошури, – необхідно, щоб свавільна влада замінилася обмеженою законом і обставленою незалежними установами владою. Споруджена Олександром II будівля повинна отримати своє завершення; встановлена ним громадянська свобода повинна бути закріплена і зміцнена свободою політичною» [316, с.160]. Для обмеження

абсолютизму тепер Б.М.Чичерін вимагав вже запровадження не однопалатного дорадчого органу, а двопалатних повноправних представницьких зборів. Нижня палата, з законодавчими повноваженнями, мала формуватися з двох-трьох представників земств кожної губернії. Перетворена на верхню палату Державна рада підлягала очищенню від недієздатних членів, що формально посідали місце відповідно до чину [316, с.152-153, 171].

Однак і у цьому випадку Б.М.Чичерін залишався вірним принципів поступовості процесу. Він зазначав необхідність функціонування на першому етапі російського народного представництва дуалістичного, а не парламентського правління. «Про заміну необмеженої монархії парламентським правлінням, – підкреслював вчений, – у сучасних умовах не може бути й мови. Парламентське правління вимагає досвідченості, освіченості, усталених партій. Усього цього у нас немає» [316, с.153]. Слід зазначити, що ідейно-теоретичним обґрунтуванням висунутих у цій брошурі вимог виявився трьохтомний «Курс державної науки», що побачив світ у 1894-1898 рр. У першому та третьому томах містилися глави під назвою «Обмежена монархія» [285, с.161-182]. Цій же задачі слугували інші глави трьохтомника, а також книга «Про народне представництво», що вийшла другим виданням у 1899 р., у 1900 р. «Філософія права» з досить широким розділом «Громадянське суспільство», а у 1903 р. – збірка статей «Питання політики» [298; 321; 266].

Вчений зазначав, що однією з важливих відзнак готовності суспільства перейти до представницького ладу є успішна діяльність органів місцевого самоврядування. «Щоб дійти правильного висновку, – уточнював він, – необхідно порівняти виборні установи з урядовими і подивитися, чи краще ведуться справи чисто бюрократичним шляхом... Якщо виборні установи йдуть успішно і їх очолюють обдаровані, чесні і освічені люди, то можна сказати, що суспільство визріло для політичної свободи» [319, с.335]. Успіхи ж російського земства у всіх напрямках господарського та соціального життя і його роль у розвитку ліберального руху не підлягали сумніву.

Ілюстрацією успіхів земства обґрунтовувалася нагальна необхідність запровадження народного представництва. Автор називав абсолютистську бюрократичну систему «механічним ладом», «велетенською мертвою машиною», що придушує всіляку самодіяльність, «мертвячим організмом», «виразкою держави», у якій ховаються «величезні небезпеки», «зачиненою з усіх боків кліткою, у якій неможливо дихати» [266, с.70-93]. Він доходив висновку, що усунути усі ці властивості бюрократії можуть лише необхідні правові заходи, і уточнював, що «за конституційних правлінь цій меті слугують представницькі збори» [266, с.99-100].

Певна річ, Б.М.Чичерін не був єдиним борцем за лібералізацію Росії. До виникнення у ній неоліберального руху з пропозиціями та проектами адміністративних перетворень протягом 60-80-х років виступали земства, окремі земські ліберали, а також бюрократи-реформатори. Однак земства виступали за розширення своїх повноважень, надання їм права дорадчої участі у вирішенні Державною радою лише тих проблем, що їх стосувалися [194, с.33-34, 45]. Не посягали на принцип самодержавної влади і земські ліберали. Так, О.І.Кошелєв у 1875, 1881 та 1882 рр. пропонував свій проект утворення дорадчої земської думи [136, с.35-36, 63-66; 129, с.16, 23-26, 57-61, 82-83; 127, с.10-12, 32, 62-63, 68-71]. К.Д.Кавелін у 1864 та 1875 рр. виступав за відродження утвореного Петром I Сенату [106, с.753, 769, 751; 107, с.872, 950-951, 903, 900-902; 105, с.964-965, 947-948, 965-967, 970-971, 974-975, 959, 896], В.І.Васильчиков у 1869 і 1881 рр. та Л.О.Полонський у 1876 р. за уведення до Державної ради представників земства [14, с.28-29; 194, с.41-42;302], а К.К.Арсеньєв у 1880 р. висвітлював проекти К.Д.Кавеліна, В.І.Васильчикова та Л.О.Полонського [1, с.51-61]. Не йшли далі і бюрократи-реформатори: у 1863 та 1879 рр. П.О.Валуєв [69, с.130-135; 92, с.216], у 1879 р. Д.О.Мілютін [92, с.216], у 1880 р. М.Т.Лоріс-Меліков [92, с.216], у 1881 р. П.П.Шувалов [92, с.217] та у 1883 р. Н.П.Ігнат'єв [92, с.217]. Їхні проекти передбачали уведення до Державної ради з дорадчим голосом представників дворянства та земства.

Усі вони не йшли у порівняння з позицією Б.М.Чичеріна у конституційному питанні. Їх виступи носили епізодичний, в основному, разовий характер і пропонували лише дорадчий «доважок» до монархічної системи влади. Б.М.Чичерін, навпаки, протягом половини століття вів систематичну, безперервну та багатопланову – ідейно-теоретичну і практичну – боротьбу за поступове перетворення Росії на правову державу у формі конституційної монархії. З 1855 і до 1903 рр. вчений опрацьовував проекти, обгрунтовував їх науково, доводив закономірність та неминучість запровадження конституції, поєднував офіційну роботу та громадську діяльність, легальні та нелегальні методи боротьби, видавав фундаментальні і невеликі, наукові і публіцистичні твори, в країні і за кордоном, розповсюджував у масах рукописні праці. Його першорядну роль у боротьбі за конституціоналізм у Росії безумовно визнавали ліберали кінця ХІХ – початку ХХ ст. [67; 173; 233; 174; 120; 326; 87; 228; 241].

Б.М.Чичерін справив вплив на виникнення та розвиток російського «нового лібералізму». Основні вартісні величини його творчого доробку чітко віддзеркалюються у програмних цінностях неолібералів. Це, перш за все, законність, конституціоналізм, місцеве самоврядування, елементи соціальної спрямованості боротьби, неприйняття революційних методів перетворень у суспільстві [325; 324]. «Звичайно, новий вид лібералізму виник не на пустому місці, – зазначали у 1993 р. філософи Л.Новікова та

І.Сіземська, – багато у чому він «плоть від плоті» дворянського лібералізму» [184, с.133]. Вони підкресливали, що саме чичерінська концепція правової держави «виявилась філософським «плацдармом», що «новий лібералізм дав поштовх подальшому розвитку ідей правової держави» [184, с.134]. Дослідники писали, що новий лібералізм у Росії був пов'язаний з іменами правознавців Новгородцева, І.Покровського, В.Гессена, Л.Петражицького, Б.Кістяковського, С.Гессена, які продовжили розвиток ідей Б.М.Чичеріна. «З класичним лібералізмом цих мислителів, – продовжували вони, – поєднували визнання самоцінності людської особи і її свободи, захист ідей правової держави... Новгородцев, Кістяковський та Гессен визнавали свій зв'язок з попередниками і дорожили ним» [184, с.135-136].

Що ж стосується означених вартісних величин – законності, конституціоналізму та неприйняття революційних перетворень країни, то про це мова йшла вище. Комплексне дослідження ці питання знайшли у фундаментальних працях вченого «Про народне представництво», «Курс державної науки», «Власність та держава», «Історія політичних вчень», «Філософія права» [298, с.17-32, 35-72, 180-256, 704-725; 285, с.17-32, 161-182; 287, с.223-268; 318, с.16, 19-22, 33, 141, 240-243; 319, с.301-313; 280, с.377-387; 321, с.31-32, 43, 51-52, 94, 96, 98, 257-288.]. Не підлягає сумніву і соціальна спрямованість творчого спадку Б.М.Чичеріна. По-перше, практично усі питання громадсько-політичного розвитку Росії він розглядав через призму моральності. По-друге, протягом половини століття вчений прагнув практично і теоретично до справедливого вирішення селянського питання, про що мова йтиме у наступному розділі.

Стратегічно правильним був підхід вченого і до питання про соціальне положення робітничого класу. Він вважав, що останній, беручи участь у збільшенні капіталу, створює і можливість покращання умов своєї праці, а разом з тим і середнього класу [286, с.162-165; 321, с.68-69, 74, 76, 271-272, 277, 279]. Визнаючи наявність класової боротьби між робітниками та капіталістами, Б.М.Чичерін доводив, що у її процесі постійно розвивається середній клас, який «утворює поступовий перехід від низчих класів до вищих» і «дає першим можливість піднятися до останніх» [321, с.271]. На переконання вченого, «саме тому середній клас складає основний елемент як в економічному русі, так і в громадському ладі. У його нормальному розвитку полягає справжнє вирішення соціального питання, яке збуджується боротьбою класів» [321, с.271].

Історична практика підтвердила правильність цього положення: про це свідчить життєвий рівень та умови праці робітничого класу сучасних розвинених країн з ринковою економікою та демократичним ладом. Свого часу Б.М.Чичерін вважав закономірним стирання соціальних протиріч між працею та капіталом, як і розвиток середнього класу. Він писав, що у ході класової боротьби «в решті решт, виявляється все-таки перевага середнього типу. Такий загальний закон природи; такий же і закон розвитку людства. Історичне зростання середніх класів, у новий час, з яким

пов'язане і поступове піднесення низчих, є факт, який не підлягає і найменшому сумніву... А тому від якомога більшого умноження капіталу, тобто від розвитку капіталізму, залежить уся доля робітничих класів. Шукати щось інше означає піддаватися марним фантазіям, закриваючи очі на справжню сутність справи» [321, с.272]. Таким чином, і в плані «соціальної спрямованості» боротьби за лібералізацію Росії і в ідеї «соціального партнерства» Б.М.Чичерін був для «нових лібералів» попередником.

Що ж стосується місцевого самоврядування, то і йому вчений приділяв досить пильної уваги. По-перше, ще у 1855-1863 рр. він висував вимоги місцевого самоврядування, брав безпосередню і активну участь у земському русі, будучи гласним Тамбовської губернії з 1869 по 1899 рр., а також Московським міським головою у 1882-1883 рр., а потім і московським міським гласним [270, с.36-59]. По-друге, вчений обгрунтовував необхідність і важливість місцевого самоврядування у лібералізації країни у своїх фундаментальних творах [298, с.750-774; 319, с.313-340]. Б.М.Чичерін постійно підіймав у земських зборах гострі питання загальнодержавного значення: фінансово-податкові, статусу сільської общини, викупу селянами земельних наділів, будівництва залізниць тощо. [270, с.149-161]. Особливо важливу роль у розвитку земського та неоліберального руху відігравали статті вченого про придушення чиновниками-бюрократами земських свобод.

Як вже говорилося вище, у 1903 р. Б.М.Чичерін опублікував книгу «Питання політики», у якій різко критикувалися посягання бюрократії на прерогативи земства. Її рецензент І.В.Михайловський зазначав, що статті, які увійшли до збірника, свого часу «були кращою прикрасою номера газети, і тепер, об'єднані в одній книзі, вони, без сумніву, принесуть велику користь, тим паче, що сьогодні особливо необхідно частіше повторювати деякі азбучні істини». «Коли ж ці істини, – продовжував рецензент, – повторюються таким авторитетним, безпристрасним вченим, що володіє таким духовним багатством, як Б.М.Чичерін, то, звичайно, поява «Питань політики» повинна глибоко втішити кожного, кому дорогі світлі ідеали свободи, справедливості та освіти» [174, с.1879]. Тут доречно згадати і слова С.Шумакова про те, що «ніщо так не може сприяти політичному вихованню нашої інтелігенції, як розповсюдження серед неї захоплюючих і ясних, і в той же час чисто наукових праць професора Чичеріна» [326, с.277].

У 90-ті роки XIX ст. Б.М.Чичерін був знаменом ліберальної опозиції. «Загальне значення Бориса Миколайовича не вичерпується тим, що було зроблено ним для науки, – писав у 1904 р. правознавець Є.М.Трубецької. – Він представляв собою ціле громадське знамено» [228, с.2]. Радянський історик М.Н.Покровський також згадував про велетенський вплив Б.М.Чичеріна на ліберальну громадськість наприкінці XIX ст. «Його історичні та юридичні теорії користувалися велетенським кредитом та повагою у відомих колах вже у 90-х роках минулого століття, – писав він з

цього приводу. – Для публіцистів Чичерін був тоді тим, чим був для соціал-демократів Плеханов» [201, с.175-176]. І дійсно, ім'я Б.М.Чичеріна виявилось громадським знаменом неолібералів наприкінці 90-х років XIX ст. Земці популяризували його твори, перевидавали їх, посилялися на авторитет вченого. Л.Новікова та І.Сіземська вбачали вплив творчого спадку та діяльності Б.М.Чичеріна і на процес перетворення земського руху на ліберальні партії Росії. «Новий лібералізм, – підкреслювали вони, – зберіг інтелектуальну традицію дворянського лібералізму (К.Кавелін, Б.Чичерін). Поява «Союзу освободження» та «Союзу земців-конституціоналістів» з друкованим органом «Освобождение»... поклато початок процесу партійного оформлення ліберального руху» [184, с.132-133].

Слід зазначити, що вплив Б.М.Чичеріна позначився і на поведінці уряду у революції 1905-1907 рр. Чичерінські тези «сильної влади», «поступовості» процесу, «дуалістичного правління» знайшли застосування у конституційному законодавстві. Добре знайомий з творчим спадком Б.М.Чичеріна С.Ю.Вітте втілював їх у Маніфесті 17 жовтня 1905 р., у проектах запровадження Державної думи та оновленої Державної ради, в Основних державних законах Російської імперії 1906 р., у широких повноваженнях імператора. Вони знайшли віддзеркалення і в столицінському законі 3 червня 1907 р., який увів Державну думу у русло нормального функціонування і в певній мірі стабілізував ситуацію в країні [55; 18, с.230, 231, 233, 236, 237; 22; 19; 58; 190; 21;18, т.2, с.238-239, 327].

Таким чином, найважливішу особливість творів Б.М.Чичеріна складала систематизована науково-філософська, історико-правознавча і моральна підвалина. Залучений до ліберального руху, який стихійно розпочався усередині 50-х років XIX ст., Б.М.Чичерін незабаром посів у ньому місце одного з провідних ідеологів, відіграв визначальну роль у наданні йому організованості, цілеспрямованості та програмного озброєння.

Б.М.Чичерін першим розвіяв легенду про первісно-патріархальний характер російської селянської общини, науково і незаперечно пояснив її сутність та походження, викликав полеміку з цього питання, що продовжувалася половину століття. Він чітко сформулював «закон поступовості» в історичному процесі, зробив основний внесок в опрацювання концепції «державницької школи» в російській історіографії. Вчений виявився найбільш впливовим і авторитетним серед західників і найбільш небезпечним опонентом у колі слов'янофілів.

Саме Б.М.Чичерін започаткував розмежування російського визвольного руху і відіграв вирішальну роль у завершенні цього процесу. Він виявився першим серйозним критиком утопічного общинного соціалізму, гасла «чим гірше, тим краще» і вітчизняної ідеї «світової революції». Вчений виявив реалістичність, якій в той час не було аналогів, у прогнозуванні майбутнього країни, у виборі найбільш прийнятних і практично здійснених способів досягнення поставлених перед собою та

ліберальним рухом задач та цілей, у викритті утопічного авантюризму та екстремізму, у непримиренності до «кривавих» методів боротьби, які гальмували, зупиняли процес реформування і, як показала пізніша практика народницького антиурядового терору, викликали контрреформи та реакцію.

Б.М.Чичерін опрацював конкретну програму ліберальних перетворень Росії. Вона містила глибокий аналіз причин та сутності економічної та громадсько-політичної кризи, яка охопила країну наприкінці царювання Миколи I. Серед них значились самоізоляція системи державної влади, її цілковитий відрив від народу, забуття його нужд та потреб, офіційна брехня на всіх ланках і на всіх рівнях цієї системи, тотальна розбещеність і нездатність чиновників, розпадиння державного організму, комплексно-гальмівна роль кріпосного права на шляху розвитку суспільства і особливо відсутність у подібній ситуації опозиції і можливості вільного формування громадської думки.

Чичерінська програма намічала конкретні і реальні шляхи виходу країни з кризи, містила широчезний на той час перелік чинників наукового аргументування необхідності лібералізації Росії. Вона передбачала скасування кріпосного права, уведення свободи сумління, свободи громадської думки, свободи книгодруку, скасування цензури, свободи викладання, свободи виховання молоді, деполітизації науки та навчального процесу у вузах, публічності урядових дій, публічності та привселюдності судочинства. В програмі прямо чи інакоровно говорилось про об'єктивну закономірність та неминучість обмеження абсолютизму, необхідності запровадження народного представництва, урівняння в правах усіх станів та залучення їх до громадського життя, вперше в історії Росії підіймались питання про громадянське суспільство як підвалину правової держави.

Провідну роль Б.М.Чичеріна в ідейно-теоретичному обґрунтуванні програми ліберального руху Росії визнавали не тільки його соратники-західники, але прямо й непрямо опоненти-слов'янофіли, а також непримиренні супротивники О.І.Герцен та М.Г.Чернишевський

Б.М.Чичерін розумів, що у сучасній йому Росії добитися реалізації сформульованих у програмі задач та цілей можливо лише мирними засобами, переконуючи і підштовхуючи до вирішення проблеми самодержавство. Саме у цьому полягала докорінна відмінність програми Б.М.Чичеріна від революційно-утопічних вимог О.І.Герцена, які розхитували «човен» замість прагнення до досягнення конкретних результатів. Виходячи з реалістичності цього засобу, Б.М.Чичерін обирав і методи його застосування. Він доводив об'єктивну історичну закономірність та неминучість перетворення Росії на «європейську державу», що розвивається на основі загальнолюдських закономірностей, роз'яснював сутність лібералізму як засобу їх реалізації, висував конкретні і цілком здійсненні вимоги прав та свобод. Його звернення адресувалися усім патріотам, освіченим людям, помісному дворянству та уряду.

Б.М.Чичерін закликав лібералів та патріотів до нагальної активної боротьби за громадянські права та свободи шляхом здійснення тиску на державну владу, поміщиків-негайно приступити до звільнення селян, а уряд – прислухатися до голосу лібералів, усвідомити сутність та причини кризи і наданням громадянських свобод народу вивести Росію на шлях економічного процвітання та політичної стабільності.

Реалістичність прогнозів, вимог та методів їх здійснення незабаром підтвердилася практично. Вже у ході реформ 60-70-х років чичерінську програму частково було втілено в життя. Було скасовано кріпосне право, запроваджено відкритий і гласний суд присяжних засідателів, уведено університетський статут 1863 р., скасовано попередню цензуру, тілесні покарання, рекрутчину, реформовано армію, створено умови вільного формування громадської думки, зрівняно у правах стани, хоча і не послідовно. Усе це свідчило про далекоглядність вченого, його практицизм та реалізм у визначенні задач та цілей ліберального руху Росії.

З аналізу порушеної у розділі проблеми випливають висновки, що мають на наш погляд загальне дослідницько-методологічне значення.

По-перше, що ідейно-теоретичне обґрунтування селянської реформи 1861 р. та реформ 60-70-х років XIX ст. було здійснено лібералами, а не вирвано у царизму як «побічний продукт революційної боротьби», що стверджувалося радянською історіографією. У період підготовки цих реформ самостійної в ідейній орієнтації урядової платформи не існувало. Теоретичне обґрунтування перетворень виявилось результатом боротьби кріпосників та лібералів, у якій уряд підтримав останніх. Б.М.Чичерін, на наш погляд, відіграв одну з головних ролей у цій боротьбі та в обґрунтуванні реформ. Вирвати реформи як «побічний продукт революційної боротьби» у уряду могли лише революціонери. Однак революційні демократи не були здатні вирішити цю задачу через утопічність вимог та мізерність сил, які до того ж перебували за кордоном, у в'язницях чи на засланні. Їх вплив на характер урядових рішень міг бути лише «доважком» до впливу на нього лібералів.

По-друге, це обґрунтування, як і взагалі ліберальний рух досліджуваної доби, всупереч традиційним твердженням радянських істориків, не було реакційним. Навпаки, воно було прогресивним, вільним від соціальних утопій, міфів та кривавих наслідків, особливо гасла «чим гірше, тим краще», передбачало конкретні і реальні шляхи лібералізації Росії, що відповідали практичним потребам, історичним закономірностям її розвитку і знайшли у певній мірі практичне втілення в життя, що не відповідало спрямованим на потрясіння країни стратегічним інтересам революціонерів.

Після скасування кріпосного права Б.М.Чичерін продовжив боротьбу за лібералізацію Росії. На підставі критичного аналізу теорії конституційної монархії Ш.-Л.Монтеск'є він опрацював першу вітчизняну концепцію правової держави у формі конституційної монархії. Структуру останньої він розглядав через призму однієї з найважливіших відзнак

правової держави – розподілу гілок влади. Б.М.Чичерін відмітив властиві теорії Ш.-Л.Монтеск'є недоліки: відсутність механізму забезпечення єдності управління за здійснення розподілу гілок влади, гарантування прав особи, мізерна роль судової влади.

Б.М.Чичерін докладно описав структуру конституційної монархії, особливості комплектування верхньої та нижньої палат народного представництва, їх повноваження, функції монарха. При цьому вчений усував властиві теорії Ш.-Л.Монтеск'є недоліки. Його концепція передбачала забезпечення єдності державного управління певним поєднанням повноважень та функцій гілок влади і гарантування безпеки, прав та свобод особи незалежним судом присяжних засідателів. Кращим засобом забезпечення єдності управління за умови здійснення розподілу гілок влади вчений вважав апробоване історичною практикою «парламентське правління».

Особливої уваги Б.М.Чичерін приділяв забезпеченню безпеки, прав та свобод особи. Він розподіляв їх на громадянські та політичні. Вчений висував у своїх вимогах досить широкий для свого часу їх перелік: 1) особиста свобода; 2) недоторканність житла, паперів та листування; 3) свобода та недоторканність власності; 4) свобода промислів та занять; 5) свобода сумління; 6) свобода слова; 7) свобода книгодруку; 8) свобода викладання та громадського виховання; 9) свобода зборів та товариств; 10) свобода громадської думки; 11) гласність усіх урядових дій; 12) публічність та незалежність судочинства; 13) свобода адресів, прохань та петицій.

Важливу роль у забезпеченні прав та свобод Б.М.Чичерін відводив незалежному суду присяжних засідателів як гаранту безпеки громадян та «угамовнику» свавілля властей. При цьому він доводив необхідність наділення суду присяжних засідателів компетенцією розгляду справ з політичним характером складу злочину.

Чичерінська концепція правової держави у формі конституційної монархії відіграла важливу роль у розвитку ліберального руху Росії після скасування кріпосного права.

Б.М.Чичерін боровся за практичне втілення своєї концепції в життя. Форми та методи цієї боротьби, як і характер вимог, які він висував у той чи інший час, залежали від ситуації в країні і перш за все від дій уряду стосовно здійснення реформ чи відмови від них. Він безпосередньо звертався до самодержця з конкретними пропозиціями та проектами, їх обґрунтуваннями, прагнув впливати на уряд використанням виборних мандатів земського гласного та Московського міського голови, з метою популяризації своїх цілей та формування відповідної громадської думки публікував наукові та публіцистичні твори в Росії та за кордоном, розповсюджував у масах рукописні праці, брав участь у нелегальних заходах земських лібералів.

Відразу ж після скасування кріпосного права Б.М.Чичерін обґрунтував тактичну лінію поведінки ліберального табору, яка була

спрямована на надання громадської підтримки уряду, що здійснював перетворення країни. Її підвалину складала теза «ліберальні заходи та сильна влада», що означало відкидання будь-якого реформаторського нетерпіння, поступове залучення до політичного самоврядування народу, що вчора вийшов із рабського становища, збереження самодержавної влади до успішного завершення ліберальних перетворень і її підтримка прихильниками свобод. Вчений виходив з того, що тільки сильна, неподільна і незалежна влада здатна вирішити велетенського масштабу задачу, яка постала перед Росією.

Саме тому він і обгрунтував пекучу необхідність застосування «охоронного» лібералізму. Б.М.Чичерін усвідомлював, що більшість дворянства налаштована реакційно, прокріпосницьки, і нагальне запровадження повноправного законодавчого представництва відразу ж перетворило б його на інструмент вираження та захисту інтересів цього дворянства, а відтак, не тільки загальмувало б ліберальні перетворення країни, але й відкинуло її назад. А тому він виступав за первісне утворення законодорадчого представницького органу верховної влади, який поступово розвивав би досвід політичної діяльності народу.

Коли ж уряд розпочав згортати реформи, Б.М.Чичерін змінив методи боротьби і знову, як і в другій половині 50-х років XIX ст., удався до нелегальних методів: розповсюдженню в масах рукописних творів, участі у нелегальних земських з'їздах, публікації праць за кордоном. Більш радикальними виявлялися і його вимоги.

Вбивство Олександра II у 1881 р. припинило реформування країни. Продовження вченим боротьби за реформи змусило його піти у відставку з посади Московського міського голови. Однак Б.М.Чичерін і після цього не припинив громадсько-політичної діяльності. Він продовжував боротьбу за лібералізацію Росії з позицій Тамбовського губернського земства та шляхом публікації своїх творів.

Протягом 90-х років XIX ст. вчений дійшов висновку про необхідність нагального обмеження абсолютизму конституцією і запровадженням повноправного двопалатного законодавчого органу. Однак і в цьому випадку він мотивував необхідність використати спочатку «дуалістичне правління», оскільки в країні ще не існували умови для застосування парламентського правління.

Творчий спадок Б.М.Чичеріна та його громадсько-політична діяльність, особиста боротьба за лібералізацію Росії зробили безсумнівний внесок у розвиток «нового лібералізму», що широко визнавалося і його представниками.

Чичерінські тези «сильної влади», «поступовості» процесу розвитку суспільства, «дуалістичного правління» знайшли застосування у реформуванні системи державного управління Росії у 1905-1907 рр. Ці тези зберігають свою практичну значимість у наші дні і в Україні, де через відсутність сильної влади, що користується підтримкою громадськості, через відсутність ефективного єднання гілок влади,

гальмується розвиток економіки, утворення середнього класу, громадянського суспільства, функціонування незалежного суду, формування незалежної громадської думки, боротьба з корупцією і таке інше.

РОЗДІЛ III

Б.М.ЧИЧЕРІН ПРО СТВОРЕННЯ АГРАРНИХ ПЕРЕДУМОВ ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ РОСІЇ

§ 1. Обґрунтування Б.М.Чичеріним необхідності скасування кріпосного права

Б.М.Чичерін виступив за беззастережне скасування кріпосного права буквально у перших же своїх публіцистичних та наукових працях 1855-1856 рр. Вчений відразу ж дійшов мотивованого висновку, що кріпосницька система складає системний комплекс перешкод на шляху подальшого розвитку Росії. Саме цей комплекс викликав глибоку кризу, що охопила усі сфери життя і загрожувала вилитись у криваві соціальні потрясіння загальнонаціонального масштабу і навіть у втрату державної цілісності та самостійності.

Б.М.Чичерін доводив, що «могутність держави тримається не на одних військових засобах уряду, а на духовній та матеріальній діяльності підданих», яка складає найважливішу умову вільного природноісторичного процесу розвитку. Однак кріпосництво складає непереборну «перешкоду будь-якому розвитку» і перетворює Росію на напівварварську державу. «Вже одного цього факту достатньо, – доходив висновку дослідник, – що ми сьогодні не можемо боротися з західними державами» [296, с.131]. Він продовжував, що якщо простий народ не побажає захищати свою батьківщину через тягарі феодального ярма, то розкладений панівний стан вже не здатний вирішувати цю задачу. «Війна показала усю внутрішню неспроможність аристократії, – писав він про кримську кампанію 1853-1855 рр., – що зосереджений у руках одного вищого стану уряд не має у собі достатньої сили та популярності..., що під управлінням старезного стану зберігаються згубні для держави старезні установи» [293, с.20]. Підбиваючи підсумок, дослідник зазначав, що у боротьбі з зовнішніми ворогами «усі наші зусилля залишаються марними за того ушкодження громадського організму, яке поширилося всюди», – тобто через кріпосництво [320, с.52].

Усю боротьбу за скасування кріпосного права Б.М.Чичерін розпочав науковим обґрунтуванням закономірності його виникнення, скороминучого характеру та неминучості його ліквідації [294; 275; 322; 274; 305; 296; 320]. При цьому він вперше показав ту роль, яку відіграла сільська община у закріпаченні селян, і її сутність, що радикально змінилася [294; 275].

Питання про сільську общину в Росії порушив після подорожі по ній пруський агроном барон Ф.Л.Гаксгаузен, який опублікував 1847 р.

об'ємисту книгу «Дослідження внутрішніх стосунків, народного життя і в особливості сільських установ Росії» [253]. Автор стверджував, що російська селянська община носить первісний, патріархальний, родовий характер, який зберігається протягом тисячоліття. Книга Гакстгаузена відразу ж стала відомою в Росії та західноєвропейських країнах, і ніхто не піддавав сумніву помилковість висновків дослідника. «Книга Гакстгаузена збуджує нове поняття, – писав у серпні 1848 р. О.І.Герцен. – Нас вважають соціалістами відповідно до переказів» [26, с.56].

Розвиваючи цю думку, О.І.Герцен стверджував, що «поміщицька влада легко знімається з сільського життя», а «за общиною логічно немає нічого іншого, як поєднання общин у великі групи у загальній, народній, земській справі (республіка)... Усе це разом є істинно соціалістичним самоврядуванням» [30, с.113, 53]. «Зберегти общину і звільнити особу, – продовжував О.І.Герцен в іншій праці, – розповсюдити сільське і волосне самоврядування на міста, на державу в цілому, підтримуючи при цьому національну єдність, розвинути приватні права та зберегти неподільність землі – ось основне питання російської революції» [47, с.190]. А оскільки, за його висловом, «роль теперішньої Європи є закінченою», тому що «після 1848 року вона розкладається з неймовірною швидкістю», то коли її власний «революційний соціалізм не виявиться здатним доклати громадський лад, що швидко вироджується, його доконає Росія» [47, с.167, 177].

Б.М.Чичерін виявився першим серйозним критиком герценівського общинного соціалізму. В основній частині «Листа до видавця», що належала його перу, говорилося: «І що ви знайшли у російській общині, у цьому напівдикому зародку громадського побуту, де земля належить державі – предметові вашої ненависті, а селянин є кріпаком... Ви бачите в ній певного роду комунізм, і радієте цьому явищу, яке ніби то підтверджує ваші теорії. Але такий комунізм влаштувати дуже легко; потрібно лише, щоб існували землевласники та раби. Ви забуваєте, що таким же чином влаштовані у нас общини у всіх поміщицьких маєтках» [104, с.23].

В статтях «Огляд історичного розвитку сільської общини в Росії» та «Ще про сільську общину» Б.М.Чичерін докладно прослідкував процес її розвитку. Він доводив, що у період феодальної роздробленості «община родова перетворилася на володарську, у якій були один приватний власник та прищельці, що осіли на його землі» [294, с.9]. Власником землі був князь. Цього часу земля відігравала першорядну роль у стосунках між власником та орендарями: саме на ній лежало «тягло». Поселенець відробляв свої повинності і платив податки з землі. З настанням «загальної осідлості» на перший план висунулось населення, «земля почала відігравати другорядну роль», а «тягло» з неї перейшло на виробника. «Посошна подать через подвірну, – констатував вчений, – перейшла на подушну... У просторій країні з малочисельним населенням лише одна праця мала ціну, і тільки у ній уряд міг знайти постійне і надійне джерело

доходу. Природно, що особа висувалася на перший план, а земля виявлялася його додатком» [294, с.32].

Б.М.Чичерін підкреслював, що разом із зазначеними змінами у стосунках між землевласниками та виробниками «і общини повинні були отримати абсолютно інший характер» [294, с.32]. Раніш община була «володарською і поземельною» і складала собою союз вільних людей, які з власної волі поселилися на землях певного власника і об'єднаних спільними до нього тимчасовими обов'язками. «Тепер община з поземельної та володарської зробилася становою і державною, – продовжував дослідник. – Це вже був союз поєднаних спільними постійними обов'язками перед державою людей. Вони повинні були нести їх своїми людьми, а земля виявилася тільки необхідною умовою для їх правильного використання... Села за невеликими винятками усі стали кріпосними» [294, с.32, 34]. І вчений завершував статтю констатацією того, що «думка барона Гакстгаузена про патріархальний характер нашої сільської общини не знаходить собі виправдання в історії» [294, с.57-58].

Далі Б.М.Чичерін обґрунтував десять аргументів нагальної необхідності ліквідації кріпосного права: загальноісторичний, економічний, державний, моральний, національний, географічний, освітній, адміністративний, внутрішньої стабільності та зовнішньої безпеки. У 1855-1856 рр. вчений переконував уряд у тому, що Росія є європейською країною і розвивається у відповідності до загальноісторичних законів і що її неминучо чекають ті ж громадсько-політичні, соціальні та економічні перетворення, які вже здійснено західними державами. [320, с.58, 63]. «Хода російської історії складає досить чудову паралель з історією Заходу, – узагальнював він ці думки у докторській дисертації дещо пізніш. – Росія є країною європейською, яка не виробляє невідомих світові принципів, і розвивається, як і інші, під впливом пануючих у новому людстві сил» [298, с.523]. І якщо Європа, на думку автора, вже відмовилась від кріпосництва, то і Росія змушена як можна скоріш зробити те ж саме, щоб не відставати від неї. «Щоб не бути державою напівварварською», їй необхідно усунути «установлення старезне, несправедливе і шкідливе», цілковито несумісне з новими умовами життя [296, с.130-131, 138].

Вчений переконував уряд та громадськість у тому, що Росія досягла необхідної зрілості для нагального вирішення посталої історичної задачі. Він підкреслював, що «питання це досягло у нас такого ступеня зрілості, що вирішення його перетворилося на нагальну необхідність» [296, с.171]. На глибоке переконання вченого, зволікання з вирішенням цієї важливої для країни проблеми не тільки не дозволить Росії далі успішно розвиватися, але й ще більше загострить ту кризову ситуацію, у якій вона перебуває. «Як тільки народ визрів для певного ступеня громадського розвитку, – констатував Б.М.Чичерін, – як тільки старі форми побуту виявились не відповідними до нових ідей, прагнень та потреб, так необхідно негайно приступити до їх зміни. Інакше відчується розлад у всіх

кінцях суспільства, і чим більше зволікатимуть з вирішенням питання, що тяжіє над народом, тим цей розлад виявиться більш чутливим» [296, с.129].

Економічний аргумент необхідності ліквідації кріпосного права вчений розглядав у зв'язку з проблемами внутрішнього господарського розвитку країни та зовнішньоекономічних стосунків. Він вказував на те, що кріпосне право гальмує економічний розвиток країни, оскільки селяни не зацікавлені у кінцевому результаті виробництва. «Тільки вільна праця, – наголошував він, – тільки діяльність, що має пружиною особисту вигоду, здатні значно зрушити промисловість, а це кріпосне становище, навпаки, – вбиває будь-яку працю і будь-яку діяльність» [296, с.136].

Дослідник висловлював думку, що увесь сучасний світ вже переконався у такій аксіомі. «Відповідно до загального вчення економістів, – доводив Б.М.Чичерін, – за незмінним визнанням всесвітньої практики одна лише вільна праця може дати справжній розвиток промисловим силам народу» [300, с.491]. Саме таким чином Б.М.Чичерін аргументував економічну доцільність нагальної заміни вкрай неефективної уярмленої праці працею вільною. «Праця кріпосної людини, – продовжував він, – може переважати хіба що працю напівдикого азійського варвара, який живе і працює у сучасних умовах з безперервними спонуканнями до діяльності та розвитку» [296, с.138].

Вчений закликав уряд та помісне дворянство нагально приступити до звільнення селян з метою економічного відродження країни, переконуючи їх у тому, що отримана свобода перетворить сільських трудящих на успішних підприємців, для чого вже існують відповідні умови. «Якщо ви бажаєте, щоб російський мужик виявився більш діяльним, – підкреслював дослідник, – необхідно, перш за все, зняти з нього кайдани, і за умови більшого і більшого розвитку промисловості, за покращання побуту, за удосконалення шляхів сполучення, він сам собою усвідомить свої вигоди і своїм розумом та кмітливістю не відстане від інших в удосконаленні землеробства» [296, с.140].

Б.М.Чичерін стверджував, що звільнення селян надасть вигоди і помісному дворянству. За його висловом, кріпосний характер праці позбавляє поміщика підприємництва, «промислового духу», який породжується розрахунком, що складає «першу умову будь-якого промислового підприємства» [296, с.140]. Поміщик не може підрахувати вигоди чи втрати у своєму маєтку. Без розрахунку ж, чим обертається кріпосницька обробка полів, російське землеробство залишається на постійно примітивному рівні розвитку, «у дитячому становищі». «І не дивно, що від цього страждає добробут самих поміщиків, – підбивав підсумок автор. – Більша частина їх зубожіла або живе під тиском боргів, які вони сплачують з величезними труднощами, не дивлячись на те, що державні кредитні установи беруть цілком помірні для Росії проценти. Якщо вникнути у причини цього явища, то побачимо, що воно впливає найбільшою мірою з кріпосного становища» [296, с.143].

На переконання Б.М.Чичеріна, кріпосницька система була несумісною і з розвитком зовнішньоекономічних зв'язків Росії. Для ефективного конкурентного протистояння іншим країнам необхідні могутні матеріальні засоби, здорові фінанси, багатство взагалі, яке накопичується народом. Однак, на думку вченого, одне лише кріпосне право, без інших стримуючих розвиток Росії чинників, робить її нездатною змагатися з західними державами. «Людина, якій зв'язали руки та ноги, – підкреслював він, – не може впоратися з людиною, що користується вільними рухами усіх членів» [296, с.131].

«Точно так же мало можна виправдати кріпосне становище і з точки зору державної», – розпочинав вчений мотивувати черговий аргумент – «державний», підрозуміваючи під ним систему урядової влади [296, с.134]. Він вважав, що за умови збереження кріпосницьких стосунків уряд вже не зможе виконувати свої обов'язки щодо захисту прав та інтересів усього народу. Досягнення ж такого положення, на думку, вченого, і має складати задачу уряду. «Для цього встановлюється влада, – уточнював він, – яка є владарюванням цілого над частковим» [296, с.134].

Б.М.Чичерін писав, що народ самим своїм життям складає «самобутню ціль» і саме для нього запроваджується уряд з його єдиним завданням – всемірно сприяти народному благу. «Народ є саме суспільство, – наголошував дослідник, – для якого й існують усі державні установи» [320, с.70]. Поміщик-кріпосник, на думку вченого, виявляється приватною особою і не має якихось державних обов'язків. Однак кріпосника наділено необмеженою владою над іншими людьми, якою він користується виключно у своїх особистих інтересах та для отримання власних зисків, що наносить шкоди державі. Такого положення не може терпіти жоден освічений уряд. «Підпорядкування одного стану іншому, – продовжував він свої міркування, – розбешує і громадське і приватне життя, перешкоджає всілякому їх покращанню, спотворює народний характер і паралізує усі державні сили, як матеріальні, так і моральні» [296, с.160]. За словами вченого, кріпосне право, виявляючись «одним з найогидніших та нелюдських установлень у державі», підірвало сили народу і усі підвалини громадського життя, призвело до розтління державного організму, що охопило його з усіх боків [320, с.51, 108].

Він переконував у тому, що одна людина не повинна складати приватну власність іншої, яка може свавільно позбавити її власності, сімейства, навіть батьківщини, піддати численним стражданням, може «продати її, як худобу, як річ, котру цінять лише за прибутковість, хоча, як ніби то у насмішку, вона називається людською душею» [296, с.132]. Украй аморальним Б.М.Чичерін вважав і те, що до цього обурливого і нелюдського державного установлення кріпосники звикли і відносяться до нього як до самої звичайної справи. На переконання вченого, влада над людиною належить лише державі і у відповідності до закону. Будь-яке ж приватне підданство є порушенням державних прав, «воно суперечить і моральному почуттю і справедливості і громадській користі..., хоча усі

громадяни повинні однаково користуватися благами громадського життя» [320, с.118].

Б.М.Чичерін обурювався тому, що дворяни вважали людей нижчих станів тваринами «абсолютно іншої породи, ніж вони самі», і доходив висновку: «Занадто безрозсудна та шкідлива для громадського побуту дворянська пиха має коріння у кріпосному праві» [296, с.159]. Поміщик, змушуючи селян до праці на себе, постійно застосовує насильство, що призводить до падіння моральності не тільки в народі, але й серед пануючих прошарків. «Застосування лозини, – констатував Б.М.Чичерін, – призводить до жорстокості звичаїв, яка складає у нас повсюдне явище. Людину, яка звикла розправлятися палицею зі своїми кріпосними, тяжко стримати від подібного обходження і з вільними людьми» [296, с.159]. Таким чином, дослідник доходив висновку, що кріпосне право є аморальним і перешкоджає подальшому розвитку Росії «на шляху здійснення правди та добра, як одвічний докір тим, хто творить несправедну справу» [296, с.157].

Б.М.Чичерін, аргументуючи необхідність ліквідації феодального рабства, розвінчував і твердження кріпосників про ніби то вроджену лінивість російського мужика, як його національну генетичну властивість. Заперечуючи ці твердження, Б.М.Чичерін доводив, що саме рабство, жорстокість та несправедливість у зверненні до працівника, систематичне його пограбування зробили мужика лінивим, лукавим, прихованим, недбалим [296, с.139, 160]. На думку вченого, людина всупереч своєму бажанню впадає в ліню та апатію, коли протягом багатьох століть вона відчувала постійний гніт, коли вона позбавлена будь-якої власності, свавіллям іншої особи позбавлялася плодів багатолітньої діяльності. Феодальний раб розумів, що необхідний для попередження голодної смерті мінімум засобів він здобуде і найлінивішою працею, у той час як старання на роботі неминухо і завжди обертається для нього втратою. І вчений знову закликав кріпосників та уряд: «Якщо ви хочете, щоб російський мужик виявився діяльним, необхідно, перш за все, знати з нього кайдани» [296, с.139].

На думку Б.М.Чичеріна, скасування кріпосного права відкриває можливість освоєння нових земель та піднесення добробуту народних мас. Вчений не міг зрозуміти, як за наявності широченних плодородних земель населення Росії залишається бідним. І тут він використовував метод порівняння Росії зі Сполученими Штатами Америки, Вчений звертав увагу на те, що у США, де праця була вільною і спостерігалася масова освіченість, промисловість розвивається у небачених масштабах і дивовижними темпами, населення зростає швидкіш, ніж у всьому останньому світі, швидко заселяються величезні простори, «ніби за допомогою чудес від океану до океану простягаються залізниці, у пустелях виникають процвітаючі міста, з невірогідною швидкістю зростають капітали і добробут розлито по усіх класах народонаселення» [296, с.144]. «А тому, – доходив він чергового висновку, паралельно розглядаючи і

освітній аргумент, – ми хочемо, щоб і у нас освіченість просувалася уперед, щоб і у нас заселялися простори, виникали широкі міста і землеробство досягло процвітаючого становища, то першим кроком до цього повинно бути звільнення селян» [296, с.144].

Кріпосне право, на думку Б.М.Чичеріна, виявляється перешкодою і на шляху здійснення будь-яких інших адміністративних перетворень, удосконалення громадських установ, здійснення реформ у системі державного управління тощо. Воно не дозволяє встановити правильну фінансову систему, здійснити правильну рекрутську повинність, ані підвищення солдатів до офіцерських чинів, ані скорочення терміну служби. Кріпосна система перешкоджає уведенню необхідної для освіти народу свободи книгодруку, реформуванню судових установ, громадянського та кримінального законодавства, ухваленню заходів для ефективного розвитку промисловості, народної освіти і таке інше. «Всюди перед нами, перш за все, постане кріпосне становище», – стверджував дослідник [296, с.156].

Далі Б.М.Чичерін обґрунтовував аргумент внутрішньої стабільності Росії. Він підкреслював, що питання про кріпосне право відноситься до числа «пекучих соціальних питань, що вимагають неминучого вирішення, яке не терпить жодних зволікань та прогаяння». «Чим більше зволікатимуть з вирішенням питання, що висить над народом, – констатував вчений, – зіштовхнення протилежних інтересів буде все більше і більше ворожим... і тоді спалахне боротьба небачена і нечувана: один клас повстане проти іншого і новий порядок омиється у кривавій купелі» [296, с.130]. Б.М.Чичерін говорив про реальну можливість повторення пугачовщини у незрівняно більших масштабах та жорстокості. За його словами, в Росії накопичилося так багато гострих протиріч, що зволікання з вирішенням селянського питання може не обмежитися одними заворушеннями та непокорою, а «призведе нас до однієї з найстрашніших революцій, які тільки мали місце в історії людства» [296, с.212].

Нарешті, Б.М.Чичерін вказував на можливу страшну перспективу країни: поневолення її зовнішнім загарбником через байдужість кріпосного населення до її долі. Він писав, що після Вітчизняної війни 1812 р. «стосунки поміж поміщиками та кріпосними значно змінилися» і у випадку проникнення зовнішнього ворога у глибину просторів Росії кріпосне селянство «вже не так покійно піде на битву за своїми панами» [296, с.170-171]. Він доходив висновку, що в умовах офіційної брехні на всіх рівнях управління, тотальної розбещеності чиновництва, повсюдного казнокрадства «поступово розтлівав державний організм», кріпосницька «урядова система підточила могутність Росії» і тепер у ній «немає ані людей, ані засобів боротися з зовнішніми ворогами» [320, с.51]. Підбиваючи підсумок, дослідник зазначав, що у боротьбі з зовнішніми ворогами «усі наші зусилля залишаються марними за того знівечення, що розповсюдилося навкруги», – тобто через кріпосництво [320, с.52].

Б.М.Чичерін переконував, що кріпосництво складає комплексне, системне гальмо на шляху нормального розвитку. «Куди б ми не звернулися, – заявляв він, – ніде кріпосне право не знайде собі виправдання. Ми бачимо, що воно і аморальне, і суперечить державному порядку, і шкідливе матеріальному добробуту народу» [296, с.147].

Вчений прагнув переконати читачів у нагальній необхідності ліквідації цього гальма на шляху до прогресу. «Кріпосне становище є вірига, – завершав він думку, – яку ми тягнемо за собою і яка приковує нас до одного місця, у той час як інші народи невпинно рвуться вперед. Без знищення кріпосного становища неможливо вирішити жодних питань, ані політичних, ані адміністративних, ані громадських. Куди не звернися, всюди воно виникає як непереборна перешкода, як клеймо, що лежить на усіх громадських і державних стосунках» [296, с.131]

§ 2. Особливості чичерінської програми скасування кріпосного права

Дорадянський історик О.О.Корнілов підкреслював украй важливу, на наш погляд, особливість здійснення селянської реформи в Росії. «Скасоване 19 лютого 1861 р. кріпосне право, – писав він у своїй монографії 1905 р., – стояло у повному протиріччі з ідеями свободи та рівності, які почали проникати у передові кола російського освіченого суспільства після французької революції і особливо після наполеонівських воєн» [123, с.101].

Розвиваючи далі свою думку, автор констатував, що О.Радіщев, М.Тургенєв, більша частина декабристів, що були першими прихильниками звільнення селян у Росії, «вимагали скасування кріпосного права в ім'я прав людини та громадянина» [123, с.101]. Однак офіційні кола, що практично втілювали в життя задуми реформи, вирішили проблему інакше. «Члени редакційної комісії..., – уточнював О.О.Корнілов, – виходили... не з декларації прав людини та громадянина... Чим сильніше прагнули вони захистити селянина від свавілля колишнього його пана-вотчинника, тим необхідніше здавалося їм поставити його під опіку чиновника» [123, с.100-101].

Б.М.Чичерін, поряд з вимогою скасування кріпосного права, пропонував свій власний перелік необхідних для ліквідації рабства заходів. Виходячи з того, що землеробство в Росії складає найголовнішу, «виняткову основу державного господарства» а землеробський стан охоплює три чверті усього народонаселення, він прагнув «вказати на основні принципи, якими освічений уряд міг би керуватися у вирішенні цього питання і вивести з них ті постанови, які найкращим чином можуть

сприяти досягненню бажаної мети» [296, с.71, 179]. Отже, Б.М.Чичерін звертався зі своєю програмою перетворень не тільки до громадськості, але й до влади.

У цій програмі вказувалось на можливість звільнити селян-землеробів (не дворових) за допомогою трьох способів. Перший з них передбачав законодавче скасування кріпосної системи і звільнення селян без землі. Селянські наділи переходили у повне володіння поміщика, а селяни перетворювалися на вільних робітників. Другий спосіб передбачав втілення в життя в загальноросійських масштабах «положення про зобов'язаних селян та про інвентаріїв» – Указу від 2 квітня 1842 р. та Інвентарних правил від 29 грудня 1848 р. [188, с.458; 84, с.828]. Нарешті, третій спосіб – надання селянам права викупу у поміщика землі, яку вони обробляють, і «таким чином перетворити їх на вільних хліборобів, повних власників своїх земельних ділянок» [296, с.175].

Аналізуючи перший спосіб, автор стверджував, що без землі селянин опуститься у тотальне злидарство [296, с.179]. Окрім того, двадцять два мільйони кріпосних селян небажано і дуже небезпечно «пустити з торбою», відірвати від землі, яка їх годує, від домашнього вогнища і жбурнути їх долю випадковостям найму і усім забаганкам поміщиків. «Такий захід, – наголошував автор, – підірве усі підвалини державного добробуту та могутності, що тримається переважно на землеробському класі, і викличе у державі таке бродіння, з яким тяжко буде впоратися» [296, с.180]. На переконання Б.М.Чичеріна, двадцять два мільйони насильницьки відірваних від землі людей, з якою вони зросли усією своєю сутністю, «без сумніву не залишаться спокійними» [296, с.180]. А тому влада і має найбільше боятися саме такої безземельної і не прив'язаної до певного місця багатомільйонної маси, а, відповідно, і не допустити її виникнення.

Б.М.Чичерін відкидав і другий спосіб, вважаючи, що він не ліквідує, а лиш видозмінює кріпосницьку систему, будучи націленим на «заміну довільних стосунків законними» [296, с.182]. Так, поміщик позбувся б права «зводити» селян із землі, переводити їх на інші землі, переводити у дворянство, віддавати на сторонні роботи, відправляти у заслання та віддавати у рекрути, карати за провини, що не стосуються поміщицьких інтересів, забороняти вступ до шлюбу тощо. [296, с.190-191]. Одна підвалина попередніх стосунків не змінювалась. «Земля залишається довічною і невід'ємною власністю поміщика, – пояснював вчений, – селянин же перетворюється на її довічного володаря і за право користування відбуває поміщику різні встановлені законом чи визначені договором повинності чи сплачує йому певний чинш» [296, с.181].

Вчений виступав за здійснення третього способу ліквідації феодального рабства, стверджуючи, що він «полягає у викупі селянами тих земель, на яких вони сидять» [296, с.198]. Переслідуючи мету забезпечення політичної стабільності та економічного розквіту країни, Б.М.Чичерін закликав і переконував владу наділити селян приватними ділянками землі.

«Власник, – підкреслював він, – завжди побоюючись за своє майно, більш усього боїться заворушень. Особливо поземельні власники, будучи усім своїм єством прив’язані до землі, люблять стосунки стійкі і незмінні. Вони складають найбільш консервативний елемент, який тільки можна придумати, а тому і держава, яка шукає стійких установ, повинна нерозривно пов’язати свої інтереси з інтересами якнайбільшого по можливості числа поземельних власників» [300, с.213].

Б.М.Чичерін не тільки доводив необхідність наділення селян землею, але й у таких розмірах, які б забезпечили добробут Росії. «Багатство кількох сот тисяч людей, – пояснював він свою думку, – не може йти у паралель з добробутом 22 мільйонів підданих, які несуть на собі більшу частину державних тягарів і несправедливо підпорядкованих вищому стану» [296, с.202]. Автор вказував, що коли уряд зможе зрозуміти користь держави, яка витікає з такого підходу до вирішення питання, «він зможе втілити цей захід в життя навіть із значною втратою для поміщиків» [296, с.202].

Б.М.Чичерін розумів, що наділення селян землею у достатніх розмірах зачепить інтереси дворянства, а тому, на його думку, землю селяни повинні викупити [296, с.221]. Він розумів і те, що здійснення реформи на користь селян за рахунок дворянства обернулось би не тільки серйозним розладом усього аграрного сектору російської економіки, але й викликало б тотальний активний опір усього поміщицького класу перетворенням. Він паралізував би усю державну машину, оскільки в Росії виключно дворянство складало вищу, середню і нижчу громадянську адміністрацію, увесь офіцерський корпус країни і монополю формувало її громадську думку [296, с.208].

Вихід з цих суперечностей Б.М.Чичерін вбачав у добровільній угоді поміщиків та селян щодо визначення розмірів земельних ділянок. Він виступав за викуп садиби та польового наділу окремими особами, а не «миром» вважаючи, що общинна організація, яка виникла як результат запровадження кріпосного права, підлягає ліквідації разом з рабством. Одночасно він стверджував, що в умовах Росії селяни не зможуть викупити землю без сторонньої допомоги. А тому необхідно надати їм урядової допомоги запровадженням позикової каси. Він виступав прихильником вирішення селянського питання за допомогою рішучих, твердих та енергійних дій влади у стислий термін. «Здійснювати поступово та боязливо один захід за іншим, – підкреслював вчений, – ні до чого не призведе. Це тільки дратує людей, нікого не задовольняючи і встановлюючи фальшиві стосунки між станами» [296, с.225]. На переконання Б.М.Чичеріна, особисті свободи селянам належало надати без будь-якої винагороди [300, с.497].

Б.М.Чичерін розумів, що під час вирішення такого велетенського за своїми масштабами та сутністю питання необхідна обережність, яка, за його словами, має полягати у зрілому обговоренні інтересів тієї і іншої сторони і примирення їх у дусі справедливості та громадської користі. Він

переконував у необхідності нагального введення інвентарій, тобто встановлення законом «нових і визначених прав та обов'язків» селян на перехідний період, величини земельних ділянок і ухвалення добровільних договорів між селянами та поміщиками. На переконання дослідника, після подібних заходів питання має вирішитися остаточно і без значних труднощів [296, с.225-226].

Б.М.Чичерін подав урядові власний проект скасування кріпосного права, який відображав зміст усіх його опублікованих за кордоном і в Росії праць з цього питання. Його найважливішою особливістю, навіть за словами найбільш пристрасного та прискіпливого критика М.О.Цаголова, була вимога наділити селян тією землею, на якій вони сиділи, без будь-яких урізок, а також повної ліквідації сільської общини [238, с.277]. М.С.Баграмян, вивчивши в архівах понад триста поданих урядові записок з пропозиціями ліквідації феодального рабства, називав «найзначнішими ліберальні проекти та записки К.Д.Кавеліна та Б.М.Чичеріна, які були широко відомими у другій половині 50-х років» [3, с.21]. Слід зазначити, що до М.О.Цаголова, а потім і М.С.Баграмяна про проект Б.М.Чичеріна не згадував жоден радянський історик. «В історичній літературі і в окремих монографіях, – писав М.С.Баграмян, – найчастіше наводяться посилання на поміщицькі записки та проекти О.М.Унковського, К.Д.Кавеліна, О.І.Кошелева, Ю.Ф.Самаріна та інших» [3, с.20].

Після жовтня 1917 р. О.М.Унковський користувався особливою популярністю у статтях, монографіях, вузівських та шкільних підручниках, у дисертаціях та довідковій літературі. Його було «піднято на щит» радянськими дослідниками через згадування його імені В.І.Леніним поряд з іменами О.І.Герцена та М.Г.Чернишевського [202, с.145; 145, с.61]. К.Д.Кавеліна ж, навпаки, В.І.Ленін відносив «до того холуйського, підлотного брудного та звіриного лібералізму», який, на його переконання, складав смертельну небезпеку для революції, і додавав, що він (*Кавелін – О.З.*) є «одним з найгідкіших типів ліберального хамства» [152, с.257-259]. Характерно, що радянські історики, згадуючи ім'я К.Д.Кавеліна, цитували дану йому В.І.Леніним характеристику, і при тому навіть не пробували хоча б побіжно обмовитись, у чому ж полягали оті підлота та хамство.

У зв'язку з цим, для виявлення того чи іншого ступеня реакційності, чи, навпаки, радикальності, а також практичної значимості чичерінської програми скасування кріпосного права, природно постає, на наш погляд, необхідність її порівняння з програмами О.М.Унковського, К.Д.Кавеліна, а з іншого боку, співставлення їх з вимогами революційних демократів. К.Д.Кавелін, як і Б.М.Чичерін, вимагав у своєму проекті надання селянам за викуп тих земельних наділів, якими вони користувалися до реформи, та безоплатного особистого звільнення [95; 96; 99; 100]. Що ж стосується обґрунтування нагальної необхідності ліквідації кріпосного права, то тут К.Д.Кавелін далеко відставав від свого учня, висуваючи лише економічний аргумент та небезпеку революційного вибуху [96, с.27, 29, 31-33]. Радикальною відміною проекту К.Д.Кавеліна був його пристрасний захист

сільської общини. У зазначених вище працях і в спеціально присвяченій цьому питанню статті «Общинне володіння» вчений заявляв у 1859 р., що жодне заперечення супроти «миру» не витримує критики [102, с.286].

Відповідно до висновку І.П.Попова, О.М.Унковський «грунтовно вивчив проект К.Д.Кавеліна» про скасування кріпосного права, найважливіші положення якого і склали ядро його власної записки [202, с.138]. «Точка зору Унковського, – констатував П.О.Зайончковський, – була за своєю суттю ідентичною проекту Кавеліна» [70, с.95]. «В основі проекту Унковського, – писала академік М.В.Нечкіна, – лежали викладені К.Д.Кавеліним в просторій, написаній ще у 1855 р. записці, яка широко розповсюджувалась у рукописних списках, принципи. Це була найбільш «прогресивна» поміщицька точка зору» [93, с.395]. До цього слід додати, що О.М.Унковський, як і К.Д.Кавелін, у рівній мірі захищали сільську общину, старанно обгрунтовуючи необхідність її збереження після скасування кріпосного права [229].

Що ж стосується вимог революційних демократів, то вони також не відзначалися скіль-небудь помітною радикальністю або особливим мотивуванням. О.І.Герцен у 1855, 1857 та 1858 рр. вимагав «звільнення селян з землею», «звільнення слова від цензури, звільнення селян від поміщиків, звільнення податного стану від побиття» [24, с.312; 28, с.358; 50, с.197]. «Навіть «Колокол» у 1858 р., – справедливо зазначав М.І.Йорданський, – обмежував свою програму звільнення селян з землею, яку вони обробляють, скасуванням попередньої цензури, таємного слідства, безгласного суду та тілесних покарань» [86, с.35].

Радикалізм вимог М.Г.Чернишевського, за свідченням історика О.О.Корнілова, також не йшов далі того, що він опублікував у квітні 1858 р. у «Современніку» «проект Кавеліна, що ходив по руках і був добре відомий урядові. У проекті говорилось про викуп, що тоді не відповідало планам уряду» [123, с.203]. Опублікована у 1860 р. у «Голосах з Росії» стаття М.О.Серно-Соловйовича з революційною програмою також формулювала вимогу у трьох словах: «звільнення селян з землею» [222, с.132]. При цьому видавці у передмові до праці підкреслювали, що якщо б редакційні комісії прислухались до порад автора статті, то в Росії було б СПРАВЖНЄ, а не удаване звільнення селян [222, с.133]. За словами ж О.О.Корнілова, у записці Серно-Соловйовича висловлювалась «думка тогочасної передової частини суспільства» [126, с.211].

Не відрізнялися помітною радикальністю і ставлення революційних демократів до селянської політики царизму у другій половині 50-х років ХІХ ст. В історичній літературі описано ентузіазм, що охопив ліберальну інтелігенцію у 1856-1857 рр. у зв'язку з діями Олександра ІІ з підготовки скасування кріпосного права. Тріумфування не обійшло стороною і О.І.Герцена з М.Г.Чернишевським. Лондонський вигнанець письмово звертався до нового російського царя і у своїх зарубіжних публікаціях відкрито висловлював захоплення його діями [38; 36; 48]. «Ім'я Олександра ІІ відразу ж після оприлюднення рескриптів

приналежить історії, – писав О.І.Герцен у «Колоколі» 15 лютого 1858 р. з приводу царського рескрипту про скликання дворянських комітетів для визначення умов скасування кріпосного права (20 листопада 1857 р.). – Коли б його царювання завтра ж закінчилося – все рівно, початок звільнення селян зроблено НИМ, прийдешні покоління цього не забудуть... Нехай же він завершає розпочате, нехай повний вінок закриє його корону... Гнила, своєкорисна, ненажерлива протидія закостенілих поміщиків, їхнє вовче виття – не страшно, що вони можуть протипоставити, коли проти них влада і свобода, освічена меншість та громадська думка. Ти переможеш, Галілеяніне». [48].

Ці слова спростовують ленінську тезу про реформу 1861 р. як побічний продукт революційної боротьби. Саме тому В.І.Ленін гнівно засудив герценівські «незліченні підсолоджені листи у «Колоколі» до Олександра II Вішателя, яких не можна тепер читати без огидливості» [152, с.259]. Як зазначав О.О.Корнілов, «безмежним оптимізмом» з того ж приводу був охоплений і М.Г.Чернишевський. «Нинішньому читачеві тяжко повірити, – пояснював дослідник на початку ХХ ст., – що Чернишевському належать ті екзальтовані рядки на адресу Олександра Миколаєвича, які ми зустрічаємо у тогочасних його «Примітках про журнали» [123, с.31-32; 250, с.81].

Постає ще одне питання: чи можна хоча б деякою мірою виявити ступінь впливу Б.М.Чичеріна на підготовку та здійснення селянської реформи 1861 р.? На наш погляд, для самого підходу до вирішення такого питання слід було б уточнити, як ставилося самодержавство до реформи і до ліберальних проектів ліквідації феодального рабства. Факти свідчать, що необхідність скасування кріпосного права була ясна царям задовго до Кримської війни, коли, за словами Л.М.Іскри, могутність Росії не підлягала сумніву [88, с.81]. І дійсно, підійти до вирішення цієї проблеми без успіху пробувала Катерина II, часткові заходи здійснювали її син Павло та онук Олександр I, а також Микола I. «Імператором Миколою Павловичем, – зазначав дорадянський історик селянської реформи І.І.Іванюков, – було запроваджено до 1848 р. послідовно сім таємних комітетів для обговорення питання про знищення кріпосного права і головою одного з цих комітетів був... імператор Олександр II» [83, с.359].

Всупереч традиційній думці, Олександр II не йшов на поводу сановників у вирішенні проблеми здійснення селянської реформи, а був переконаним прихильником скасування кріпосного права. П.П.Семенов-Тянь-Шанський, якому «більше, ніж будь-кому іншому, було ясно, яку роль кожен з головних діячів доби звільнення відігравав у вирішенні селянського питання», підкреслював, що ані супротивники, ані захисники перетворень «абсолютно не усвідомлювали, що уся ініціатива великої справи належала самому Государю, який показав при цьому стійкість, котрої не чекали у ньому знайти» [221, с.289]. П.П.Семенов-Тянь-Шанський продовжував, що не сановники взагалі і не Я.І.Ростовцев, зокрема, «надихали «Государю ідеї звільнення селян, а що, навпаки,

Государь, задумавши це звільнення за власним глибоким почуттям і власною ініціативою, знайшов у Ростовцеві... готову з ентузіазмом допомагати Государю усіма силами свого розуму та своєї душі особу» [221, с.289].

Дорадянські історики селянської реформи, що оперували «найбільш безперечними документами», справедливо констатували, що дворянство у своїй основній масі, більшість усіх губернських дворянських комітетів і більша частина вищих урядових кіл країни виступали проти повного скасування кріпосного права і особливо впертий опір чинили наданню селянам земельних наділів [221, с.48; 62, с.121, 124; 83, с.172, 360, 363]. Однак питання було вирішено компромісно, що виявилось беззаперечною заслугою Олександра II, який особисто підбирав кадри виконавців його волі і спрямовував їх діяльність. «Не дивлячись на протидію більшості вищого уряду радикальному перетворенню сільського побуту, – писав з цього приводу І.І.Іванюков, – укладання законопроекту потрапило до рук людей, що вважали за необхідне покінчити з кріпосним правом», тому що погляди Государя «на задачі перетворення були ширшими, ніж погляди та бажання більшості вищого уряду» [83, с.363, 365].

Перший голова Редакційних комісій Я.І.Ростовцев, за дорученням царя, формував їх «з людей самостійного образу думок і незалежного характеру» і, за словами І.І.Іванюкова, «є досить визначним фактом те, що таку велетенську, важку задачу, що визначає епоху, в силу необхідності, було вилучено з рук міністрів і передано другорядним чиновникам і ліберальним членам губернських комітетів... Сила подій змусила шукати людей і залишити на час табель про ранги» [83, с.361]. І дійсно, міністерство внутрішніх справ надсилало до губерній запит: вказати, які з поміщиків мають репутацію «ліберала», «червоного», з метою викликати їх до редакційних комісій» [83, с.361]. В остаточному результаті «комісія блищала талантами, розумом, знанням, широтою поглядів» [83, с.366].

Дорадянські і окремі радянські історики писали, що люди, які практично вирішували долю селянської реформи, були виховані на ліберальній літературі 50-х років, а нерідко і самі складали проекти ліквідації феодального рабства [221, с.19-20, 27; 62, с.121, 127, 164;123, с.30-31; 83, с.17, 114, 141, 146, 360, 366; 207]. До їх числа, перш за все, належали учасники петербурзького гуртка ліберальної інтелігенції М.О.Мілютін, Д.О.Мілютін, О.П.Заблоцкий-Десятовский, князь В.О.Черкаський, проекти яких віддзеркалювали основні і принципові положення написаної у 1855 р. К.Д.Кавелінім статті про кріпосне право [221, с.19-20; 207]. «Під час обговорення цього питання, – уточнював П.П.Семенов-Тянь-Шанський, – у колі кращих людей столичної інтелігенції, які співчували К.Д.Кавеліну, йому безперечно належить першість у встановленні принципу земельного, а не безземельного звільнення селян. Вказівка на те, що цього можна досягти тільки шляхом урядового викупу селянських наділів, належить К.Д.Кавеліну і складає його безсмертну заслугу в історії великої епохи» [221, с.19].

Факти свідчать, що ліберальна література здійснювала певний вплив і на Олександра II. Можливо саме тому «першим розпорядженням» утвореного у січні 1857 р. Таємного комітету під головуванням самого імператора стало утворення «бібліотеки» з матеріалів «про устрій поміщицьких селян», що зберігалися у міністерстві внутрішніх справ, а також зі статей, записок та проектів, «які в той час ходили у рукописах по руках і з яких найкращими були проекти Кавеліна, Кошелєва та Ю.Самаріна» [83, с.16]. О.О.Корнілов зазначав, що «деякі з цих статей були, без сумніву, прочитані Олександром і справили на нього досить сильне враження» [123, с.31]. З утворенням у березні 1859 р. Редакційних комісій для розгляду губернських проектів і опрацювання основного проекту звільнення селян знову було дано найвищі розпорядження щодо комплектування «наскільки можливо повної бібліотеки книг, статей, брошур та журналів, що стосуються селянського питання» [83, с.146].

Поряд з зібранням проектів здійснення реформи, що розповсюджувалися по руках, із-за кордону було виписано близько 600 творів на іноземних мовах, у яких мова йшла про особливості звільнення селян у західних країнах. Редактори вітчизняних журналів зобов'язувались надсилати до цієї бібліотеки по 100 відтисків усіх статей щодо селянської справи, що до них надходили, а з третього відділення поступав екземпляр «Колокола» [83, с.146]. Я.І.Ростовцев націлював членів Редакційних комісій і з «Колоколу» «брати до уваги усе, що тільки може бути корисним і застосованим у виправленні наших праць і удосконалення проекту положень... Що вам за справа до особистостей. Хто б не сказав корисне, ми повинні скористатися» [83, с.146].

Як видно, Олександр II свідомо прагнув зрозуміти сутність основних напрямків громадської думки і за її допомогою визначити найбільш раціональний шлях здійснення реформи. І якщо ухвалена у листопаді 1857 р. перша урядова програма перетворень сільського побуту виходила тільки з інтересів дворянства, то її новий варіант, що виник у грудні 1858 р., враховував вже і інтереси селян. Немає сумніву у тому, що зміна курсу була обумовлена впливом ліберальної громадської думки. «Наприкінці 1858 р. змінюється урядовий план перетворення сільського побуту, – констатував І.І.Іванюков, – і змінюється у вказаному літературою напрямку... Були необхідними: освічений розум і щире переслідування загального блага. Ці два елементи внесла література у обговорення питань перетворення і тим надала селянській справі велику послугу» [83, с.141].

Ліберальна література другої половини 50-х років, що формувала громадську думку, справляла вплив і на роботу дворянських комітетів та Редакційних комісій. Як зазначав Г.О.Джаншієв, свідомого прагнення «звільнити селян не було у жодній губернії» [62, с.123]. В цих умовах використане Олександром II узгодження громадської думки з діяльністю реформаторів принесло свої плоди. «Завдяки цьому, – підкреслював І.І.Іванюков, – світлі думки, які висловлювалися в літературі..., могли знайти собі відбиття в губернських комітетах» [83, с.366]. Олександр II, за

власним міркуванням корегуючи процес опрацювання основного проекту реформи, спираючись на громадську думку, що формувалася ліберальною літературою, просував і своїм авторитетом підтримував рішення ліберальних меншостей губернських комітетів. «Велику користь принесли редакційній комісії проекти меншостей у губернських комітетах і надруковані в журналах статті з селянського питання, – стверджував І.І.Іванюков. – Комісія не тільки розвивала у деталях основні задачі реформи, як їх висловлювали література та меншості у губернських комітетах, але й нерідко здобувала з проектів меншостей губернських комітетів та журнальних статей аргументи для обґрунтування своїх постанов. Редакційна комісія стояла на рівні передової російської думки, а це – вища похвала для урядової установи» [83, с.123].

Таким чином, орієнтація Олександра II на сформульовану у другій половині 50-х років ліберальну думку Росії дозволила йому нейтралізувати опозиційну більшість і довести до успішного кінця задуманий план ліквідації феодального рабства. «Виясняється, – доходив висновку Г.О.Джаншієв, – що якщо цю тяжку реформу, яка викликала стільки побоювань та протидій у вищих сферах, було доведено до благополучного кінця, то лише завдяки тій обставині, що уряд йшов рука в руку з меншою, кращою частиною дворянства, а головне, солідарно з ліберально-налаштованою громадською думкою і його виразницею, прогресивною пресою, що палко захищала інтереси народу» [62, с.121].

Таким чином, Олександр II у здійсненні селянської реформи керувався висунутими ліберальною літературою 50-х років ідеями ліквідації феодального рабства і формував кадри реформаторів з вихованих на цих ідеях представників ліберальної інтелігенції, що забезпечило успішне вирішення проблеми. Це непрямо підтверджує, на наш погляд, важливість внеску Б.М.Чичеріна у теоретичне обґрунтування необхідності скасування кріпосного права і його практичного здійснення, оскільки молодий вчений, як видно з попереднього розділу, стояв біля витоків ініціювання та розвитку літературно-ліберального руху другої половина 50-х років XIX ст., висунувся на місце одного з його провідних ідеологів, сформулював цілісну і найбільш передову за своєю прогресивністю та науково-політичним передбаченням програму вирішення означеної проблеми.

Поряд з цим можна навести і свідоцтва, що прямо підтверджують важливу роль Б.М.Чичеріна у підготовці та здійсненні селянської реформи 1861 р. У цьому плані складають певний інтерес зауваження І.І.Іванюкова, який висував за мету своєї монографії «виявити ставлення уряду, дворянства та літератури – оцих трьох діячів у селянській реформі – до перетворення селянського побуту» [83, с.7]. Дослідник розподіляв усі праці з селянського питання на «три категорії». Найважливішою з них він вважав твори, у яких викладалася історія кріпосного права та різні способи його усунення в інших країнах. За словами автора, ці праці переслідували мету «з одного боку, вказати на такі заходи західно-європейських урядів, які корисно було б застосувати; з другого, застерегти наш уряд від

помилкових заходів, що накликали злигодні на інші країни» [83, с.116]. Далі історик, маючи на увазі роль Б.М.Чичеріна у процесі впливу ліберальної літератури на завершення та характер реформи, підкреслював: «Статті з цього питання, які звернули на себе особливу увагу, були: п. Чичеріна «Про французьких селян», що друкувалися в «Атенеї» (1858, № 1-4) та Ю.Самаріна «Скасування кріпосного права у Пруссії» («Сельское Благоустройство», 1858, № 1, 2, 3 та 11)» [221, с.111].

Набагато ширшими були висловлювання з цього приводу «члена-експерта Редакційних комісій від дня їх запровадження» П.П.Семенова-Тянь-Шанського, який «брав досить діяльну участь у законодавчих роботах з укладання законопроекту про звільнення селян» [221, с.111]. П.П.Семенов-Тянь-Шанський вбачав прямий зв'язок між непорушною переконаністю Олександра II у необхідності надання звільненим селянам земельних наділів за викуп, яка виникла у нього у 1858 р., і статтями Б.М.Чичеріна, що виходили у той час друком. Автор спогадів писав, що практичні реформатори «ще з березня 1858 р. визнали непохитність твердо засвоєного ще до утворення Комісій самим Царем-Визволителем принципу: що звільнення селян повинно бути не безземельним, а земельним, і що передані селянам поміщиками за уставними грамотами землі не можуть бути у них відібраними до їх викупу» [221, т.2, с.38]. «У цей же час у березневій книжці 1858 р. журналу «Атенеї», – продовжував свою думку мемуарист, – з'явилась одна з кращих статей російської публіцистики з цього питання, у якій з великою ясністю думок викладалися причини неможливості безземельного звільнення селян у Росії. Стаття ця належала перу одного з найбільш талановитих російських юристів-істориків, професора Московського університету Б.М.Чичеріна..., який був на той час найбільш переконаним прихильником великої справи звільнення селян і одним з найбільш блискучих представників європейської науки в Росії» [221, т.2, с.38].

П.П.Семенов-Тянь-Шанський викладав далі «символ віри» Б.М.Чичеріна, який полягав в усіх опублікованих у 1858 р. в «Атенеї» його статтях стосовно здійснення реформи. Він підкреслював, що до всіх інших доводів необхідності надання селянам приватного «поземельного володіння» як постійної опори їх існування та «їх вільного розвитку... долучаються державні міркування першорядної важливості. Мати народонаселення осідле чи мандруюче, прив'язане поземельним володінням до існуючого порядку чи завжди готове заворушитися внаслідок самої хиткості свого положення – ось подвійна перспектива, яка постає перед нами цієї хвилини, Щодо вибору не може бути сумнівів» [307; 300; 313; 221, т.2, с.38]. Автор підкреслював, що з усіх можливих способів звільнення селян Б.М.Чичерін безумовно обстоював надання їм права «повної власності» на отримані землі. «У цьому відношенні не можна не сказати, – пояснював П.П.Семенов-Тянь-Шанський сутність чичерінської концепції реформи, – що ЛИШЕ ОДНА ВІЛЬНА ВЛАСНІСТЬ може задовольнити економічні та юридичні вимоги народу.

На думку Б.М.Чичеріна, і для поміщиків, і для селян, і для усїєї держави буде вигідно, якщо земля, що відводиться у користування селянам, з плином часу залишиться абсолютно викупленою останніми» (*курсив – С.Т.Ш.*) [221, т.2, с.38].

Семенов-Тянь-Шанський звертав увагу на те, що «Б.М.Чичерін... був одним з перших російських публіцистів, які чітко усвідомлювали, що мета», до якої необхідно прагнути у здійсненні реформи, «полягає не тільки у звільненні праці та в особистій свободі селян, але й у створенні... повної власності» селян на землю, і не тільки шляхом простого, але навіть і примусового викупу [221, т.2, с.39]. Автор відмічав захист Б.М.Чичерінінм «безсумнівного права» селянина на отримання у повну власність усїєї тієї землі, якою він користувався [221, т.2, с.39].

Далі П.П.Семенов-Тянь-Шанський доходив висновку, що Б.М.Чичерін виявив у своїх статтях «як глибоке знання державного права та історії Росії, так і далекоглядний розум» [221, т.2, с.39]. Автор висловив переконання у тому, «що за наявності високих якостей та талантів Б.М.Чичеріна та його палкого співчуття великій справі звільнення селян, його не можна було обійти у підборі діячів з селянського питання і він повинен був потрапити до їх перших рядів» [221, т.1, с.47]. Мемуарист вбачав у Б.М.Чичеріні «найбільш переконаного прихильника особистої свободи усього російського народу і найрішучішого супротивника обов'язкової праці (панщини), який вважав ганьбою для дворянства не тільки вимоги викупу особи кріпосних селян, але навіть будь-якої винагороди (прямої чи непрямої) за втрату панщини» [221, т.1, с.47]. Він дуже жалкував, що молодий вчений не увійшов до складу утворених у березні 1859 р. Редакційних комісій, оскільки він виїхав у закордонну подорож у квітні 1858 р.

Таким чином, існують прямі і непрямі підтвердження важливості внеску Б.М.Чичеріна як у теоретичну підготовку селянської реформи, так і у її практичне здійснення. На наш погляд, викладені вище факти дозволяють стверджувати, що під впливом висунутих вченим аргументів власті усвідомили необхідність наділення учорашніх рабів землею шляхом її викупу та їх безоплатного особистого звільнення. Законодавчі акти 19 лютого 1861 р. передбачали обґрунтоване Б.М.Чичерінінм перетворення земельних наділів, які викупалися селянами, на їх приватну власність, а відтак і ліквідацію сільської общини. Так, стаття 36 Загального положення проголошувала: «Кожен член сільської громади може вимагати, щоб із складу придбаної у громадську власність землі йому було виділено у приватну власність відповідну до долі його участі у придбанні цієї землі ділянку» [185].

Стаття 37 Загального положення пояснювала, що цей принцип розповсюджується не тільки на ті землі, що викупуваються, але й на інші придбані за межами маєтку землі [185]. Стаття 165 Положення про викуп також надавала кожному селянину право особисто викупати свій наділ і вимагати його виділення [186]. «Тим самим общинне володіння

прирікалося на скасування, – підкреслював Б.М.Чичерін, – Положення 19 лютого... не тільки не думало підтримувати общинне володіння, а навпаки, висловлювало положення, яке прямо його заперечувало» [309, с.58]. За словами вченого, селяни вірили, що викуп перетворить общинне володіння на приватну власність на землю, чого, однак, не відбулося. «На жаль, – зазначав він, – пізніш переважили інші погляди. На селян знову почали дивитися як на стан, котрий наділяється землею для відбування повинностей. Статтю 165 Положення про викуп було обмежено згодою миру, що прирівнювалося до її скасування» [309, с.57].

Як з цього видно, пропозиції Б.М.Чичеріна створити цілий клас дрібних земельних власників, які могли б скласти тверду і надійну опору існуючого ладу, як і ліквідації общини, не було реалізовано. Саме за ці пропозиції М.М.Покровський назвав у 1923 р. Б.М.Чичеріна провісником столипінської аграрної реформи [200, с.8]. З М.М.Покровським погоджувався через десять років по тому І.Морозов. «Наділення селян землею як найбільш надійний засіб проти загрозованої соціальної революції, – писав він з цього приводу, – такий саме рецепт пропонувався «освіченим» поміщиком... Звідсіля – політика ліквідації общинного землеволодіння, ставка на індивідуальне куркульське господарство, яка місцями прямо випереджала практику столипінщини» [176, с.139-140]. До цієї думки у 1956 р. приєднувався і М.О.Цаголов, до того ж вбачаючи у ній особливу реакційність позиції Б.М.Чичеріна у вирішенні селянського питання [238, с.285].

Необхідно зазначити, що прогресивність чичерінської концепції скасування кріпосного права характеризувалась ще й такою властивою тільки їй особливістю як поєднання боротьби проти феодального рабства з висвітленням проблем громадянського суспільства. Б.М.Чичерін зачіпав питання про створення попередніх умов розвитку громадянського суспільства прямо і непрямо. Сьогодні відомо, що першим з усього спектру передумов виникнення громадянського суспільства є консенсус, тобто згода між різними соціальними суб'єктами стосовно основоположних громадських цінностей. Як видно із усього сказаного вище, Б.М.Чичерін всебічно і багаторазово мотивував необхідність попередити потенційно можливі соціальні вибухи та потрясіння і забезпечити соціальну і політичну стабільність країни.

Вчений доводив необхідність створення у соціальній сфері таких передумов виникнення громадянського суспільства забезпеченням рівноправності різних класів та станів. Він вперше у російській громадсько-політичній думці підійшов до розуміння ролі середніх класів у розвитку суспільства і прагнув створити із звільнених селян мільйони дрібних земельних власників. До цього тісно примикає і його прагнення до створення такої передумови виникнення громадянського суспільства в економічній сфері як надання селянам землі у приватну власність. Б.М.Чичерін підкреслював нагальну потребу забезпечення у політичній сфері реальних гарантій прав та свобод людини, рівного доступу усіх

громадян до участі у вирішенні державних та громадських справ, а в духовній сфері виступав за свободу сумління, виховання, за толерантність та гуманізм. Говорячи сучасною мовою, вчений вимагав і такої неодмінної умови для розвитку громадянського суспільства як вільне функціонування засобів масової інформації: скасування цензури, запровадження свободи друку, слова, думки та формування громадської думки.

Усе це непрямо зачіпало питання про створення громадянського суспільства. Однак Б.М.Чичерін і прямо зачіпав ці проблеми. Виходячи з дефініції громадянського суспільства як сукупності приватних стосунків між індивідами взагалі, вчений прослідковував три етапи його розвитку: властивий стародавньому світові кровний союз, середньовіччю – становий порядок і новому часу – загальногромадянський лад. Б.М.Чичерін вважав, що держава складає «стале суспільство як єдине ціле; це поселене на своїй території суспільство, що управляється єдиними законами і має єдину верховну владу» [303, с.68]. В період же феодальної роздробленості суспільство, на думку вченого, повинно розглядатися «не як єдине ціле..., а як випадкове об'єднання різних земель та областей» не державним союзом, а громадянським суспільством [303, с.69, 71]. І хоча, говорячи словами Б.М.Чичеріна, «і в громадянському суспільстві існують... встановлені звичаєм чи писані влада, суд та закони», вони ґрунтуються не на державному, а на приватному праві [303, с.71].

Він тут же пояснював, що громадянське право розглядає особу «у її приватній сфері, з її стосунками майновими, родинними, договірними та спадковими», а державне право – «усю сукупність об'єднаних у єдиний, нерозривний союз осіб – державу» [303, с.234]. Успадкування ж у удільних князів «відбувалося відповідно до приватного права, при чому, так же як і в успадкуванні приватних осіб того часу, переважаючим принципом виявляється особиста воля заповідника», а по-друге, «тоді не вбачали різниці між майном державним та приватним княжим» [303, с.277]. Саме тому автор вважав за необхідне «визнати юридичну форму тогочасної Росії громадянським суспільством, а не державою» [303, с.71]. Звідсіля випливало, що у період роздробленості громадянське суспільство поглинуло державу, підпорядкувало її, розтворило у собі. Вчений стверджував, що така закономірність є властивою і іншим народам. «Форма громадянського суспільства, – підкреслював він, – певної доби була загальним надбанням усіх нових народів; у середньовіччя ми спостерігаємо її на Заході точно так же, як і у нас» [303, с.365]. Чичерін пов'язував розвиток громадянського суспільства з виникненням та ліквідацією кріпосного права. Він підкреслював, що закріпачення станів «мало незчисленні наслідки для усього громадського побуту того часу» [303, с.31]. Тільки у середні віки підвалиною громадянського союзу була земля, то усі ті, хто на ній поселявся, вступали «у громадянські стосунки як з землевласником, так і з іншими поселенцями», тобто ставали кріпосними [303, с.32]. Вчений стверджував, що із здійсненням централізації відбувалося поглинання громадянського суспільства

державою. Однак це не означало його знищення. «Спостерігаючи за історичною ходою, – звертав увагу дослідник, – ми бачимо, що з появою громадянського суспільства попередні кровні зв'язки не знищуються, а входять до нього як один з елементів, що його складають. Точно так же з появою держави не знищується громадянське суспільство. Скрізь залишаються люди зі своїми правами та стосунками: родинними, майновими, договірними, спадковими. Але усе це в державі виявляється підпорядкованим моментом: приватне право не втручається в громадський устрій і повинно всюди поступатися громадській користі; над розрізненими особами підноситься загальний союз» [303, с.371].

Вчений доводив, що у відповідності до законів історичного розвитку у певний період виникає об'єктивна необхідність скасування кріпосного права і лібералізації держави, а також зміни взаємостосунків між нею та громадянським суспільством. «Розпочинається зворотна хода історії, – уточнював він. – Як раніш розвиток полягав у підпорядкуванні державі різноманітних громадських сил, так тепер розпочинається звільнення суспільства від державної опіки» [313, с.220]. Б.М.Чичерін писав, що в таких умовах виникає об'єктивна необхідність взаємодії та взаємопідтримки громадянського суспільства та держави, без яких виявляються неможливими їх подальше нормальне функціонування та розвиток [313, с.221]. На його переконання, такі стосунки між громадянським суспільством та державою є можливими за умови зрівняння усіх станів у правах, забезпечення свободи формування громадської думки та уведення інших громадянських свобод [313, с.220; 308 с.12]. Тим самим вчений вважав громадянське суспільство висхідною точкою розвитку правової держави.

Таким чином, найбільш характерною рисою наукового обґрунтування Б.М.Чичеріним об'єктивної необхідності ліквідації феодального рабства було його поєднання з одночасним теоретичним опрацюванням питання про сутність, місце та роль громадянського суспільства у процесі історичного розвитку Росії. І якщо у плавні боротьби за наділення селян землею та їх безоплатного особистого звільнення поряд з іменем Б.М.Чичеріна можна поставити ряд інших імен, то у зазначеному напрямку він виявився єдиним.

*§ 3. Обґрунтування необхідності ліквідації сільської общини у працях
Б.М.Чичеріна*

Як зазначалося на початку розділу, Б.М.Чичерін розпочав свою боротьбу за скасування кріпосного права обґрунтуванням кріпосницької сутності общини та необхідності її ліквідації. У сільській общині вчений вбачав серйозну перешкоду економічному та громадсько-політичному розвитку країни, оскільки вона обмежує свободу людини, сферу його діяльності та розпорядження власністю. Б.М.Чичерін писав, що для забезпечення успішного розвитку «промисловості та громадянськості взагалі... необхідно, щоб людина могла вільно переходити до того заняття, яке для неї є найбільш вигідним, та де вона може найкраще застосувати свої сили. Необхідний і вільний перехід землі до того власника, який може здобути з неї найбільше користі» [296, с.187]. Саме тому, на його переконання, зміцнення общини, система «мирського володіння землею», «розподіл повинностей та землі за робочими силами» є несумісними з новим господарським укладом [300, с.518].

Він підкреслював, що окрім того, тісно пов'язана «з державним порядком» запровадженням у нас від часу закріпачення селян общинна система виявляється безпідставною «за свободи промислових стосунків, зближення станів, за рухомості народонаселення, за багаточінності землі, за системи податків, у якій складовим предметом буде вже не робоча сила, а прибуток з землі чи промислу, на підставі точних визначень закону» [300, с.520]. Доводячи необхідність заміни общинного володіння приватною власністю на земельні наділи, вчений стверджував, що забезпечення добробуту селянина та досягнення успіхів у землеробстві усього суспільства можливе за умови довготривалого та міцного володіння землею. «Тільки власник чи довготривалий володар може обходитися з нею, як слід, – переконував вчений, – і застосовувати господарські удосконалення, що можуть приносити користь упродовж довготривалого терміну» [296, с.182].

Після скасування кріпосного права Б.М.Чичерін повів рішучу боротьбу за ліквідацію його пережитків, найважливішим з яких вважав общину. Він вбачав у ній найпотужніше гальмо розвитку не тільки аграрного сектору, але й усієї економіки Росії, найбільшу перешкоду на шляху піднесення рівня народного добробуту. Вчений вбачав в общинному землекористуванні «справжні причини злигоднів» селянства, «те докорінне лихо, що обумовлює загальне зuboжіння» сільського населення [270, с.61].

Б.М.Чичерін зазначав, що «зuboжіння частини селянського населення» викликалося об'єктивними та суб'єктивними чинниками. Воно виявлялося наслідком недбалого обробітку землі, її виснаженням хижацьким господарюванням, відсутністю можливості ведення господарського розрахунку, «коли ані власність, ані взаємні обов'язки не користуються відповідним забезпеченням, навичок бережливості, працелюбства та

тверезості, через неухильне роздріблення польових угідь внаслідок сімейних розподілів, а головне через закріпачення селянина общиною та круговою порукою» [270, с.128; 287, с.421; 318, с.457]. Вчений висловлював переконання у тому, «що такому лиху не зможе перешкодити ані збільшення наділів», які із зростанням населення незабаром знову зменшаться, ані переселення за умови збереження старих стосунків. На його думку, «єдиним розумним заходом могло бути лише звільнення селянина від общини та кругової поруки» [270, с.128].

Б.М.Чичерін звертав увагу на ту шкоду, яка наносилася психології поведінки селянства незавершеністю реформи, непослідовністю вирішення питання про наділення селян землею. Він нагадував, що Загальне положення 19 лютого 1861 р. «ясно бачило мету і вказувало вихід із створеної кріпосним правом системи: окремим селянам було надано право викупу своїх ділянок» з перетворенням їх на приватну власність [287, с.439; 185, с.146]. Однак наступне законодавство обмежило це право згодою общини, що практично означало його скасування, і, за словами дослідника, «така політика мала згубні наслідки» [287, с.430]. Періодичні переділи здійснювались не відповідно до душ, що нараховувались на момент реформи, а відповідно до знову народжених. Занадто багатодітні вимагали переділів з урахуванням приросту населення, і уряд їх підтримував. Такий підхід до вирішення питання складав кричущу несправедливість: селянин виплачував за наділ капітальну суму та відсотки, але всупереч будь-якій логіці та смислу законності ділянка, що викупалася, належала не йому, а общині. Б.М.Чичерін називав це «чистою конфіскацією, або, вірніше, пограбуванням меншості заможних більшістю убогих» [318, с.455].

Внаслідок цього у селянському побуті повсюди «встановився хаос, у якому ніхто не може розібратися», нескінченні, чвари, сварки і навіть криваві бійки, через що, перш за все, страждала продуктивність праці. «Якби у той час уряд підтримав правильний погляд і встановив за правило, що не можна відбирати землю у того, хто за неї платив..., – наголошував вчений, – з тим разом запанували б належні умови правильного економічного розвитку» [287, с.439]. Однак влада підтримувала переділи відповідно до наявних душ, що сильно гальмувало розвиток аграрного сектору пореформеної Росії. «За таких умов, – доходив висновок вчений, – загальне зубожіння складає неминучий наслідок існуючого положення. Вийти з нього можна тільки повернувшись до правильної точки зору... Доки це не зроблено..., про громадянський благоустрій та про пов'язані з ним економічні успіхи не може бути й мови» [287, с.440].

У обов'язковому і після викупної операції наділенні общиною селян, які досягли повноліття, вчений також вбачав психологічний чинник, що стримував економічний розвиток. Він був прихильником тієї думки, що після отримання землі в результаті звільнення селянин повинен був далі самостійно піклуватися про придбання додаткових володінь, а не сподіватися пасивно отримати їх від общини чи держави. Автор

переконував у тому, що до тих пір, поки російський селянин не навчиться самостійно піклуватися про себе, про свою сім'ю, про щасливе майбутнє дітей, його добробут не тільки не покращиться, але й з подальшим зростанням населення, виснаженням землі, роздробленням наділів «він повинен підупадати» [287, с.437; 270, с.61; 318, с.453].

На думку вченого, за умови збереження общинного землеволодіння боротися з означеними явищами неможливо. «Проти цього держава абсолютно безсила, – констатував він, – замінити діяльність людини вона не може. Єдина її задача полягає у тому, щоб відкривати простір цій діяльності і забезпечувати її плоди затвердженням та збереженням права» [287 с.437]. Зміст же цієї задачі Б.М.Чичерін вбачав у ліквідації общини і віддачі селянину у приватну власність викуплений ним наділ. «Міцним сільським станом, який здатен служити джерелом збагачення для себе і для країни, – доходив він висновку, – може бути лише стан особистих власників..., а ніяк не общинних власників» [270, с.61]. Він пояснював далі, що для успішного вирішення означеної задачі «найбільш важлива» несумісна з общиною свобода економічної діяльності та «міцність власності», що «тільки з захистом та забезпеченням особистої власності» у виробника здатні ефективно проявлятися передбачуваність, творчість, самодіяльність. «Саме тому немає більш шкідливого для економічного розвитку та для добробуту країни, – підкреслював дослідник, – як подібні общинному володінню установи, які особисту власність віддають у жертву колективному принципу» [270, с.161; 287, с.138].

Вчений підходив з філософських позицій до пояснення сутності свободи власності і свободи економічної діяльності. Називаючи суспільство абстрактною одиницею, що складається з об'єднання конкретних осіб, він констатував, що «не суспільство, а особи думають, відчувають і бажають, саме тому від них все виходить і до них все повертається», що «у суспільстві устрій та діяльність цілого визначається розумом та волею тих одиниць, які входять до його складу» [321, с.11]. Виходячи з цього, автор підкреслював, що саме «особа... є коренем і визначальним принципом усіх громадських стосунків», що «особа... є наріжним каменем усієї громадської будівлі» і що «не особи існують для установ, а установи для осіб» [321, с.53, 225-226].

Далі Б.М.Чичерін писав, що будь-яка особа має свої інтереси, тобто цілі, які вона висуває перед собою, через що їй властива потреба діяльності. Говорячи про громадське виробництво матеріальних благ та обмін ними, він уточнював, що «рушійною пружиною цього процесу є ОСОБИСТИЙ ІНТЕРЕС, тобто прагнення до матеріальних благ і до задоволення матеріальних потреб» (*курсив –Б.Ч.*). При цьому вчений підкреслював, «що особистий інтерес складає головну пружину будь-якої плодотворної діяльності» і «саме у цьому полягає істотна відмінність вільної праці від кріпосної» [321, с.262]. Звідсіля автор підходив до визначення сутності приватної власності, пояснював, що результати цієї діяльності, «усе придбане людиною охороняється як власність», «плоди

праці належать тому, хто трудиться», що це правило складає «непохитну підвалину власності, і до того ж особистої, оскільки трудиться особа, а не суспільство» [321, с.267, 124].

Економічну ж свободу Б.М.Чичерін вбачав у праві робити усе те, що не заборонено законом, вільно переміщатися, займатися, чим завгодно та вигідно, укладати з іншими особами договори, а також у «принципі ВЛАСНОСТІ, що полягає у праві людини розпоряджатися придбаним за своїм розсудом» (*курсив – Б.Ч.*) [321, с.109; 286, с.23]. Автор констатував, що за общинного землеволодіння і після реформи 1861 р. немає місця таким потужним двигунам виробничого процесу як свобода власності та економічної діяльності, і доходив висновку, «що із звільненням селян ця заснована на загальному безправ'ї система повина упасти» [287, с.138]. Вчений звертав увагу влади на необхідність усунення означених гальмівних чинників для забезпечення економічного розквіту Росії і переконував уряд у тому, що у цьому плані його «мета полягає у запровадженні економічної свободи, як єдиного здатного забезпечити вищий розвиток промислових сил країни принципу» [287, с.420].

Б.М.Чичерін стверджував, що у порівнянні з общинною системою «перевага, безумовно, є на боці подвірних власників», що «особиста власність має значні переваги» як у плані підвищення родючості ґрунту, так і у збільшенні продовольства, що виробляється відповідно до помноження населення [309, с.61; 318, с.452]. Спираючись на статистичні дані по губерніях, дослідник свідчив, що «перехід до подвірно-спадкового користування справляє найбільш благодіючий вплив на добробут селян, демонструє приклад зростаючого добробуту виселків, що виділяються з загального володіння» [309, с.61; 270, с.161]. Таку різницю вчений пояснював тим, що для общинника «зникає увесь той інтерес, який власник має до своєї ділянки, і який слугує найсильнішим спонуканням до виробництва», збуджує у господаря «ту самодіяльність, без якої немає вищого розвитку» [318, с.452-453]. Він продовжував, що «почуття власності» змушує селянина «з надзвичайним працелюбством обробляти землі», надає останній «можливості конкурувати з крупним землеволодінням» [318, с.452; 270, с.161]. Підбиваючи підсумок усьому викладеному, автор констатував, що марно навіть «мріяти про піднесення землеробства, і в особливості про інтенсивну культуру там, де розповсюджено общинне володіння. Це – дві речі несумісні» [318, с.452].

Б.М.Чичерін розвивав думку про необхідність та закономірність ліквідації сільської общини. Він писав, що «народне господарство здатне досягти свого вищого розвитку» лише за наявності «вільної власності». А оскільки для розквіту аграрного сектору російської економіки «земля вимагає інтенсивної обробки», отож «повинні зникнути і кругова порука і пов'язане з нею общинне володіння..., цей залишок кріпосного побуту без сумніву повинен зникнути з розвитком свободи та громадянськості» [318, с.466; 285, с.393]. «В економічній сфері, так як і в усіх інших, – зазначав вчений, – головною пружиною розвитку, головною умовою успіху є

самодіяльність... Цей період настає із скасуванням кріпосного права та усіх перешкод, що його супроводжують» [287, с.420].

Простежуючи процес еволюції общини, Б.М.Чичерін писав: «Розвиток людських суспільств, в силу непохитного закону, веде до свободи, а відтак, і до приватної власності. Цей закон яскравими рисами написано на усій історії людства, яка внаслідок цього зображає нам поступовий розклад первісної общини і виділення з неї особистої власності» [318, с.449]. Він зазначав далі, що із закріпаченням селян у Московській державі «разом з тим зникає і особиста власність у нижчого народонаселення». Однак, у відповідності до історичних законів, «свобода у суспільстві, яке розвивається, остаточно бере верх, а разом з тим неминуcho настає розклад громадської власності особистою. Це саме та задача, яка сьогодні постає перед Росією» [318, с.450].

Вимога Б.М.Чичеріна ліквідувати общину органічно пов'язувалась з вирішенням задачі забезпечення політичної стабільності Росії. На його думку, цього можна досягти шляхом створення середніх прошарків в особі дрібних земельних власників [321, с.279]. Активне сприяння виникненню такого компоненту суспільства він вважав найважливішою задачею внутрішньої політики країни [286, с.442]. «Усе, до чого може прагнути держава, – підкреслював вчений, – це – те, щоб мати більше чи менше значний клас дрібних земельних власників, що стоять на своїх ногах» [309, с.62]. «Для держави у вищій мірі важливо мати клас дрібних землевласників, а не масу бездомних пролетарів, – пояснював він свою думку, – клас дрібних землевласників, що слугують міцною опорою державного життя». Він додавав, що виконувати таку функцію, як і збагачувати країну власним збагаченням, здатен «тільки стан особистих власників..., а ніяк не общинних власників» [286, с.440, 442; 270, с.61]. Для створення ж такого прошарку, за словами автора, «першим засобом слугує затвердження права власності на твердих підвалинах», чого «можна досягти тільки встановивши як непорушне правило, що хто викупив землю, у того не можна її відібрати». А тому, коли вже говорити про аграрну політику влади, її «мета полягає все-таки в остаточній передачі цих земель у власність селян» [309, с.62; 286, с.440].

Б.М.Чичерін приділяв важливу роль середнім класам у розвитку суспільства. «Вже стародавні мислителі помічали цей сутнісний характер середнього стану, – писав він з цього приводу, – тобто ланки, що зв'язує протилежні крайності» – заможних та убогих, які панують і яких експлуатують, а також крайності між властями та народними масами [289, с.45-46]. Вчений вважав, що республіки стародавнього світу загинули внаслідок боротьби бідних та заможних, оскільки через рабство там «не було простору для вільної праці, а тому не міг виникнути середній клас, що зв'язує протилежні крайності» – жебраків та пересичених, що призвело до встановлення монархічної влади в Греції та Римі [321, с.271]. «У новий час, навпаки, – наголошував дослідник, – в умовах свободи праці

розвивається середній клас, який утворює поступовий перехід нижчих до вищих і надає першим можливості піднятися до останніх» [321, с.271].

Вчений вважав, що середні класи закономірно вийшли на історичну арену у новий час, і їх «розвиток виявляється природним плодом економічної свободи» та свободи власності [321, с.271]. Він переконував у тому, що відсутність середніх класів, а внаслідок цього і «розвиток протилежних крайностей» у стародавньому світі та середньовіччі «може бути лише перехідним щаблем економічного процесу», і «в решті решт, виходить все-таки перевага середнього типу», тобто середніх класів, що виникли свого часу як «загальний закон... розвитку людства» [321, с.272]. Б.М.Чичерін продовжував, що виникнення та зростання середніх прошарків у новий час, їх пом'якшуюча роль у боротьбі бідних та заможних, поступове піднесення нижчих прошарків є встановленим на твердій підвалині статистичних даних фактом, що не підлягає найменшому сумніву [321, с.272]. Саме у цьому вчений вбачав важливе значення середнього класу у поступовому розвитку суспільства. «Саме тому він складає основний елемент як в економічному русі, так і в громадському ладі, – підкреслював дослідник. – У його нормальному розвитку полягає справжнє вирішення соціального питання, яке розпалюється боротьбою класів» [321, с.271].

Зазначену врівноважуючу здатність середнього класу Б.М.Чичерін вбачав саме у приватній власності. Він зазначав, що «стійко затверджена поземельна власність» надала цьому соціальному прошарку незалежність і зробила його «громадською силою», що визначає зміст «розвинутого суспільного життя» [287, с.519]. У власності вчений бачив і визначальний розподіл суспільства на різні групи, що дає людині матеріальні засоби, силу, вплив, владу та охоронний дух, чим робить його дуже цінним для державного ладу [298, с.611]. «Як нерухома власність, так і землеробство, – наголошував автор, – розвиває в людині охоронний дух, а це складає для державного життя елемент першорядної важливості». Для держави «охоронний дух завжди складає саму основу її існування. Там, де його немає, державі загрожує зруйнування» [286, с.206-207].

«У селах...», у землеробстві, що ґрунтується на приватній власності, знаходив Б.М.Чичерін «справжнє середовище для охоронних елементів суспільства» [286, с.213]. Він пояснював, що «поземельна власність своєю стійкістю та незмінністю, підпорядкуванням пов'язаного з нею землеробського побуту віковому порядку природи сприяє розвитку у землеробцях охоронного духу. Цей клас слугує найміцнішою опорою державного порядку» [287, с.518]. Ідеальною умовою стимулювання охоронних тенденцій серед сільського населення вчений вважав «сумісне існування крупної, дрібної та середньої поземельної власності», хоча, на його переконання, «і дрібна поземельна власність, за нормальних стосунків, слугує не меншою опорою охоронних елементів» [286, с.115; 287, с.519]. При цьому вчений звертав особливу увагу на несумісність охоронних тенденцій з сільською общиною. «Дрібні власники, –

підкреслював він, – в силу властивого їм охоронного духу, завжди готові стояти за порядок... Але, звичайно, опору охоронним елементам може дати тільки особиста власність; навпаки, подібні до нашого общинного володіння установи завжди більше можуть сприяти розвитку соціалістичного напрямку» [287, с.519]. Саме тому Б.М.Чичерін вважав, що ліквідація «мирської» системи та передача у приватну власність викуплених селянами ділянок – «оце саме та задача, яка постає перед Росією сьогодні» [318, с.450].

Не менш важливу задачу аграрної політики російського уряду він вбачав і в необхідності штучного стимулювання прискореного зростання класу дрібних та середніх землевласників [286, с.442]. На жаль, влада тільки на початку ХХ ст. почала прислухатися до антиобщинних аргументів вченого. Саме у цей час вони справили сильний вплив на ставлення до сільського «миру» С.Ю.Вітте. Останній був особисто знайомим з Б.М.Чичеріним та його творами, особливо зі спільною з В.І.Гур'є полемікою проти О.Васильчикова, сперечався з ним і визнавав його велетенський авторитет [18, т.2, с.211-212, 468; 53]. Вражає подібність думок двох великих людей і навіть їх формулювань про закономірності та поступовий розвиток суспільства, про нагальну необхідність своєчасного реформування усіх сфер державної системи, про неминучість революційних потрясінь у випадку ігнорування означених істин, про небезпеку в Росії соціалізму та комунізму [321, с.78, 79, 81, 106; 285, с.14, 43, 44; 286, с.20, 21, 24, 28, 221; 287, с.487, 358, 359; 318, с.19, 21, 143, 269, 328, 333; 319, с.162, 343, 344, 353, 357, 364, 366, 370, 377, 443, 453, 456; 18, т.1, с.415, 426, 443; 17, с.23, 107, 121, 124; 16, с.110, 111]. Особливо сильно вплинули на С.Ю.Вітте антиобщинні ідеї вченого. Посилаючись на «авторитетну думку... професора Чичеріна», С.Ю.Вітте називав захисників «миру» «ганчірниками історичного буття російського народу» і з задоволенням підкреслював переконання, яке склалося у його свідомості, у тому, «що головне гальмо економічного розвитку селянства – це середньовічна община, яка не дозволяє здійснювати удосконалення» [16, с.110; 18, т.1, с.404, 410]. «Але для того, щоб народ не голодував, щоб його праця виявилась продуктивною, – переказував реформатор антиобщинні аргументи Б.М.Чичеріна, – потрібно надати йому можливість трудитися, потрібно звільнити його від піклувальних пут, потрібно дати йому загальні громадянські права, потрібно його підпорядкувати загальним нормам, потрібно його зробити повним і особистим власником своєї праці – одним словом, його потрібно зробити з точки зору громадянського права – персоною. Людина не розвине своєї праці, якщо вона не усвідомлює, що плоди її праці є її власністю і власністю спадкоємців» [18, т.1, с.415].

С.Ю.Вітте, керуючись антиобщинними аргументами Б.М.Чичеріна, надіслав у жовтні 1901 р. Миколі II, що відпочивав у Криму, листа, у якому обґрунтовував необхідність ліквідації общини і перетворення селянина на персону, підкреслював велику небезпеку для державного ладу,

яка виходила з «мирського» володіння [18, т.1, с.429-434]. «Селянська неупорядкованість: яка радість для усіх явних і прихованих ворогів САМОДЕРЖАВСТВА, – наголошував автор листа, – тут благодійне поле для їх дій... Одним словом, ГОСУДАР, селянське питання, на моє глибоке переконання, є сьогодні першорядним питанням життя Росії. Його необхідно впорядкувати» (*курсив – С.В.*) [18, т.1, с.433]. С.Ю.Вітте пропонував імператору запровадити спеціальний орган для вирішення селянського питання, який і було створено 22 січня 1902 р. за його проектом – Особливу нараду з потреб сільськогосподарської промисловості – і функціонував під його керівництвом до 30 березня 1905 р. [18, т.1, с.438].

Особлива нарада складалася з 618 місцевих комітетів (536 повітових та 82 губернських) та 12 тисяч членів-засідателів [244, с.283]. Вона відіграла визначальну роль у підготовці столипінської реформи. За словами С.Ю.Вітте, для П.А.Столипіна було створено усі умови: «вже усі питання, що стосувалися селянства, були у достатній мірі... опрацьовані, але ще нічого остаточно не відредаговано, а відтак, і не затверджено Його Величністю» [18, т.1, с.441]. Однак Микола II, під сильним тиском оточення, не наважився реалізувати пропозиції С.Ю.Вітте і 30 березня 1905 р. закрити Особливу нараду, яка безпосередньо підготувала майбутній Указ 9 листопада 1906 р., чим розпочалися столипінські перетворення [65, с.308-309]. Таким чином, далекоглядність та реалістичність поглядів Б.М.Чичеріна на общину знайшли підтвердження самою історичною практикою [143, с.264-265; 149, с.423; 155, с.31, 32; 150, с.275; 154, с.16-21].

Боротьба Б.М.Чичеріна за ліквідацію сільської общини зачіпала, нарешті, і проблеми створення умов для формування в Росії громадянського суспільства та перетворення її на правову державу. Вчений звертав увагу на закономірність формування громадянського суспільства. На його думку, у створенні державною владою «необхідних умов» для розвитку «правильної громадянської свободи» полягав зміст «історичного процесу нового часу» [319, с.446-447]. Повторюючи ту ж думку, Б.М.Чичерін коротко пояснював основну сутність цих умов: «у новий час встановлюється громадянський лад..., що складає результат усього попереднього історичного розвитку, а саме: вільна власність за умови вільної праці» [318, с.159].

Б.М.Чичерін писав, що у сучасній йому Росії початок формуванню громадянського суспільства поклало скасування кріпосного права. Він називав Положення 19 лютого 1861 р. «найвеличнішим законодавчим актом у російській історії..., що заклав підвалину нового громадянського ладу у російській землі», «наріжним каменем нової російської громадянськості» [270, с.133, 135]. Вчений зазначав, що низкою статей Положення «общинне володіння прирікалося на ліквідацію», оскільки «з визнанням особистої свободи та пов'язаної з нею особистої власності воно не могло триматися» [309, с.56]. Однак влада відмовилася від втілення в

життя цих статей і, як і раніш, віддавала селянина у жертву «згубному наслідку кріпосного права – общинному володінню», яке, за словами автора, виявлялося «принципом, що йде всупереч найелементарнішим правилам громадянського побуту», тобто несумісне з громадянським суспільством. «Там, де воно (*общинне володіння – О.З.*) існує, – підкреслював вчений, – марно сподіватися утвердження громадянських прав селянського населення» [318, с.455; 309, с.54]. Виходячи з тези, що «вільна власність за умови вільної праці» складає «ідеал будь-якого громадянського побуту», Б.М.Чичерін і закликав владу ліквідувати общинне володіння з метою звільнення шляху формування громадянського суспільства. «Тепер саме настав час утвердити ті принципи, – писав він у 1882 р., – без яких немає правильного громадянського порядку» [318, с.160, 455].

Б.М.Чичерін вважав закономірним і встановлення правової держави. Остання, за його словами, «виявляється плодом всесвітньо-історичного процесу», національні особливості правового розвитку різних народів «зливаються в одну урочисту ходу всесвітньої історії» і «рівноправність складає нормальний порядок, до якого прийшли чи повинні прийти усі освічені суспільства» [287, с.407; 318, с.4, 245]. Громадянське суспільство, за висловом вченого, складає собою протиборство безконечної множини устремлінь, яка витончує сили та здатності кожної людини і тому «є головною рушійною пружиною розвитку», а «кінцева ж мета, до якої веде це протиборство, полягає в установленні цілком правомірного громадянського порядку, що ґрунтується на взаємному обмеженні свободи» – тобто правової держави [319, с.377].

Правову державу Б.М.Чичерін вбачав у запровадженій законом системі влади чи установ, що керуються законом і спрямовуються на правове забезпечення «панування загального інтересу над приватним» і на обночасний захист свободи особи [321, с.307]. Виходячи ж з того, що «справжній корінь свободи полягає в особистому праві», а «громадянське суспільство є справжнє поле діяльності людської свободи», вчений вважав правовою лиш ту державу, у якій особисті права гарантуються законом, що обмежує дії влади, та незалежним судом. Сюди, перш за все, він відносив недоторканність особи, її житла та майна з принципами «хейдис корпус», а також захист свободи сумління та думки [321, с.309, 311].

Однак вчений вважав «абсолютно несумісною» правову державу «з пережитками кріпосного права і в особливості з общинним володінням» [287, с.358; 318, с.457]. Він писав, що і через багато років після скасування феодального рабства громадянські права сільського населення «становлять собою абсолютний хаос» [287, с.358]. За його словами, в Росії, як і раніш, «існували поряд дві частини народу, які жили під абсолютно різними формами громадянського побуту», що властиво лиш рабовласницькому та феодальному ладу. І це знову змушувало вченого закликати владу до усунення вказаного протиріччя. «Але ж з установленням загальної

свободи, – підкреслював він, – неминучо повинні встановитися загальні громадянські звичаї, поняття та установи» [318, с.456].

Боротьба Б.М.Чичеріна проти общини знаходила зв'язок з необхідністю встановлення правової держави і своєю об'єктивною спрямованістю на створення умов для формування середнього класу. Вчений показував, що вже самою своєю появою на історичній арені у новий час середні класи обумовили можливість виникнення нового громадсько-політичного побуту, «запровадження представницького устрою», виявились найбільш «суттєвим елементом для запровадження конституційного порядку» [298, с.642, 640]. Він писав і про «переважаюче значення середніх класів у конституційному порядку», про належність їм визначальної «ролі у новій конституційній державі» [298, с.671; 289, с.46].

Вчений звертав увагу і на ті важливі факти реальної дійсності, що середні класи демонстрували не тільки охоронні тенденції, але й виступали головними носіями ліберальних та демократичних ідей та устремлінь, панували у нижніх палатах народних представництв, визначали характер, зміст та спрямованість громадської думки, складали масову опору середніх політичних партій – консервативних і ліберальних, вели за собою у звичайній ситуації низчі прошарки та класи і таке інше. [319, с.362; 287, с.518-520, 642; 298, с.611, 640, 641, 674, 694, 702]. На переконання Б.М.Чичеріна, саме середнім класам, у першу чергу сільським власникам, що складають основну масу населення, властива найбільша прихильність до правового устрою суспільства, правової держави [287, с.519].

Таким чином, найважливішим завданням боротьби Б.М.Чичеріна за лібералізацію Росії у другій половині 50-х років XIX ст. було скасування кріпосного права. Цю боротьбу він розпочав науковим обґрунтуванням причин виникнення кріпосного права, його сутності, минушого характеру та об'єктивної закономірності, необхідності його сходу з історичної арени. Вчений розглядав питання про становлення, розвиток та скасування кріпосного права у нерозривному зв'язку з питанням про сільську общину, яке набувало у той час надзвичайно важливого значення у боротьбі проти революційного авантюризму. Саме у той час О.І.Герцен опрацював і пропагував у зарубіжній безцензурній пресі власну теорію общинного соціалізму, яка передбачала здійснення революції не тільки в Росії, але й у всій Європі. Б.М.Чичерін виявився першим критиком цієї теорії, і його критика розповсюджувалася і на революційну концепцію М.Г.Чернишевського, а потім і народництва.

У своїх працях вчений висунув найбільш широкий перелік аргументів закономірності та необхідності ліквідації кріпосного права: загальноісторичний, економічний, державний, моральний, національний, географічний, освітній, адміністративний, внутрішньої стабільності та зовнішньої безпеки. Фактично ці аргументи складали всебічно обґрунтовану програму соціально-економічного розвитку Росії, перетворення її на економічно процвітаючу країну на зразок США. Б.М.Чичерін переконливо довів, що звільнення багатомільйонного класу

сільких трудівників та перетворення їх на приватних власників земельних наділів, зрівняння у правах з іншими станами зробить працю селянина високопродуктивною, піднесе країну економічно, підвищить її конкурентоздатність на світовому ринку. Скасування феодального рабства, на думку вченого, дозволить здійснити реформування державно-адміністративної, військової, освітньої, фінансової та інших систем, приведе Росію до внутрішньополітичної стабільності, різко піднесе її обороноздатність. Б.М.Чичерін переконував уряд та дворянство у тому, що в силу об'єктивної закономірності кріпосне право, відігравши свою історичну роль, неминухо впаде, однак зволікання з вирішенням назрілої проблеми таїть у собі криваві соціальні потрясіння, економічний крах Росії та втрату її державної незалежності.

Б.М.Чичерін опрацював чітку і структурну програму скасування кріпосного права в Росії, виступив з всебічним обґрунтуванням необхідності наділення селян саме тими ділянками, якими вони володіли до звільнення, з метою перетворення їх на вільних хліборобів та повних власників землі на зразок американських фермерів. Він мотивував це необхідністю створення багатомільйонного класу сільських власників, які могли б забезпечити одночасно і господарсько-економічний розквіт країни і її внутрішньополітичну стабільність. Тим самим Б.М.Чичерін підійшов до розуміння важливості створення середнього класу, який є носієм охоронних тенденцій.

Вчений у своїй програмі враховував інтереси держави в цілому, дворян та селянства, зокрема, виступав за збереження соціального миру у процесі здійснення реформи. Дотримання інтересів селян він вбачав у наданні їм саме тієї землі, якою вони користувалися до звільнення, а поміщиків – у викупі селянами земельних наділів.

Б.М.Чичерін був прихильником викупу наділу окремою особою, а не «миром», і безумовно виступав за ліквідацію общини, підкреслював її несумісність з новими умовами побуту. Він вимагав надання селянам державної допомоги у здійсненні викупу наділу.

Чичерінська програма виявилась найбільш вмотивованою широченним спектром аргументів, глибиною мотивації вимог, науковим передбаченням, поєднанням вирішення селянського питання з іншими важливими проблемами подальшого розвитку країни. Саме цим вона випереджала програми інших лібералів, у тому числі О.М.Унковського, К.Д.Кавеліна, М.О.Мельгунова, а також революційних демократів – О.І.Герцена, М.Г.Чернишевського, О.М.Серно-Соловйовича.

Факти свідчать про те, що ліберальна література другої половини 50-х років XIX ст., у тому числі і праці Б.М.Чичеріна, справили вплив на Олександра II, і саме під цим впливом уряд вніс принципові зміни до власної програми реформи на користь селянських інтересів. Ліберальна література справила вплив і на роботу губернських дворянських комітетів, на характер рішень редакційних комісій та зміст опрацьованих ними законодавчих актів.

Є усі підстави стверджувати, що під впливом висунутих вченим аргументів влада усвідомила необхідність наділення селян землею. Законодавчі акти 19 лютого 1861 р. передбачали обгрунтоване Б.М.Чичерін им перетворення викуплених селянами наділів на приватну власність, а відтак, і ліквідацію общини. Однак пізніш влада відмовилась від цих положень.

Чичерінська концепція скасування кріпосного права характеризувалася виключно тільки її властивою особливістю: поєднанням боротьби проти феодального рабства зі створенням умов для формування громадянського суспільства. Б.М.Чичерін вперше в Росії підійшов до розуміння ролі середніх класів у розвитку держави та суспільства. Він наполегливо доводив необхідність утворення з селянства, що звільнялося від рабства, багатомільйонного класу приватних власників, який стане опорою державної влади та добробуту Росії. Паралельно з опрацюванням задач селянської реформи вчений обгрунтував закономірність та неминучість формування громадянського суспільства та встановлення правової держави.. При цьому як один з найважливіших аргументів на користь правової держави Б.М.Чичерін висував вимогу ліквідації общинного землеволодіння. Правильність висновків вченого було підтверджено на початку ХХ ст. утворенням спеціального органу з метою ліквідації общини та здійсненням столипінської аграрної реформи.

ВИСНОВКИ

Втягнутий у ліберальний рух, що стихійно розпочався усередині 50-х років XIX ст., Б.М.Чичерін відразу ж посів у ньому місце одного з провідних ідеологів, відіграв визначальну роль у наданні йому організованості, цілеспрямованості та ідейно-теоретичної озброєності. Ця роль полягала, по-перше, у здійсненому ним основному внеску в опрацювання концепції «державницької школи» в російській історіографії, у формулюванні «закону поступовості» історичного процесу, науковому обґрунтуванні минушого характеру кріпосного права, вичерпаності його історичної ролі, походження та сутності російської селянської общини.

По-друге, Б.М.Чичерін вперше системно охарактеризував опрацьовану О.І.Герценом та М.Г.Чернишевським концепцію здійснення соціалістичної революції у Росії та в Європі на підставі селянсько-общинного комунізму. Тим самим він започаткував і завершив процес ідейного розмежування російського визвольного руху на два напрямки – ліберальний та революційний.

Твори Б.М.Чичеріна суттєво, а часто і радикально відрізнялися від праць його соратників-західників, у тому числі К.Д.Кавеліна та М.О.Мельгунова. Провідні ідеологи слов'янофілів Ю.О.Самарін, О.І.Кошелев, О.С.Хомяков пов'язували майбутнє Росії з сільською общиною, яка, на їх думку, була здатна захистити країну від революції та конституції. Позиції революційних демократів характеризувалися двоїстістю. Їх революційний максималізм вихолощувався утопізмом концепції, а вимоги, які узгоджувалися з урядовою лінією, далеко поступалися не тільки вимогам Б.М.Чичеріна, але й інших лібералів.

Б.М.Чичерін вперше в історії російського лібералізму висунув конкретну і реальну для втілення в життя програму ненасильницького обмеження абсолютизму в Росії і перетворення її на правову державу. Вона містила глибокий науковий аналіз причин та сутності економічної та громадсько-політичної кризи, що охопила країну за царювання Миколи I, і намічала конкретні та реальні шляхи виходу з неї. Програма передбачала скасування кріпосного права, уведення свободи сумління, свободи формування громадської думки, скасування цензури, свободи викладання, свободи виховання молодого покоління, деполітизації науки та навчального процесу у вищих навчальних закладах, публічності урядової діяльності, гласності та публічності судочинства. У програмі доводилася об'єктивна закономірність та історична неминучість обмеження абсолютизму, запровадження народного представництва, вперше в історії Росії зачіпалося питання щодо громадянського суспільства як підвалини правової держави. Реалістичність вимог підтвердилась реформами 60-70-х років XIX ст., у процесі яких основні з них знайшли втілення в життя.

Ліберальна література другої половини 50-х років XIX ст., у тому числі і праці Б.М.Чичеріна, справила вплив на Олександра II, внаслідок чого уряд вніс принципи зміни до власної програми реформи на користь селян. Ця література справила вплив і на рішення губернських дворянських комітетів, на характер рішень редакційних комісій та на зміст опрацьованих ними законодавчих актів. Останні передбачали і обгрунтоване вченим перетворення викуплених селянами земель на приватну власність та ліквідацію общини. Однак пізніше влада відмовилась від цих положень. Реформи 60-70-х років XIX ст. були обгрунтовані і відвойовані у царизму ліберальним рухом, а не виявились «побічним продуктом революційної боротьби», як це стверджувалось у радянській історіографії.

Після скасування кріпосного права Б.М.Чичерін опрацював першу вітчизняну концепцію правової держави у формі конституційної монархії. Структуру останньої він розглядав через призму розподілу гілок влади та гарантування безпеки, прав та свобод особи за допомогою законів та незалежного суду присяжних засідателів.

Відразу ж після скасування кріпосного права вчений обгрунтував тактичну лінію поведінки ліберального табору, яка була спрямована на громадську підтримку уряду, що здійснював реформи. У її підвалині лежала теза «сильна влада та ліберальні заходи». Це означало відкидання реформаторського нетерпіння, поступове залучення народу до політичного самоврядування, збереження самодержавної влади та її підтримку до завершення перетворень. Саме тому вчений виступав за первісне утворення законодавчого представницького органу.

Коли ж уряд почав згортати реформаторську діяльність, Б.М.Чичерін змінив методи боротьби. У 90-ті роки XIX ст. вчений дійшов висновку про необхідність нагального обмеження абсолютизму конституцією та запровадженням повноправного двопалатного законодавчого органу. Однак і у цьому випадку він мотивував необхідність використати спочатку «дуалістичне правління», оскільки в країні ще не було умов для парламентського правління.

Найважливішою задачею боротьби Б.М.Чичеріна за лібералізацію Росії у другій половині 50-х років XIX ст. було скасування кріпосного права. Цю боротьбу він розпочав науковим обгрунтуванням причин виникнення кріпосного права, його сутності, минушого характеру та об'єктивної закономірності його зникнення з історичної арени. Ці питання вчений розглядав у нерозривному зв'язку з питанням про сільську общину.

У своїх працях Б.М.Чичерін висунув найбільш широкий на той час перелік аргументів закономірності та необхідності ліквідації кріпосного права: загальноісторичний, економічний, державний, урядовий, моральний, національний, географічний, освітній, адміністративний, внутрішньої стабільності та зовнішньої безпеки. Фактично ці аргументи склали всебічно обгрунтовану програму соціально-економічного розвитку Росії, перетворення її на процвітаючу країну на зразок США.

Вчений переконував уряд та дворянство у тому, що через об'єктивні закономірності кріпосне право, що відіграло свою історичну роль, неминухо впаде, однак зволікання з вирішенням назрілої проблеми таїть у собі криваві соціальні потрясіння, можливий економічний крах Росії та втрату її державної незалежності.

Б.М.Чичерін підійшов до розуміння важливості створення середнього класу, що, за його аргументами, було неможливо без ліквідації общини. Він переконливо доводив, що перетворення селянина на приватного власника зробить його працю високопродуктивною, піднесе країну економічно, підвищить її конкурентоздатність на світовому ринку. На думку вченого, через селянську реформу відбудеться реформування державно-адміністративної, військової, освітньої, фінансової та інших систем, що призведе Росію до внутрішньополітичної стабільності і різко піднесе її обороноздатність.

Чичерінська програма випереджала програми К.Д.Кавеліна, О.М.Унковського, слов'янофілів та революційних демократів.

Після скасування кріпосного права Б.М.Чичерін боровся за усунення його основного пережитку – общини, пов'язуючи цю боротьбу з утворенням умов для розвитку громадянського суспільства та встановлення правової держави. Її найважливішою задачею було перетворення селянства на багатомільйонний клас приватних власників, тобто здатний забезпечити економічний розквіт країни та її внутрішньополітичну стабільність середній клас. Ці ідеї знайшли практичне втілення в життя у запровадженні Особливої наради щодо потреб сільськогосподарської промисловості та у здійсненні столипінської аграрної реформи.

Творчий спадок Б.М.Чичеріна та його громадсько-політична діяльність, боротьба за лібералізацію Росії виявились безсумнівним внеском у розвиток «нового лібералізму», що широко визнавалося і його представниками.

Чичерінські тези «сильна влада та ліберальні заходи», «поступовості» історичного процесу, «дуалістичне правління» знайшли застосування у реформуванні системи державного управління у 1905-1907 рр. Ці тези зберігають свою практичну значимість сьогодні і в Україні, де через відсутність сильної влади, яка користується громадською підтримкою, понад десятиліття гальмується процес побудови правової держави та ефективної ринкової економіки. Занадто болісно на внутрішньополітичне становище молодій країні впливає відсутність середнього класу, що загострює протиріччя між купкою мільйонерів-мільярдерів, з одного боку, та основною злиденною масою народу, з іншого боку, гальмує процес політичного та економічного розвитку суспільства та держави, деідеологізації історичної науки, становлення політичної культури, зміцнення єдності народу і виховання його патріотичних поривів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Арсеньев К.К.* За четверть века (1871–1894) : Сборник статей / К.К.Арсеньев. — Спб. : М.М.Стасюлевича, 1915. — 15 с.
2. *Астахов В.И.* Курс лекций по русской историографии / В.И.Астахов. — Харьков : Изд-во ХГУ, 1965. — 584 с.
3. *Баграмян Н.С.* Помещичьи проекты освобождения крестьян / Н.С.Баграмян // Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг. — М.: Наука, 1962. — С. 18–39.
4. *Баскин Н.* Монтескье / Н.Баскин. — М. : Мысль, 1975. — 165 с.
5. *Бахрушин С.* Предисловие, 25 мая 1928 г. / С.Бахрушин // Чичерин Б.Н. Воспоминания. Московский университет. — М. : Изд-во М. и С. Сабашниковых, 1932. — С. 1–2.
6. *Беляев И.* Областные учреждения в России в XVII в. Соч. Б.Чичерина / И.Беляев // Русская беседа. — 1856. — № 12. — Кн. 3. — С. 201–229; Кн. 4. — С. 119–158.
7. *Беляев И.* Обзор исторического развития сельской общины в России. Соч. Б.Чичерина / И.Беляев // Русская беседа. — 1856. — № 12. — Кн. 1. — С. 100–146.
8. *Беляев И.* Еще раз о сельской общине. На ответ г. Чичерина, помещенный в «Русском вестнике» / И.Беляев // Русская беседа. — 1856. — № 12. — Кн.2. — С. 114–141.
9. *Березко В.Э.* Конституционно-правовые взгляды Б.Н.Чичерина : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В.Э.Березко. — М., 2003. — 134 с.
10. *Бестужев И.В.* Крымская война и революционная ситуация в России в 1859–1861 гг. / И.В.Бестужев // Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг. — М. : АН СССР, 1963. — С. 189–230.
11. *Бестужев А.Ф.* О воспитании / А.Ф.Бестужев // Русские просветители (От Радищева до декабристов) : [в 2-х т.]. Т.1. — М. : Соцэкгиз, 1961. — С. 83–166.
12. *Бланк Г.Е.* Русский помещичий крестьянин / Г.Е.Бланк // Труды вольного экономического общества. — 1856. — № 6. — С. 456–491.
13. *Бушканец Е.Г.* Революционные стихотворения-прокламации конца 1850 – начала 1860-х гг. / Е.Г.Бушканец // Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг. — М. : Наука, 1962. — С. 389–417.
14. *Васильчиков А.И.* О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений : [в 2-х т.] / А.И.Васильчиков. — Т.1. — Спб. : Печатня, 1872. — 480 с.
15. *Виноградов В.Д.* Б.Н.Чичерин о развитии российской государственности / В.Д.Виноградов // Духовное наследие Б.Н.Чичерина и современность. Мат-лы межрегион. научн. конф. 9–11 декабря 2003 г. — Тамбов : Изд-во ТГУ им. Г.Р.Державина, 2003. — С. 19–21
16. *Витте С.Ю.* Записка по крестьянскому делу / С.Ю.Витте. — Спб. : Общественная польза, 1905. — 163 с.

17. *Витте С.Ю.* Самодержавие и земство / С.Ю.Витте. — Спб. : Тип. В.Безобразова и К°, 1908. — 212 с.
18. *Витте С.Ю.* Воспоминания : [в 3-х т.] / С.Ю.Витте. — Т.2. — Пгр. : Госиздат, 1923. — 518 с.
19. Всеподданнейший доклад статс-секретаря графа С.Ю.Витте // Конституция Российской империи. — Спб. : Книжное дело, 1913. — С.28–32.
20. *Выдрин Д.И.* Борис Чичерин: предтеча российской политологии // Д.И.Выдрин. Политика–2 : [изд-ие 2-е, дополненное] ; под ред. А.В.Клименко. — Симферополь, 2008. — 544 с.
21. Высочайший Манифест 3 июня 1907 г. // Конституция Российской империи. — Спб. : Книжное дело, 1913. — С. 49–53.
22. Высочайший Манифест 17 октября 1905 г. // Конституция Российской империи. — Спб. : Книжное дело, 1913. — С. 26–27.
23. *Герцен А.И.* Былое и думы / А.И.Герцен // Герцен А.И. Собр. соч. : [в 30-ти т.]. — Т. 9–11.
24. *Герцен А.И.* Вперед // Герцен А.И. Собр. соч. : [в 30-ти т.]. — Т. 12. — С. 306–312.
25. *Герцен А.И.* Еще вариация на старую тему // Герцен А.И. Собр. соч. : [в 30-ти т.]. — Т. 12. — С. 423–436.
26. *Герцен А.И.* К друзьям // Герцен А.И. Новые материалы. Труды публичной библиотеки СССР им. В.И. Ленина. — М. : Учгипедтехника, 1927. — С. 56.
27. *Герцен А.И.* К концу года // Герцен А.И. Собр. соч. : [в 30-ти т.]. — Т.18. — С. 45–46.
28. *Герцен А.И.* Колокол. Прибавочные листы к «Полярной звезде» // Герцен А.И. Собр. соч. : [в 30-ти т.]. — Т.12. — С. 357–358.
29. *Герцен А.И.* Концы и начала // Герцен А.И. Собр. соч. : [в 30-ти т.]. — Т.16. — С. 129–198.
30. *Герцен А.И.* Крещеная собственность // Герцен А.И. Собр. соч. [в 30-ти т.]. — Т.12. — С. 94–117.
31. *Герцен А.И.* Молодая и старая Россия // Герцен А.И. Собр. соч. : [в 30-ти т.]. — Т.12. — С. 199–205.
32. *Герцен А.И.* Обвинительный акт // Герцен А.И. Собр. соч. : [в 30-ти т.]. — Т.13. — С. 404–406.
33. *Герцен А.И.* Объявление о «Полярной звезде» 1855 г. // Герцен А.И. Собр. соч. : [в 30-ти т.]. — Т.12. — С.265–271.
34. *Герцен А.И.* Оплакиваю мертвых // Герцен А.И. Собр. соч. : [в 30-ти т.]. — Т.16. — С. 7–14.
35. *Герцен А.И.* От издателя // Герцен А.И. Собр. соч. : [в 30-ти т.]. — Т.12. — С. 329–330.
36. *Герцен А.И.* Первый шаг к освобождению крестьян в России // Герцен А.И. Собр. соч. : [в 30-ти т.]. — Т.13. — С. 152–157.
37. *Герцен А.И.* 1 июля 1858 г. // Герцен А.И. Собр. соч. : [в 30-ти т.]. — Т.13. — С. 292–298.

38. *Герцен А.И.* Письмо к императору Александру Второму // Полярная звезда на 1855 г. — Кн. 1. — М. : Наука, 1966. — С. 11–14.
39. *Герцен А.И.* Письмо к Гарибальди // Герцен А.И. Собр. соч. : [в 30-ти т.]. — Т.18. — С. 21–30.
40. *Герцен А.И.* Письмо к Чичерину // Герцен А.И. Собр. соч. : [в 30-ти т.]. — Т.9. — Ч. 4. — С. 249–253.
41. *Герцен А.И.* Полярная звезда. Журнал А.И.Герцена и Н.П.Огарева. 1855 / А.И.Герцен. — Кн. 1. — Лондон. — М. : Наука, 1966. — 247 с.
42. *Герцен А.И.* Полярная звезда на 1856 г. / А.И.Герцен. — Кн. 2. М. : Наука, 1966. — 270 с.
43. *Герцен А.И.* Русское крепостничество // Герцен А.И. Собр. соч. : [в 30-ти т.]. — Т.12. — С. 34–61.
44. *Герцен А.И.* Русские вопросы // Полярная звезда на 1856 г. — С. 258–267.
45. *Герцен А.И.* VII лет // Герцен А.И. Собр. соч. : [в 30-ти т.]. — Т.18. — С. 238–244.
46. *Герцен А.И.* Сенаторам и тайным советникам журнализма // Герцен А.И. Собр. соч. : [в 30-ти т.]. — Т.16. — С. 88–92.
47. *Герцен А.И.* Старый мир и Россия // Герцен А.И. Собр. соч. : [в 30-ти т.]. — Т.12. — С. 167–200.
48. *Герцен А.И.* Ты победил, Галиллеев / А.И.Герцен // Колокол, 15 февраля 1858 г.
49. *Герцен А.И.* Ученая Москва // Герцен А.И. Собр. соч. : [в 30-ти т.] — Т.12. — С. 80–92.
50. *Герцен А.И.* Через три года // Герцен А.И. Собр. соч. : [в 30-ти т.]. — Т.12. — С. 195–197.
51. *Гершензон М.О.* Письма к брату / М.О.Гершензон. — Л. : М. и С. Сабашниковых, 1927. — 231 с.
52. *Гершензон М.О.* Эпоха Николая I / М.О.Гершензон. — М. : Образование, 1910. — 190 с.
53. *Герье В.И.* Русский дилетантизм и общинное землевладение. Разбор книги А. Васильчикова «Землевладение и земледелие» / В.И.Герье, Б.Н.Чичерин. — М. : А.И.Мамонтова, 1878. — 250 с.
54. *Гессен В.М.* Основы конституционного права / В.М.Гессен. — Пгр. : Право, 1918. — 437 с.
55. *Гессен Влад.* Четыре редакции (Из истории текста Основных законов) / Влад.Гессен // Право. — 1916. — № 22. — 5 июня. — С. 1321–1331; № 23. — 12 июня. — С. 1353–1357.
56. *Глинский Б.Б.* Борьба за конституцию 1612–1861 гг. / Б.Б.Глинский. — Спб. : Карабасников, 1908. — 619 с.
57. *Голубинский Л.А.* Крестьянское движение в Нижегородской губернии на начальном этапе революционной ситуации 1859–1861 гг. / Л.А.Голубинский // Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг. — М. : Наука, 1965. — С. 198–211.

58. Государственные учреждения. Учреждение Государственной Думы // Конституция Российской империи. — С. 74–143.
59. Градовский А.Д. Первые славянофилы // А.Д.Градовский. Собр. соч. : [в 6 т.]. Т.6. — Спб. : М.М.Стасюлевича, 1901. — С. 169–224.
60. Граф А.Х. Бенкендорф о России 1831–1832 гг. Отчет о действиях чиновников корпуса жандармов за истекший 1831 год // Красный архив. — 1931. — Т.3. (46). — С. 133–159.
61. Десницкий С.Е. Представление о учреждении законодательной, судительной и наказательной власти в Российской империи / С.Е.Десницкий // Юридические произведения русских мыслителей. Вторая половина XVIII в. — М. : Госюриздат, 1959. — С. 99–142.
62. Джаншиев Г.А. Эпоха великих реформ. Исторические справки [8-е изд.] / Г.А.Джаншиев. — М. : Кушнерев и К°, 1900. — 820 с.
63. Дневник Валуева П.А., министра внутренних дел : [в 2-х т.]. — М. : АН СССР, 1961.
64. Дубатовка Ю.Ю. Естественное право в трудах Б.Н.Чичерина и Вл.Соловьева / Ю.Ю.Дубатовка // Вестник МГУ. — Т. 9. — № 1. — 2006. — С. 36–40.
65. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа / С.М.Дубровский. — М. : АН СССР, 1963. — 599 с.
66. Дьяков В.А. Записные книжки А.А.Красовского и В.В.Хромецкого / В.А.Дьяков // Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг. — С. 418–422.
67. Дювернуа М.А. Б.Чичерин. О народном представительстве — М., 1899 / М.А.Дювернуа. // Право. — 1899. — № 16. — 15 апреля. — С. 844–845.
68. Жиленкова И. Либеральное движение в Украине / И.Жиленкова. — Харьков–Киев, 2000. — 184 с.
69. Зайончковский П.А. Кризис самодержавия на рубеже 1870–1880-х годов / П.А.Зайончковский. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1964. — 511 с.
70. Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России / П.А.Зайончковский. — М. : Госполитиздат, 1960. — 367 с.
71. Захаров А.В. Государственная власть в трактовке русских либеральных мыслителей XIX – начала XX в. (на примере Б.Н.Чичерина) / А.В.Захаров // Вестник Тамбовского университета. Серия : Гуманитарные науки. — Тамбов, 2003. — Выпуск 2. — С. 3–8.
72. Захаров А.В. Государственно-правовые воззрения Б.Н.Чичерина : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. — Белгород, 2002. — 22 с.
73. Захаров А.В. Проблема происхождения государства в трактовке Б.Н.Чичерина / А.В.Захаров // Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки. — Тамбов, 2001. — Вып. 4 (24). — С. 77–80.

74. *Зайончковский П.А.* Правительственный аппарат самодержавной России / П.А.Зайончковский. — М. : Мысль, 1978. — 287 с.
75. *Зенкин М.В.* Влияние идей немецкой философской школы на украинских и русских мыслителей (конец XIX — начало XX вв.) / М.В.Зенкин // Украина — Германия: экономическое и интеллектуальное сотрудничество (XIX–XX вв.) : межвузовский сборник научных трудов : [в 2-х т.]. — Т.2. — Днепропетровск, 1998. — С. 167–173.
76. *Зенкін М.В.* Життєвий шлях Б.М.Чичеріна / М.В.Зенкін // Вісник Дніпровського державного університету. Серія «Історія, археологія». — Дніпропетровськ, 1998. — № 3. — С. 85–96.
77. *Зенкін М.В.* Історичні та суспільно-політичні погляди Б.М.Чичеріна : автореф. дис. ... канд. іст.наук : 07.00.06. / М.В.Зенкін. — Дніпропетровськ, 1999. — 16 с.
78. *Зенкин М.В.* Чичерин о революции / М.В.Зенкин // XX век – век революций. Тезисы к всеукраинской научной конференции 29-30 мая 1997 г. – Днепропетровск, 1998. — С. 166–168.
79. *Зенкін М.В.* Якою має бути власність ? / М.В.Зенкін // Борисфен. – 1999. — № 2. — С. 15–17.
80. *Зінченко О.В.* Б.М.Чичерін в ліберальному русі Росії (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. — Харків, 2002. — 18 с.
81. *Зорькин В.Д.* Из истории буржуазно-либеральной политической мысли России второй половины XIX – начала XX в. / В.Д.Зорькин. — М. : МГУ, 1975. — 171 с.
82. *Зорькин В.Д.* Из истории политической и правовой мысли / В.Д.Зорькин — М. : Юрлит, 1984. — 112 с.
83. *Иванюков И.И.* Падение крепостного права в России : [изд. 2-е.]. / И.И.Иванюков. — Спб. : Общественная польза, 1903. — 400 с.
84. *Инвентарные правила // Советская историческая энциклопедия.* — Т.5. — 1964. — С. 828.
85. *Ионова Г.И.* Борьба крепостных горнозаводских рабочих в период революционной ситуации / Г.И.Ионова // Революционная ситуация в России в 1859–1861 г. — М. : Наука, 1965. — С. 212–228.
86. *Иорданский Н.И.* Конституционное движение 60-х годов / Н.И.Иорданский. — Спб. : Общественная польза, 1906. — 158 с.
87. *Ипполитов М.И.* Административная хроника / М.И.Ипполитов // Вестник права. — 1904. — № 2. — С. 223–224.
88. *Искра Л.М.* Борис Николаевич Чичерин о политике, государстве, истории / Л.М.Искра. — Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1995. — 216 с.
89. *Искра Л.М.* Борис Николаевич Чичерин о пореформенном развитии России, капитализме, социализме / Л.М.Искра. — Воронеж : Истоки, 1999. — 194 с.

90. Историография истории СССР / [под ред. В.Е.Иллерицкого]. — М. : Высшая школа, 1971. — 458 с.
91. История буржуазного конституционализма XVII — XVIII вв. — М. : Наука, 1983. — 293 с.
92. История буржуазного конституционализма XIX в. — М. : Наука, 1986. — 279 с.
93. История СССР. Россия в XIX в. / [под ред. М.В.Нечкиной]. — М. : Госполитиздат, 1954. — 847 с.
94. *Кавелин К.Д.* Взгляд на юридический быт древней России / К.Д.Кавелин // Кавелин К.Д. Собр. соч. : [в 4-х т.]. Т. 1. — Спб. : Н.Глаголева, 1897. — С. 5–66.
95. *Кавелин К.Д.* Государственное крепостное право в России / К.Д.Кавелин // Голоса из России. — 1857. — Вып. 1. — Кн.3. — С. 114–144.
96. *Кавелин К.Д.* Записка об освобождении крестьян в России. 1855 / К.Д.Кавелин // Кавелин К.Д. Собр.соч. Т. 2. — Спб. : Н. Глаголева, 1898. — С. 6–87.
97. *Кавелин К.Д.* Записка о письменной литературе / К.Д.Кавелин // Голоса из России. — 1857. — Вып. 1. — Ч.1. — С. 37–61.
98. *Кавелин К.Д.* Краткий взгляд на русскую историю / К.Д.Кавелин // Кавелин К.Д. Собр. соч. : [в 4-х т.]. Т. 1. — С. 570–583.
99. *Кавелин К.Д.* Мнение о лучшем способе разработки вопроса об освобождении крестьян / К.Д.Кавелин // Кавелин К.Д. Собр.соч. Т. 2. — Спб. : Н. Глаголева, 1898. — С. 103–106.
100. *Кавелин К.Д.* Мысли и заметки о русской истории / К.Д.Кавелин // Кавелин К.Д. Собр. соч. : [в 4-х т.]. Т. 1. — С.593–676.
101. *Кавелин К.Д.* Мысли об уничтожении крепостного состояния в России / К.Д.Кавелин // Кавелин К.Д. Собр. соч. Т. 2. — Спб. : Н. Глаголева, 1898. — С. 88–102.
102. *Кавелин К.Д.* Общинное владение / К.Д.Кавелин // Кавелин К.Д. Собр. соч. Т. 2. — Спб. : Н. Глаголева, 1898. — С. 217–286.
103. *Кавелин К.Д.* О книге Б.Н.Чичерина «Областные учреждения в России в XVII в.». — М., 1856 / К.Д.Кавелин // Кавелин К.Д. Собр. соч. : [в 4-х т.]. Т. 1. — С. 507–570.
104. *Кавелин К.Д.* Письмо к издателю / К.Д.Кавелин, Б.Н.Чичерин // Голоса из России. — 1856. — Вып. 1. — Кн.1. — С. 9–36.
105. *Кавелин К.Д.* Политические призраки / К.Д.Кавелин // Кавелин К.Д. Собр. соч. Т. 2. — Спб. : Н. Глаголева, 1898. — С. 927–994.
106. *Кавелин К.Д.* По поводу губернских и уездных земских учреждений / К.Д.Кавелин // Кавелин К.Д. Собр. соч. Т. 2. — Спб. : Н. Глаголева, 1898. — С. 735–778.
107. *Кавелин К.Д.* Чем нам быть ? / К.Д.Кавелин // Кавелин К.Д. Собр. соч. Т. 2. — Спб. : Н. Глаголева, 1898. — С. 863–908.

108. *Каштанов С.М.* К историографии крепостного права в России / С.М.Каштанов // История и историография истории СССР : сборник статей. — М. : Наука, 1965. — С. 270–332.
109. *Кайсаров А.С.* Об освобождении крепостных в России / А.С.Кайсаров // Русские просветители. — Т.1. — 1966. — С.359–386.
110. *Кизеветтер А.А.* Внутренняя политика в царствование императора Николая Павловича. Исторические очерки. Из истории политических идей / А.А.Кизеветтер. — М. : А.А. Левенсон, 1912. — С. 419–502.
111. *Кизеветтер А.А.* Московский университет и его традиции / А.А.Кизеветтер // Кизеветтер А.А. Исторические отклики. — М. : К.Ф.Некрасова, 1915. — С. 317–338.
112. *Кизеветтер А.А.* Русское общество и реформа 1861 г. / А.А.Кизеветтер // Кизеветтер А.А. Исторические отклики. — М. : К.Ф.Некрасова, 1915. — С. 187–220.
113. *Кизельштейн Г.Б.* К эволюции историко-политических взглядов Б.Н.Чичерина / Г.Б.Кизельштейн // История и историки. — М. : Наука, 1965. — С. 429–439.
114. *Китаев В.А.* От фронды к охранительству. Из истории русской либеральной мысли 50–60-х годов XIX в. / В.А.Китаев. — М. : Мысль, 1972. — 288 с.
115. *Козельский Я.П.* Философические произведения / Я.П.Козельский // Избранные произведения русских мыслителей. Вторая половина XVIII в. : [2-х т.]. Т.1. — М. : Госполитиздат, 1952. — С. 411–451.
116. *Кокорев А.С.* Б.Н.Чичерин о реформировании российского общества / А.С.Кокорев // Вторая всероссийская научная конференция. Сорокинские чтения – 2005. Будущее России : стратегия развития. — Декабрь 2005 // Электронная библиотека социологического факультета Моск. гос. унив-та им. М.В.Ломоносова. — Режим доступа к журн.: <http://lib.socio.msu.ru/library/>
117. *Кокорев А.С.* Проблемы общества и государства в социологии Б.Н.Чичерина и М.Вебера / А.С.Кокорев // Социологические исследования. — 2009. — № 2. — С. 128–135.
118. *Кокорев А.С.* Социологическая концепция Б.Н.Чичерина : Генезис и содержание : дис. ... докт. социол. наук : 22.00.01. / А.С.Кокорев. — Тамбов, 2004. — 322 с.
119. *Кокорев А.С.* Социологическое наследие Б.Н.Чичерина / А.С.Кокорев // Социологические исследования. — Август 2004. — № 8. — С. 108–116.
120. *Кони А.Ф.* Памяти Б.Н.Чичерина / А.Ф.Кони // Право. — 1904. — № 6. — 7 февраля. — С. 361–366.
121. Конституционные попытки до XIX века. — Спб. : С.М. Проппера, 1907. — 63 с.

122. Конституция Н. Муравьева // Декабристы : Сборник материалов. — Л. : Прибой, 1926. — С. 63–100.
123. *Корнилов А.А.* Крестьянская реформа / А.А.Корнилов. — Спб. : Ф.Вейсберга, 1905. — 271 с.
124. *Корнилов А.А.* Курс истории России. Ч. 1. / А.А.Корнилов. — М. : М. и С. Сабашниковых, 1912. — 283 с.
125. *Корнилов А.А.* Курс истории России XIX в. Ч. 2. / А.А.Корнилов : [2-е изд.]. — М. : М. и С. Сабашниковых, 1918. — 272 с.
126. *Корнилов А.А.* Курс истории России XIX в. Ч. 3. / А.А.Корнилов. — М. : М. и С. Сабашниковых, 1914. — 330 с.
127. *Кошелев А.И.* Где мы? Куда и как идти? / А.И.Кошелев. — Берлин : Ю. Берендса, 1881. — 78 с.
128. *Кошелев А.И.* Об общинном землевладении в России / А.И.Кошелев. — Берлин : Ю. Берендса, 1875. — 61 с.
129. *Кошелев А.И.* Общая земская дума в России / А.И.Кошелев. — Берлин : Ю. Берендса 1875. — 92 с.
130. *Кошелев А.И.* О различных способах освобождения крестьян / А.И.Кошелев // Кошелев А.И. Записки. Примечания. — Берлин : О. Мейснера, 1884. — С. 93–118.
131. *Кошелев А.И.* О необходимости уничтожения крепостного состояния в России / А.И.Кошелев // Там же. — С. 59–92.
132. *Кошелев А.И.* Охота пуще неволи / А.И.Кошелев // Там же. — С.12–14.
133. *Кошелев А.И.* По поводу журнальных статей о замене обязательной работы наемною и о поземельной общине собственности / А.И.Кошелев // Русская беседа. — 1857. — Кн.4. — С.109–171.
134. *Кошелев А.И.* Предполагаемые меры к освобождению крестьян / А.И.Кошелев // Кошелев А.И. Записки. Примечания. — С. 119–154.
135. *Кошелев А.И.* Речь дворянам Рязанской губернии об улучшении быта помещичьих крестьян / А.И.Кошелев // Там же. — С. 15–58.
136. *Кошелев А.И.* Что же теперь делать? / А.И.Кошелев. — Берлин : Ю.Берендса, 1879. — 69 с.
137. *Кречетов Ф.К.* План юридический / Ф.К.Кречетов // Русские просветители. — Т.2. — С. 373–413.
138. *Крылов Н.И.* Критические замечания, высказанные проф. Крыловым на публичном диспуте в Московском университете 21 декабря 1856 г. на соч. г. Чичерина «Областные учреждения России в XVII в.» / Н.И.Крылов // Русская беседа. — 1857. — Кн.1. — С.25–102; Кн.2. — С. 89–166.
139. *Куницын А.П.* Право естественное / А.П.Куницын // Русские просветители. — Т.2. — С.204–362.
140. *Куприц Н.Я.* Из истории государственно-правовой мысли дореволюционной России (XIX в.) / Н.Я.Куприц. — М. : МГУ, 1987. — 168 с.

141. *Левин Ш.М.* Общественное движение в России в 60–70-е годы XIX в. / Ш.М.Левин. — М. : Соцэкгиз, 1958. — 512 с.
142. *Левин Ш.М.* Очерки по истории русской общественной мысли. Вторая половина XIX – начало XX в. / Ш.М.Левин. — Л. : Наука, 1974. — 442 с.
143. *Ленин В.И.* Аграрная программа социал-демократии в первой русской революции / В.И.Ленин // Ленин В.И. Полн. собр. соч. — Т.16. — С. 193–413.
144. *Ленин В.И.* II Конгресс коммунистического Интернационала. 19 июля — 7 августа 1920 г. / В.И.Ленин // Ленин В.И. Полн. собр. соч. — Т. 41. — С. 213–267.
145. *Ленин В.И.* Гонители земства и Аннибалы либерализма / В.И.Ленин // Ленин В.И. Полн. собр. соч. — Т. 5. — С. 21–72.
146. *Ленин В.И.* Две тактики социал-демократии в демократической революции / В.И.Ленин // Ленин В.И. Полн. собр. соч. — Т. 11. — С. 1–131.
147. *Ленин В.И.* Детская болезнь «левизны» в коммунизме / В.И.Ленин // Ленин В.И. Полн. собр. соч. — Т. 41. — С. 1–104.
148. *Ленин В.И.* Крах II Интернационала / В.И.Ленин // Ленин В.И. Полн. собр. соч. — Т. 26. — С. 209–265.
149. *Ленин В.И.* Новая аграрная политика / В.И.Ленин // Ленин В.И. Полн. собр. соч. — Т.16. — С. 422–426.
150. *Ленин В.И.* Об оценке текущего момента / В.И.Ленин // Ленин В.И. Полн. собр. соч. — Т.17. — С. 271–284.
151. *Ленин В.И.* О старых, но вечно новых истинах / В.И.Ленин // Ленин В.И. Полн. собр. соч. — Т.20. — С. 279–284.
152. *Ленин В.И.* Памяти Герцена / В.И.Ленин // Ленин В.И. Полн. собр. соч. — Т. 21. — С. 255–262.
153. *Ленин В.И.* Победа кадетов и задачи рабочей партии / В.И.Ленин // Ленин В.И. Полн. собр. соч. — Т. 12. — С. 271–352.
154. *Ленин В.И.* Последний клапан / В.И.Ленин // Ленин В.И. Полн. собр. соч. — Т.22. — С. 16–21.
155. *Ленин В.И.* По торной дорожке / В.И.Ленин // Ленин В.И. Полн. собр. соч. — Т.17. — С. 27–34.
156. *Ленин В.И.* Экономическое содержание народничества / В.И.Ленин // Ленин В.И. Полн. собр. соч. — Т. 1. — С. 347–534.
157. *Линков Я.И.* Революционная борьба А.И.Герцена и Н.П.Огарева и «Земля и воля» 1860–х годов / Я.И.Линков. — М. : Наука, 1964. — 475 с.
158. *Локк Дж.* Избранные философские произведения : [в 2-х т.] / Дж. Локк. — М. : Госполитиздат, 1962.
159. *Медісон В.В.* Історія розвитку політичної думки. / В.В.Медісон, Л.І.Ларченко, В.П.Степіко. — Київ : Либідь, 1996. — 367 с.
160. *Малиновский В.Ф.* Размышления о преобразовании государственного устройства / В.Ф.Малиновський // Малиновский В.Ф.

Избранные общественно-политические сочинения. — М. : АН СССР, 1938. — С. 115–132.

161. *Маркин А.В.* Редкий в России государственный : о некоторых аспектах творчества Б.Н.Чичерина / А.В.Маркин А.В, С.Н.Татарников // Социально-политические науки. — 1992. — № 1. — С. 87–95.

162. *Маркс К.* набросок ответа на письмо В. Засулич / К.Маркс // Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. — Т. 19. — С. 400–421.

163. *Маркс К.* Николаю Францевичу Даниельсону. 22 марта 1873 / К.Маркс // Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. — Т. 33. — С. 482.

164. *Маркс К.* Письмо В. Засулич. 8 марта 1881 / К.Маркс // Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. — Т. 19. — С. 250–251.

165. *Маркс К.* Письмо в редакцию «Отечественных записок» / К.Маркс // Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. — Т. 19. — С. 116–121.

166. *Маркс К.* Предисловие ко второму русскому изданию «Манифеста коммунистической партии» / К.Маркс, Ф.Энгельс // Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. — Т. 19. — С. 304–305.

167. *Мельгунов Н.А.* Мысли вслух об истекшем тридцатилетии / Н.А.Мельгунов // Голоса из России. — 1856. — Вып. 1. — Кн.1. — С. 62–151.

168. *Мельгунов Н.А.* Приятельский разговор / Н.А.Мельгунов // Голоса из России. — 1856. — Вып. 1. — Кн.1. — Ч.2. — С. 5–30.

169. *Мельгунов Н.А.* Россия в войне и мире / Н.А.Мельгунов // Голоса из России. — 1857. — Вып. 2. — Ч. 4. — С. 130–158.

170. *Мельгунов Н.А.* Циркуляр министра внутренних дел / Н.А.Мельгунов // Голоса из России. — 1856. — Вып. 1. — Ч. 2 — С. 31–41.

171. *Милюков П.Н.* Главные течения в русской исторической мысли / П.Н.Милюков. — М. : Кушнерев и К°, 1897. — 306 с.

172. *Милюков П.Н.* Юридическая мысль в русской историографии (Соловьев, Кавелин, Чичерин, Сергеевич) / П.Н.Милюков // Русская мысль. — 1886. — Кн. 6. — С. 80–92.

173. *Михайловский И.В.* Философия права Б.Н.Чичерина. М., 1900 / И.В.Михайловский // Право. — 1901. — № 34. — 19 августа. — С. 1545–1549.

174. *Михайловский И.В.* Чичерин. Вопросы политики. М., 1903 / И.В.Михайловский // Право. — 1903. — № 43. — 19 октября. — С. 1878–1882.

175. *Монтескье Ш.-Л.* О духе законов / Шю-Л.Монтескье. — Спб. : Пантелеева, 1900. — 706 с.

176. *Морозов И.* Актовый материал на службе помещичье-буржуазной историографии (Спор 1856 г. о сельской общине в России) / И.Морозов // Проблемы источниковедения. — М. : Соцэкгиз, 1933. — С. 130–162.

177. *Невский В.Н.* Реакционная сущность либерала. Воспоминания Б.Н.Чичерина «Земство и Московская дума» / В.Н.Невский. — М. : Политиздат, 1934. — 146 с.

178. *Неупокоев В.И.* Податный вопрос в ходе реформы 1861 г. / В.И.Неупокоев // Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг. — М. : АН СССР, 1978. — С. 212–229.
179. *Нечкина М.В.* Встреча двух поколений / М.В.Нечкина. — М. : Наука, 1980. — 566 с.
180. *Никитенко А.В.* Дневник : [в 3-х т.] / А.В.Никитенко. — М. : Госполитиздат, 1958.
181. *Новгородцев П.И.* Историческая школа юристов / П.И.Новгородцев. — М., 1896. — 226 с.
182. *Новгородцев П.И.* Кризис современного правосознания / П.И.Новгородцев. — М. : Кушнерев и К°, 1909. — 393 с.
183. *Новикова Л.* Идеи истоки русского либерализма / Л.Новикова, И.Сиземская // Общественные науки и современность. — 1993. — № 3. — С. 124–135.
184. *Новикова Л.* Новый либерализм в России / Л.Новикова, И.Сиземская // Общественные науки и современность. — 1993. — № 5. — С. 132–140.
185. № 56657. Февраля 19. Высочайше утвержденное Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. — Т. XXXVI. — Отделение первое. — С. 141–169.
186. № 56659. Февраля 19. Высочайше утвержденное Положение о выкупе крестьянами, вышедшими из крепостной зависимости, их усадебной оседлости и о содействии Правительства к приобретению ими крестьянами в собственность полевых наделов // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. XXXVI. — Отделение первое. — С. 174–201.
187. Обвинительный акт // Колокол. — 1 декабря 1858. — С. 29.
188. Обязанные крестьяне // Советская историческая энциклопедия. — Т. 10. — 1967. — С. 458.
189. *Ольденбург С.С.* Царствование императора Николая II / С.С.Ольденбург. — М. : Терра, 1992. — 640 с.
190. Основные Государственные Законы. 23 апреля 1906 г. // Конституция Российской империи. — С. 54–74.
191. Очерки истории исторической науки в СССР / [Под ред. М.Н. Тихомирова]. — М. : АН СССР, 1955. — 692 с.
192. Первые тайные организации декабристов. «Союз спасения» (1816 – 1817) // Сборник отрывков из источников. — М.–Л. : Прибой, 1926. — С. 67–70.
193. Первые тайные организации декабристов. «Союз благоденствия» (1818–1821 гг.) // Сборник отрывков из источников. — М.–Л. : Прибой, 1926. — С. 70–76.
194. *Петров Ф.А.* Земско-либеральные проекты переустройства государственных учреждений в России в конце 70-х — начале 80-х годов XIX в. // Отечественная история. — 1993. — № 4. — С. 32–47.

195. *Пирумова Н.М.* Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до начала XX в. / Н.М.Пирумова. — М. : Наука, 1977. — 288 с.
196. *Плеханов Г.В.* Две рецензии о книге Б.Чичерина / Г.В.Плеханов // Плеханов Г.В. Сочинения : [в 24 т.]. Т. 12. — М. : Госиздат, 1925. — С. 180–187.
197. *Плеханов Г.В.* Наши разногласия / Г.В.Плеханов // Плеханов Г.В. Избранные философские произведения : [в 5-ти т.]. — Т.1. — М. : Госполитиздат, 1956. — С. 115–370.
198. *Пнин М.П.* Опыт о просвещении относительно России / М.П.Пнин // Русские просветители. — Т. 1. — С. 179–221.
199. *Погодин М.И.* Историко-политические письма и записки в продолжение Крымской войны. Соч. : [в 4-х т.] / М.И.Погодин. — Т.4. — М. : В.М.Фриш, 1874. — 376 с.
200. *Покровский Н.М.* Предисловие / Н.М.Покровский // Победоносцев и его корреспонденты. Письма и записки : [в 2-х т.]. — Т.1. — М. : Госиздат, 1923. — С. 2–12.
201. *Покровский Н.М.* Русская история с древнейших времен / Н.М.Покровский // Покровский Н.М. Избранные произведения : [в 4-х т.]. — Кн. 2. — М. : Мысль, 1965. — 664 с.
202. *Попов И.П.* «Соображения» А.М.Унковского и либеральное движение в период подготовки крестьянской реформы / И.П.Попов // Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг. — М. : Наука, 1986. — С. 137–145.
203. *Попугаев В.В.* О благополучии народных тел / В.В.Попугаев // Русские просветители. Т.1. — С. 282–298.
204. *Радищев А.Н.* Опыт о законодательстве / А.Н.Радищев // Юридические произведения русских мыслителей. Вторая половина XVIII в. — М. : Госюриздат, 1959. — С. 433–454.
205. *Рейснер П.А.* Политический строй современных государств : Сборник статей / П.А.Рейснер. — М. : Слово, 1905. — С. 6–77.
206. *Розенталь В.Н.* Нарастание кризиса верхов в середине 50-х годов XIX в. / В.Н.Розенталь // Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг. — М. : Наука, 1962. — С. 40–63.
207. *Розенталь В.Н.* Идеиные центры либерального движения в России накануне революционной ситуации / В.Н.Розенталь // Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг. — М. : Наука, 1963. — С. 373–398.
208. *Розенталь В.Н.* Первые открытые выступления русских либералов в 1855–1856 гг. / В.Н.Розенталь // История СССР. — 1958. — № 2. — С. 119–131.
209. *Розенталь В.Н.* Русский либерал 50-х годов XIX в. (Общественно-политические взгляды К.Д.Кавелина в 50-е – начале 60-х годов XIX в.) / В.Н.Розенталь // Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг. — М. : АН СССР, 1974. — С. 224–256.

210. *Рубинштейн Н.Л.* Русская историография / Н.Л.Рубинштейн. — М. : Госполитиздат, 1941. — 659 с.
211. *Рутман В.Е.* Рабочее движение в период отмены крепостного права / В.Е.Рутман // Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг. — М., 1962. — С. 189–229.
212. *Самарин Ю.Ф.* О крепостном состоянии и о переходе из него к гражданской свободе (1856) / Ю.Ф.Самарин // Самарин Ю.Ф. Обзор оснований, принятых при составлении положения об улучшении быта помещичьих крестьян и дворовых людей Самарской губернии // Самарин Ю.Ф. Соч. Т.2. — М. : А.И.Мамонтова и К°, 1878. — С. 17–136.
213. *Самарин Ю.Ф.* Четыре записки по крестьянскому делу, написанные в августе 1857 г. / Ю.Ф.Самарин // Самарин Ю.Ф. Соч. Т.2. — М. : А.И.Мамонтова и К°, 1878. — С. 144–190.
214. *Самарин Ю.Ф.* О поземельном общинном владении (Письмо к издателю) / Ю.Ф.Самарин // Самарин Ю.Ф. Соч. Т.3. — М. : А.И.Мамонтова и К°, 1885. — С. 3–18.
215. *Самарин Ю.Ф.* О теперешнем и будущем устройстве помещичьих крестьян и отношении юридическом и хозяйственном / Ю.Ф.Самарин // Самарин Ю.Ф. Соч. — Т.3. — М. : А.И.Мамонтова и К°, 1885. — С. 19–55.
216. *Самарин Ю.Ф.* Поземельная собственность и общинное владение. Соч. С.Иванова («Русский Вестник». — 1858. — № 16) / Ю.Ф.Самарин // Самарин Ю.Ф. Соч. Т.3. — М. : А.И.Мамонтова и К°, 1885. — С. 113–170.
217. *Самарин Ю.Ф.* Обзор оснований, принятых при составлении положения об улучшении быта помещичьих крестьян и дворовых людей Самарской губернии / Ю.Ф.Самарин // Самарин Ю.Ф. Соч. Т.3. — М. : А.И.Мамонтова и К°, 1885. — С. 439–474.
218. *Самарин Ю.Ф.* Замечания на предложение самарского помещика о выкупе крестьянской земли / Ю.Ф.Самарин // Самарин Ю.Ф. Соч. Т.3. — М. : А.И.Мамонтова и К°, 1885. — С. 475–492.
219. *Сахаров А.М.* Историография истории СССР. Досоветский период / А.М.Сахаров. — М. : Высшая школа, 1978. — 256 с.
220. *Семевский В.И.* Введение / В.И.Семевский // Семевский В.И. Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX в. : [в 2-х т.]. Т.1. — Спб. : Общественная польза, 1881. — С. 3–12.
221. *Семенов-Тянь-Шанский П.П.* Эпоха освобождения крестьян в России (1857–1861 гг.). Воспоминания : [в 3-х т.] / П.П.Семенов-Тянь-Шанский. Т.1–2. — М. : Кушнерев и К°, 1911–1913.
222. *Серно-Соловьевич Н.А.* Проект действительного освобождения крестьян / Н.А.Серно-Соловьевич // Голоса из России. — 1859–1860. — Вып. 3. — Кн. 8. — С. 3–134.
223. *Сильвин М.А.* Ленин в период зарождения партии / М.А.Сильвин. — Л. : Госполитиздат, 1958. — 281 с.

224. *Сладкевич Н.Г.* Очерки истории общественной мысли России в конце 50-х – начале 60-х годов XIX в. / Н.Г.Сладкевич. — Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1962. — 286 с.
225. Советская историография. Россия. XX век. / [Под ред. академика Ю.Н.Афанасьева]. — М. : Рос. гос. гум. ун-т, 1996. — 596 с.
226. *Струве П.* Чичерин и его обращение к прошлому / П.Струве // Струве П. На разные темы (1893–1901). — Спб. : А.Е. Колпинского, 1902. — С. 84–120.
227. *Третьяков А.И.* Слово о римском правлении и о разных оною переменах / А.И.Третьяков // Юридические произведения прогрессивных русских мыслителей. — С. 278–297.
228. *Трубецкой Е.Н.* Борис Николаевич Чичерин, как поборник правды в праве / Е.Н.Трубецкой // Вестник права. — 1904. — Кн. 3. — С. 1–16.
229. *Унковский А.М.* Соображения по докладам Редакционных комиссий / А.М.Унковский // Голоса из России. — 1860. — Вып. 3. — Кн. 9. — С. 3–204.
230. *Федоров В.А.* Крестьянское трезвенное движение 1858–1860 гг. / В.А.Федоров // Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг. — М., 1962. — С. 107–126.
231. *Феоктистов Е.М.* Воспоминания. За кулисами политики и литературы. 1848–1896 / Е.М.Феоктистов. — Л. : Прибой, 1929. — 428 с.
232. *Фонвизин Д.И.* Рассуждения о истребившейся в России совсем всякой форме государственного правления и оттого о зыблемом состоянии как империи, так и самих государей / Д.И.Фонвизин // Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII в. : [2-х т.] — Т.2. — М. : Госполитиздат, 1952. — С. 253–263.
233. Харьковское юридическое общество // Право. — 1902. — № 13. — 24 марта. — С. 692–693.
234. *Хомяков А.С.* Об отмене крепостного права в России. Письмо к Я.И.Ростовцеву / А.С.Хомяков // Хомяков А.С. Полн. собр. соч. Т.3. — М. : Университетская тип., 1900. — С. 291–318.
235. *Хомяков А.С.* О сельской общине / А.С.Хомяков // Хомяков А.С. Полн. собр. соч. Т.3. — М. : Университетская тип., 1900. — С. 459–468.
236. *Хомяков А.С.* О статье Б.Н.Чичерина в «Русском вестнике» / А.С.Хомяков // Хомяков А.С. Полн. собр. соч. — Т.3. — М. : Университетская тип., 1900. — С. 319–322.
237. *Хомяков А.С.* Современный вопрос / А.С.Хомяков // Хомяков А.С. Полн. собр. соч. Т.3. — М. : Университетская тип., 1900. — С. 288–290.
238. *Цаголов Н.А.* Очерки русской экономической мысли периода падения крепостного права / Н.А.Цаголов. — М. : Госполитиздат, 1956. — 464 с.

239. *Цамутали А.Н.* Борьба течений в русской историографии во второй половине XIX в. / А.Н.Цамутали. — Л. : Наука, 1977. — 256 с.
240. *Цимбаев Н.* Сергей Соловьев / Н.Цимбаев. — М. : Молодая гвардия, 1990. — 367 с.
241. *Цытович Н.М.* Экономические воззрения Б.Н.Чичерина / Н.М.Цытович // Вестник права. — 1904. — Кн. 4. — С. 49–67.
242. *Челищев П.И.* Подробный журнал путешествия моего П.И.Челищев // Русские просветители (От Радищева до декабристов). Т.1. — С. 47–74.
243. *Чернуха В.Г.* Внутренняя политика царизма с середины 50-х до начала 80-х годов XIX в. / В.Г.Чернуха. — Л. : Наука, 1978. — 246 с.
244. *Чернышев И.В.* Аграрно-крестьянская политика России за 150 лет / И.В.Чернышев. — Пгр. : Кушнерев и К°, 1918. — 384 с.
245. *Чернышевский Н.Г.* Библиография журнальных статей по крестьянскому вопросу / Н.Г.Чернышевский // Чернышевский Н.Г. Полн. собр. соч. : [в 15 т.] — Т.5. — С. 804–918.
246. *Чернышевский Н.Г.* Заметки о журналах. Апрель 1856 / Н.Г.Чернышевский // Чернышевский Н.Г. Полн. собр. соч. : [в 15 т.]. Т. 3. — С. 642–650.
247. *Чернышевский Н.Г.* Заметки о журналах. Декабрь 1856 / Н.Г.Чернышевский // Чернышевский Н.Г. Полн. собр. соч. : [в 15 т.]. Т. 3. — С. 723–730.
248. *Чернышевский Н.Г.* Заметки о журналах. Апрель 1857 / Н.Г.Чернышевский // Чернышевский Н.Г. Полн. собр. соч. : [в 15 т.]. Т. 5. — С. 888–889.
249. *Чернышевский Н.Г.* Заметки о журналах. Из № 6 «Современника». Май 1857 / Н.Г.Чернышевский // Чернышевский Н.Г. Полн. собр. соч. : [в 15 т.]. Т. 4. — С. 761–779.
250. *Чернышевский Н.Г.* Заметки о современной литературе. 1856 – 1862. / Н.Г.Чернышевский. — Спб. : Изд. М.Н.Чернышевского, 1894. — 444 с.
251. *Чернышевский Н.Г.* Из № 4 «Современника». Март 1857 / Н.Г.Чернышевский // Чернышевский Н.Г. Полн. собр. соч.: [в 15 т.]. Т.4. — С. 722–736.
252. *Чернышевский Н.Г.* Из № 5 «Современника». Славянофилы и вопрос об общине / Н.Г.Чернышевский // Чернышевский Н.Г. Полн. собр. соч. : [в 15 т.]. Т.4. — С. 737–761.
253. *Чернышевский Н.Г.* Исследования о внутренних отношениях народной жизни и в особенности сельских учреждений России барона Августа Гакстгаузена / Н.Г.Чернышевский // Чернышевский Н.Г. Полн. собр. соч. : [в 15 т.]. Т.4. — С. 303–348.
254. *Чернышевский Н.Г.* Критика философских предубеждений против общинного владения / Н.Г.Чернышевский // Чернышевский Н.Г. Полн. собр. соч. : [в 15 т.]. Т.5. — С. 357–392.

255. *Чернышевский Н.Г.* Магистр Н. Де-Безобразов — псевдоним / Н.Г.Чернышевский // Чернышевский Н.Г. Полн. собр. соч. : [в 15 т.]. Т. 10. — С. 71–77.
256. *Чернышевский Н.Г.* Областные учреждения в России в XVII в. Соч. Б. Чичерина. М., 1856 / Н.Г.Чернышевский // Чернышевский Н.Г. Полн. собр. соч. : [в 15 т.]. Т. 3. — С. 568–584.
257. *Чернышевский Н.Г.* О новых условиях сельского быта (статья 2-я) / Н.Г.Чернышевский // Чернышевский Н.Г. Полн. собр. соч. : [в 15 т.]. Т. 5. — С. 108–136.
258. *Чернышевский Н.Г.* О поземельной собственности / Н.Г.Чернышевский // Чернышевский Н.Г. Полн. собр. соч. : [в 15 т.]. Т.4. — С. 349–469.
259. *Чернышевский Н.Г.* Опыты открытий и изобретений / Н.Г.Чернышевский // Чернышевский Н.Г. Полн. собр. соч. : [в 15 т.]. Т. 10. — С. 60–71.
260. *Чернышевский Н.Г.* Ответ на замечания г. Провинциала / Н.Г.Чернышевский // Чернышевский Н.Г. Полн. собр. соч. : [в 15 т.]. Т. 5. — С. 144–155.
261. *Чернышевский Н.Г.* Современное обозрение. Из № 9 «Современника» / Н.Г.Чернышевский // Чернышевский Н.Г. Полн. собр. соч. : [в 15 т.]. Т. 4. — С. 806–825.
262. *Чернышевский Н.Г.* Хлопчатобумажная промышленность и важность ее значения в России / Н.Г.Чернышевский // Чернышевский Н.Г. Полн. собр. соч. : [в 15 т.]. Т. 4. — С. 615–623.
263. *Чернышевский Н.Г.* Чичерин как публицист / Н.Г.Чернышевский // Чернышевский Н.Г. Полн. собр. соч. : [в 15 т.]. Т. 5. — С. 644–669.
264. *Чижков С.Л.* Эволюция политико-философского учения Б.Н.Чичерина : автореф. дис. ... канд. полит. наук : 12.00.01. — М., 2003. — 24 с.
265. *Чичерин Б.Н.* Берлинский мир перед русским общественным мнением / Б.Н.Чичерин // Чичерин Б.Н. Воспоминания. Земство и Московская дума. — М. : Север, 1934. — С. 81–84.
266. *Чичерин Б.Н.* Вопросы политики / Б.Н.Чичерин. — М. : Кушнерев и К°, 1903. — 139 с.
267. *Чичерин Б.Н.* Воспоминания. Москва сороковых годов / Б.Н.Чичерин. — М. : М. и С. Сабашниковых, 1929. — 292 с.
268. *Чичерин Б.Н.* Воспоминания. Путешествие за границу / Б.Н.Чичерин. — М. : Север, 1932. — 144 с.
269. *Чичерин Б.Н.* Воспоминания. Московский университет / Б.Н.Чичерин. — М. : М. и С. Сабашниковых, 1932. — 280 с.
270. *Чичерин Б. Н.* Воспоминания. Земство и Московская дума / Б.Н.Чичерин. — М. : Север, 1934. — 372 с.

271. *Чичерин Б.Н.* Восточный вопрос с русской точки зрения / Б.Н.Чичерин // Записки князя Трубецкого. — Спб. : Общественная польза, 1907. — С. 120–153.
272. *Чичерин Б.Н.* Вступительная речь в Московской городской думе 26 января 1882 г. / Б.Н.Чичерин // Чичерин Б.Н. Воспоминания. Земство и Московская дума. — С. 168–174.
273. *Чичерин Б.Н.* Доклад Б.Н.Чичерина по вопросу об учреждении земского банка для содействия крестьянам в покупке земли / Б.Н.Чичерин // Чичерин Б.Н. Воспоминания. Земство и Московская дума. — С. 159–164.
274. *Чичерин Б.Н.* Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей / Б.Н.Чичерин // Чичерин Б.Н. Опыты по истории русского права. — М. : Э. Барфкнехта и К°, 1858. — С. 232–375.
275. *Чичерин Б.Н.* Еще о сельской общине / Б.Н.Чичерин // Русский Вестник. — 1856. — Т.3. — Кн. 2. — С. 773–794; Т.4. — Кн. 1. — С. 46–109.
276. *Чичерин Б.Н.* Задачи нового царствования / Б.Н.Чичерин // Победоносцев и его корреспонденты. Письма и записки : [в 2-х т.]. Т.1. — Пгр. : Политиздат, 1923. — С. 123–130.
277. *Чичерин Б.Н.* Записка о выкупном деле (Апрель 1881 г.) / Б.Н.Чичерин // Чичерин Б.Н. Воспоминания. Земство и Московская дума. — С. 134–136.
278. *Чичерин Б.Н.* Записка о деле Веры Засулич / Б.Н.Чичерин // Чичерин Б.Н. Воспоминания. Земство и Московская дума. — С. 96–98.
279. *Чичерин Б.Н.* История политических учений : [в 5-ти т.] / Б.Н.Чичерин. Т.1. — М. : Грачева и К°, 1869. — 442 с.
280. *Чичерин Б.Н.* История политических учений : [в 5-ти т.] / Б.Н.Чичерин. Т.2. — М. : Грачева и К°, 1872. — 396 с.
281. *Чичерин Б.Н.* История политических учений : [в 5-ти т.] / Б.Н.Чичерин. Т.3. — М. : Грачева и К°, 1874. — 442 с.
282. *Чичерин Б.Н.* История политических учений : [в 5-ти т.] / Б.Н.Чичерин. Т.4. — М. : Грачева и К°, 1877. — 609 с.
283. *Чичерин Б.Н.* История политических учений : [в 5-ти т.]. / Б.Н.Чичерин. Т.5. — М. : Грачева и К°, 1902. — 448 с.
284. *Чичерин Б.Н.* Конституционный вопрос в России / Б.Н.Чичерин. — СПб. : Общественная польза, 1906. — 109 с.
285. *Чичерин Б.Н.* Курс государственной науки : [в 3-х ч.]. Ч.1 / Б.Н.Чичерин. — М. : Кушнерев и К°, 1894. — 481 с.
286. *Чичерин Б.Н.* Курс государственной науки : [в 3-х ч.]. Ч.2 / Б.Н.Чичерин. — М. : Кушнерев и К°, 1896. — 432 с.
287. *Чичерин Б.Н.* Курс государственной науки : [в 3-х ч.]. Ч.3 / Б.Н.Чичерин. — М. : Кушнерев и К°, 1898. — 554 с.
288. *Чичерин Б.Н.* Мнение члена комиссии Б.Н.Чичерина по поводу реформирования земской администрации / Б.Н.Чичерин // Чичерин Б.Н. Воспоминания. Земство и Московская дума. — С. 149–156.

289. *Чичерин Б.Н.* Немецкие социалисты. Лассаль / Б.Н.Чичерин // Сборник государственных знаний. Т.5. — СПб. : В. Безобразова, 1878. — С. 1–71.
290. *Чичерин Б.Н.* Немецкие социалисты. Карл Маркс / Б.Н.Чичерин // Сборник государственных знаний. Т.6. — СПб. : В.Безобразова, 1878. — С. 1–39.
291. *Чичерин Б.Н.* Несколько современных вопросов / Б.Н.Чичерин. — М. : Грачева и К°, 1862. — 265 с.
292. *Чичерин Б.Н.* Новейшие публицисты. Токвилль / Б.Н.Чичерин // Отечественные записки. — 1857. — № 53. — С. 501–582.
293. *Чичерин Б.Н.* Об аристократии, в особенности русской / Б.Н.Чичерин // Голоса из России. — 1856. — Вып. 1. — Кн. 3. — С. 1–113.
294. *Чичерин Б.Н.* Обзор исторического развития сельской общины в России / Б.Н.Чичерин // Русский Вестник. — 1856. — Кн. 2. — С. 376–396.
295. *Чичерин Б.Н.* Областные учреждения в России в XVII в. / Б.Н.Чичерин. — М. : С. Семен, 1856. — 591 с.
296. *Чичерин Б.Н.* О крепостном состоянии / Б.Н.Чичерин // Голоса из России. — 1856. — Вып. 1. — Ч. 2. — С. 127–229.
297. *Чичерин Б.Н.* О народном представительстве / Б.Н.Чичерин. — М. : Грачева и К°, 1866. — 552 с.
298. *Чичерин Б.Н.* О народном представительстве : [изд. 2-е] / Б.Н.Чичерин. — М. : Грачева и К°, 1899. — 810 с.
299. *Чичерин Б.Н.* О народности в науке / Б.Н.Чичерин // Русский Вестник. — 1956. — Т.3. — Кн. 1. — С. 49–76.; Т.5. — Кн.1. — С. 12–39.
300. *Чичерин Б.Н.* О настоящем и будущем положении помещичьих крестьян / Б.Н.Чичерин // Атеней. — 1858. — № 8. — Ч.1. — С. 486–526.
301. *Чичерин Б.Н.* О несвободных состояниях в древней Руси / Б.Н.Чичерин // Русский Вестник. — 1856. — Т.10. — С. 637–661.
302. *Чичерин Б.Н.* О политической будущности Англии / Б.Н.Чичерин // Русский Вестник. — 1856. — Кн. 11. — С. 637–661.
303. *Чичерин Б.Н.* Опыты по истории русского права / Б.Н.Чичерин. — М. : Э. Барфкнехта и К°, 1858. — 389 с.
304. *Чичерин Б.Н.* О полковых командирах и их хозяйственных распоряжениях / Б.Н.Чичерин // Голоса из России. — 1856. — Вып. 1. — Ч.2. — С. 46–109.
305. *Чичерин Б.Н.* О развитии древнерусской администрации / Б.Н.Чичерин // Чичерин Б.Н. Опыты по истории русского права. — С. 376–389.
306. *Чичерин Б.Н.* Особое мнение гласного Б.Н.Чичерина по вопросу о замене подушной подати иными податями / Б.Н.Чичерин // Чичерин Б.Н. Воспоминания. Земство и Московская дума. — С. 38–39.

307. *Чичерин Б.Н.* О французских крестьянах / Б.Н.Чичерин // Атеней. — 1858. — № 1. — С. 1–19.; № 2. — С. 84–98; № 3. — С. 160–178; № 4. — С. 212–228.
308. *Чичерин Б.Н.* Очерки Англии и Франции / Б.Н.Чичерин. — М. : Э.Барфкнехта, 1858. — 357 с.
309. *Чичерин Б.Н.* Пересмотр законодательства о крестьянах / Б.Н.Чичерин // Вопросы политики. — М. : Кушнерев и К°, 1903. — С. 52–69.
310. *Чичерин Б.Н.* Посвящается русскому юношеству / Б.Н.Чичерин // Чичерин Б.Н. Собственность и государство : [в 2-х т.]. Т.1. — М. : Мартьянова, 1882. — С. 5–6.
311. *Чичерин Б.Н.* Предисловие / Б.Н.Чичерин // Чичерин Б.Н. Очерки Англии и Франции. — С. 3–8.
312. *Чичерин Б.Н.* Предисловие к первому изданию / Б.Н.Чичерин // Чичерин Б.Н. О народном представительстве : [2-е изд.]. — С. 13–20.
313. *Чичерин Б.Н.* Промышленность и государство в Англии / Б.Н.Чичерин // Атеней. — 1858. — № 12. — С. 212–296.
314. *Чичерин Б.Н.* Различные виды либерализма / Б.Н.Чичерин // Чичерин Б.Н. Несколько современных вопросов. — С. 185–201.
315. *Чичерин Б.Н.* Речь Московского городского головы Б.Н.Чичерина на обеде городских голов России по случаю коронации Александра III 15 мая 1883 / Б.Н.Чичерин // Чичерин Б.Н. Воспоминания. Земство и Московская дума. — С. 234–236.
316. *Чичерин Б.Н.* Россия накануне двадцатого столетия / Б.Н.Чичерин. — Берлин, 1901. — 129 с.
317. *Чичерин Б.Н.* Священный союз и Австрийская политика / Б.Н.чичерин // Исторический сборник вольной русской типографии в Лондоне А.И.Герцена и Н.П.Огарева. — Кн. 1. — 1859. — М. : Наука, 1971. — С. 145–164.
318. *Чичерин Б.Н.* Собственность и государство : [в 2-х т.]. Т.1 / Б.Н.Чичерин. — М. : Мартьянова, 1882. — 468 с.
319. *Чичерин Б.Н.* Собственность и государство : [в 2-х т.]. Т.2 / Б.Н.Чичерин. — М. : П.И.Прискорн, 1883. — 457 с.
320. *Чичерин Б.Н.* Современные задачи русской жизни / Б.Н.Чичерин // Голоса из России. — 1856. — Вып. 1. — Кн. 4. — С. 51–123.
321. *Чичерин Б.Н.* Философия права / Б.Н.Чичерин. — М. : Кушнерев и К°, 1900. — 339 с.
322. *Чичерин Б.Н.* Холопы и крестьяне в России до конца XVIII в. / Б.Н.Чичерин // Чичерин Б.Н. Опыты по истории русского права. — С. 142–231.
323. *Чичерин Б.Н.* Что такое охранительное начало? / Б.Н.Чичерин // Чичерин Б.Н. Несколько современных вопросов. — С. 145–181.
324. *Шаццлло К.Ф.* Русский либерализм накануне революции 1905–1907 гг. / К.Ф.Шаццлло. — М. : Наука, 1985. — 547 с.

325. *Шелохаев В.В.* Идеология и политическая организация российской либеральной буржуазии 1907–1914 гг. / В.В.Шелохаев. — М. : Наука, 1991. — 231 с.
326. *Шумаков С.Б.* Чичерин. О народном представительстве. М., 1899 / С.Б.Шумаков // Вестник права. — 1900. — № 1. — С. 268–277.
327. *Энгельс Ф.* Минне Карловне Горбуновой. 5 августа 1880 г. / Ф.Энгельс // Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. — Т. 34. — С.358–360.
328. *Энгельс Ф.* Николаю Францевичу Даниельсону. 18 июня 1892 г. / Ф.Энгельс // Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. — Т. 38. — С. 312–317.
329. *Энгельс Ф.* Николаю Францевичу Даниельсону. 17 октября 1893 г./ Ф.Энгельс // Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. — Т. 39. — С. 127–130.
330. *Энгельс Ф.* Послесловие к работе «О социальном вопросе в России» / Ф.Энгельс // Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. — Т. 22. — С. 438–453.
331. *Энгельс Ф.* Предисловие к немецкому изданию «Манифеста коммунистической партии». 1890 г. / Ф.Энгельс // Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. — Т. 22. — С. 56–63.
332. *Энгельс Ф.* Предисловие к сборнику «Статьи на международные темы из газеты «Фольксстаат» (1871–1875) / Ф.Энгельс // Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. — Т. 22. — С. 433–435.
333. *Энгельс Ф.* Эмигрантская литература / Ф.Энгельс // Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. — Т. 18. — С. 501–548.
334. *Якушкин В.Е.* Государственная власть и проекты государственной реформы в России. С приложением Конституции Никиты Муравьева / В.Е.Якушкин. — Спб. : Альтшулера, 1906. — 160 с.

З М І С Т

ПЕРЕДМОВА.....	4
РОЗДІЛ I. Б.М.ЧИЧЕРІН В ЛІТЕРАТУРІ І ДЖЕРЕЛАХ	
§ 1. Б.М.Чичерін в історіографії.....	6
§ 2. Джерела.....	20
РОЗДІЛ II. Б.М.ЧИЧЕРІН ПРО ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ РОСІЇ	
§ 1. Внесок Б.М.Чичеріна у започаткування ліберального руху 50-х років ХІХ ст.....	23
§ 2. Чичерінська програма лібералізації Росії.....	42
§ 3. Чичерінська концепція конституційної монархії Росії.	50
§ 4. Боротьба Б.М.Чичеріна за перетворення Росії на конституційну монархію.	56
РОЗДІЛ III. Б.М.ЧИЧЕРІН ПРО СТВОРЕННЯ АГРАРНИХ ПЕРЕДУМОВ ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ РОСІЇ	
§ 1. Обґрунтування Б.М.Чичеріним необхідності скасування кріпосного права.....	77
§ 2. Особливості чичерінської програми скасування кріпосного права.....	84
§ 3. Обґрунтування необхідності ліквідації сільської общини у працях Б.М.Чичеріна	98
ВИСНОВКИ.....	110
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.....	113

Наукове видання

**ЗІНЧЕНКО
ОЛЕНА ВОЛОДИМИРІВНА**

**Б.М.Чичерін - провідний теоретик
лібералізації Росії
(друга половина ХІХ – початок ХХ століть)**

Монографія

Зінченко О.В.

**Б.М.Чичерін – провідний теоретик лібералізації Росії (друга
половина ХІХ – початок ХХ століть) : Монографія. – Харків: НТМТ,
2010. – 134 с.**

ISBN 978-617-578-003-9

ББК 66.05
УДК 94"19/20"(470+571)

Підписано до друку 29.01.2010.
Формат 60×64 1/16. Папір 80 г/м². Гарнітура Таймс New Roman.
Ум.-друк. арк. – 8,91
Наклад – 300 прим.

Видавництво «НТМТ»
Свідоцтво про Державну реєстрацію ДК № 1748 від 15.04.2004 р.
61072, м. Харків, пр. Леніна, 58, к. 106.
Тел. (057) 763-03-80, 763-03-72.

Надруковано в типографії ТОВ «Цифра Принт»
На цифровому комплексі Херох Docu Tech 6135.
Адреса: м. Харків, вул. Культури, 22-Б.
Тел. (057) 7861860.